

પ્રથમાવૃત્તિ
પ્રત ૧૦૦૦

: મુદ્રક :
કેશવ હ. શેઠ
અડાપતા મુદ્રણકલામંદિર
ખારીઆ : અમદાવાદ

દેવશાયની
એકાદશી
૧૯૯૩

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	લેખ	લેખક	પાન
૧	પ્રસ્તાવના		
૨	જીવનપરિચય		
૩	પ્રાણુ-પ્રથાર્થ	શ્રી. કેશવ દ. શેઠ	૧
૪	વડોદરા કોલેજમાં " પી. કે. "	શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી	૨
૫	ભાઈ પી. કે. કેટલાંક અંગત સંસ્મરણો	શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી	૩
૬	કેટલાંક અંગત સંસ્મરણો	શ્રી. મૃણાલાલ નરસેરામ દેસાઈ	૪
૭	પ્રાથમિક કેળવણી અને રા. પ્રાણુલાલ કીરપારામ દેસાઈ	લેડી વિદ્યાબેન રમણભાઈ નીલકંઠ	૬
૮	શ્રી પ્રાણુલાલભાઈની લોકપ્રિયતાનું રહસ્ય	શ્રી. હિરાલાલ ત્રિભુવનમલ પારેખ	૧૧
૯	રા. પ્રાણુલાલ કીરપારામ દેસાઈ	શ્રીમતી શારદાબહેન મહેતા	૧૫
૧૦	મારો પરિચય	શ્રી. રતીલાલ યુનીયાલ દિવાલ	૧૭
૧૧	અંગત સંસ્મરણો	શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી	૨૦
૧૨	કેટલાંક અંગત સંસ્મરણો	શ્રી. કમનજી મોહનભાઈ વશી	૨૨
૧૩	સંસ્મરણો	શ્રી. મૃણાલાલ હીરાલાલ મોક્સી	૨૬
૧૪	શ્રીયુત પ્રાણુલાલભાઈનાં સંસ્મરણો	શ્રી. લીનકરરાય અચરતલાલ સૈયદ	૩૪
૧૫	રા. પ્રાણુલાલ દેસાઈનો પરિચય	શ્રી. હરરાય અમુલખરાય દેસાઈ	૪૧
૧૬	અપરિચિતની અંગણિ	શ્રી. વલ્લભાઈ દવે	૪૬
૧૭	પ્રાથમિક કેળવણીનો કાયદો	શ્રી. જગવંતરાય પરમોદરાય ઠાકોર	૪૮
૧૮	અમદાવાદની પ્રાથમિક કેળવણી	શ્રી. જનુભાઈ અચરતલાલ સૈયદ	૫૧
૧૯	અર્વાચીન કેળવણી સંબંધી કેટલાંક વિચાર	શ્રી. મૃણાલાલ હીરાલાલ મોક્સી	૫૮
૨૦	કેળવણીમાં વિકળતા	શ્રી. મોહનલાલ પંચોળી	૬૬
૨૧	શિક્ષિતાની બેકારી	શ્રી. નવલરામ જી. ત્રિવેદી	૭૧
૨૨	સહશિક્ષણ, એક સામાજિક જળ	શ્રીમતી ઇન્દુમતી મહેતા	૭૪

ક્રમ	લેખ	લેખક	પાત્ર
૨૩	ઈંગ્લેન્ડની અપંગ બાળકોની શિક્ષણ- સંસ્થાઓ	શ્રી. શત્રુઘ્નાચ ગોપીલાલ કુ શ્રી. દિમતલાલ ગણેશજી અંબારિયા	૭૨ ૮૪
૨૪	પગાર		
૨૫	ઉચ્ચ શ્રીકૃષ્ણવણી અને અખીલ ભારત મહિલા વિદ્યાપીઠ	શ્રી. જ્યોતલાલ ગોવર્ધનદાસ શા.દ શ્રી. ગિણુભાઈ	૮૭ ૯૪
૨૬	આપણું બાલમંદિર	શ્રી. સવિતાબહેન ત્રિવેદી	૯૮
૨૭	બાલમંદિર, એક દષ્ટિકાળ	શ્રી. વલુભાઈ દવે	૧૦૨
૨૮	બાલમંદિર વિશે કેટલુંક	શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી	૧૦૭
૨૯	પ્રાચીન અને અર્વાચીન છાત્રાલય	શ્રી. સુનીલાલ બહેચરદાસ ભટ્ટ	૧૧૦
૩૦	પાઠ્યપુસ્તકો	શ્રી. પોપટલાલ અંબાણી	૧૧૩
૩૧	પ્રવાસદારા બૃગોળશિક્ષણ	રામચંદ્ર પ્રો. મણિકૃષ્ણરાવ	૧૧૭
૩૨	આસોન્દ્યાસના મનનીય વિચારો	શ્રી. બાપાલાલ વૈદ	૧૨૩
૩૩	બોગ અને રંગ	શ્રી. ગોવિંદ જી. ત્રિવેદી	૧૨૬
૩૪	વિજ્ઞાનયુગનો શિક્ષણપ્રચાર	જ્ઞાનજી મેદમદ ઇલાદિમ "ડાર"	સાદખ ૧૨૧
૩૫	ઉર્દુ અંગ્રાનકી તરફથી ગુજરાતના હિરસા	જ્ઞાનજી સિંઘ હળીજીર રહેમાન "હાજી" ગીઝનવી સાદખ	૧૩૫ ૧૪૧
૩૬	દિદુસ્તાનકી મુશતરેકા અંગ્રાન		
૩૭	માનપત્ર	શ્રી. પ્રાણલાલ દેસાઈ	૧૪૩
૩૮	માનપત્રનો પ્રત્યુત્તર		૧૪૧
૩૯	માનાર્થ ચોળપણ સમારંભો		

૩ સ્તંભ વ ના

એમ જાગૃતમાં શું નથી કરતો ? યમુનાના પવિત્ર કિનારે પ્રેમની પ્રતિમા રૂપે દીસતો તાજબાઈના પ્રેમી હૃદયની સાક્ષી પૂરે છે. મેં માસની ૧૧ મી તારીખે શ્રી. પ્રાણુલાલભાઈ નિવૃત્ત થયાના છે અને તે દરમ્યાન તા. ૧૧ મી જાન્યુઆરીથી તેઓ ૪ માસની રજા ઉપર ઉતરવાના છે, એ વાત અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ શિક્ષકોમાં ફેલાતાં દરેકના હિલમાં એમ થયું કે આપણે તેઓશ્રીનું સારામાં સારું સન્માન કરવું. આ કાર્ય માટે શિક્ષકોની સલામ મળી. સન્માન સંમિતિ નીમાઈ. અંગ્રિક કાળો ઉદઘાટવામાં આવ્યો. શિક્ષકોએ શક્તિ મુજબ રકમો તેમાં ભરી. જાડાણ રૂપિયા ૪૧૪૭ નું ભેગું કર્યું.

કાર્યક્રમ યોજાયો:—(૧) માનપત્ર આપવું. (૨) સ્કૂલબોર્ડ ઓફિસમાં તૈલચિત્ર મૂકવું. (૩) નાટ્યપ્રયોગ કરવો. (૪) સન્માનઅંક કાઢવો. (૫) બચત રકમનું શિક્ષકોના આજકા-મોટે ધનામ, 'સિધ્ધવૃત્તિ' વહેચવાં.

એ દિવસથી શિક્ષક-શિક્ષિકાઓએ અવિરત પગથિયે ઉઠાવ્યો. દરેક કાર્ય સર્વાંગ-સુદર શી રીતે દેખાય તેને માટે જનતું કર્યું. સહકાર અને સેવાની ઉચ્ચ લાવના-પ્રાણુલાલભાઈ પામેથી લીધેલી એ દિક્ષા-સાચી પાઠી.

માનપત્ર—તા. ૨૦-૧-૩૭ ના રોજ પ્રેમાભાઈ હાલમાં લખ્ય માનવમેદની સમક્ષ શ્રી. બળવંતરાય પરમેશ્વર ઠાકોરના પ્રમુખપણા હેઠળ માનપત્ર સમર્પણનો વિધિ થયો.

તૈલચિત્ર—શરૂની શુભગતના ગુરુર્થ પૂર્વે આનંદશંકરભાઈના વગ્દ હસ્તે તૈલચિત્રનો નિદર્શન વિધિ થયો—આનંદશંકરભાઈના શબ્દોમાં કહીએ તો “પ્રાણુ-પ્રતિષ્ઠા થઈ.” નામદાર સ્કૂલબોર્ડે એકામતે ઓફિસમાં તૈલચિત્ર મૂકવાની રજા આપી. પ્રાણુલાલભાઈ પ્રત્યેની ઉપરી અધિકારીઓની આ મમતા ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે.

નાટ્યપ્રયોગ—કોમની પણ મદદ લીધા સિવાય કેવળ શિક્ષકોએ જ તૈયાર કર્યો ‘વિધિવિધાન’ નો ખેલ લારતજીવન ધિએટગમાં પૂર ખલારમાં તા. ૨૨ તથા ૨૬-૧-૩૭ ના રોજ લખવી ગતાવ્યો. જેનાં એક બે દરથો પુસ્તકમાં વાંચક ભેગા

સકરો. પ્રથમ દિવસ જાહેર જનતા માટે અને બીજો દિવસ શિક્ષકો માટે હતો. ટિકિટોના તથા ચોપડીઓના વેચાણની આવક આસરે ૨૦૦૦ રૂપીઆ થઈ. જનતાએ તેનાં મુક્ત કંઠે વખાણ કર્યાં. આ પ્રસંગે શિક્ષકોમાં રહેલી અગાધ શક્તિનાં દર્શન થયાં.

સન્માનઅંક—કોઈ વ્યક્તિનો સ્મારકઅંક તૈયાર કરવાનું કામ કેટલું વિકટ છે, તે તો અનુભવીઓ જ જાણે; છતાં આ સન્માનઅંકને શણગારવામાં શ્રી. પ્રાણુલાલભાઈના મિત્રો, મુજરાતના કેળવણીકારો અને પ્રખ્યાત લેખકોએ જે સાથ દીધો છે, તે બદલ આ સ્થળે સર્વનો ઉપકાર માનું છું. સાથે સાથે મુજરાતના લોકપ્રિય રાસલેખક ભાઈ શ્રી. કેશવ દ. શેઠે આપેલી અનેક સલાહસૂચના માટે તેમનો આભાર પ્રગટિત કરું છું.

અંતમાં ‘પ્રેમને નેમ નથી હોતો’ એ લોકોક્તિ પ્રમાણે શ્રી. પ્રાણુલાલભાઈ પ્રત્યેના પ્રેમથી આકર્ષાઈ અ. મ્યુ. શિક્ષકોએ જે કંઈ કર્યું છે, તે વાચકવર્ગ આગળ રજૂ કરી વિમુક્ત છું.

ગોકળદાસ કુબેરદાસ મહેતા

જીવન પરિચય

શ્રીયુત પ્રાણુલાલભાઈનો જન્મ સને ૧૮૮૨ ના મે માસની ૧૧ મી તારીખે મિયાગામમાં થયો હતો. તેમનું મૂળ વતન આમોદ છે. પરંતુ તેમના પિતાશ્રી જન્મ સ્વર્ગગત ફીગપાગમ ગાળમુકુંદગામ દેસાઈ મિયાગામના હાકોગના પ્રોધીમ ખાતાના ઉપરી તરીકે ત્યાં નોકરી કરતા હતા. રાજકાજમાં આગળ પડતી પ્રહલક્ષ્મીય સાતિમાં તેમનો જન્મ થયેલો છે.

શ્રીયુત પ્રાણુલાલભાઈએ પ્રાથમિક કેળવણી મિયાગામ તથા આમોદમાં લીધી હતી. તેમજ અગ્રેજી પહેલા ત્રણ ધોણુનો અભ્યાસ આમોદની ઝંઝેલા બચપણુ વર્નાક્યુલર સ્કૂલમાં શરૂ કર્યો હતો. સને ૧૮૯૫ માં વડોદરાની હાઈસ્કૂલમાં અગ્રેજી ચોથા ધોરણમાં તેઓ દાખલ થયા હતા અને એ જ હાઈસ્કૂલમાંથી સને ૧૮૯૮ માં મેટ્રીકની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા હતા.

મેટ્રીકની પરીક્ષામાં પાસ થઈ તરત જ તેઓ વડોદરા કોલેજમાં દાખલ થયા હતા. તર્કશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન જેવા મહત્ત્વ વિષયો લઈ સને ૧૯૦૩માં કોલેજની કેળવણી બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી હતી.

વડોદરા હાઈસ્કૂલ અને કોલેજમાં તેમના સહાધ્યાયીઓમાં ગુજરાતના જાણીતા સાક્ષરો અને સમાજસુધારકો હતા. મહુમ મહુભાઈ કાંટાવાળા, શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશી, શ્રીયુત ધીરજલાલ ડાહ્યાભાઈ નાણાવટી, સદગત ડૉ. હાકોરલાલ રણછોડલાલ પંડ્યા, શ્રીયુત વિદ્યલદાસ હરપ્રશનદાસ અંબલેશ્વરીઆ, શ્રી. દાગશાહ ગુસ્તાફજી કંદ્રાકટર, શ્રીયુત કૃપાશંકર દયાશંકર આચાર્ય તથા શ્રી. પ્રાણુલાલ હાકોરલાલ મુનશી વગેરે હતા. આ મિત્રો સાથેની તેમના વિદ્યાર્થીજીવનમાં જામેલી મૈત્રી જુદા જુદા ધંધામાં પડ્યા છતાં ચાલુ રહી હતી.

આધુનિક જમાનામાં હાઈસ્કૂલ અને કોલેજો તેમજ અન્ય રથો અનેક મંડળો આપણે જોઈએ છીએ, પરંતુ આજથી ૪૦ વર્ષ ઉપર આવી જનની મરતિ ધણી થોડી જગ્યામાં આવતી હતી અને ધણા થોડા વિદ્યાર્થીઓ એ પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેતા હતા. શ્રીયુત પ્રાણુલાલભાઈએ વડોદરા કોલેજની ડીમેટ્રીગ સોસાયટીના મંત્રી

તરીકે એક નર્મ કામ થું હતુ તેમજ મોડીઆન એરીગના મનીરીકે પગુ તેઓ નીમાના હતા વડોલગ કેલેજનાથી ગદાગ પના મેગેરીનમા તેઓ સાહિત સમાજ અને સુધાગ, ઇતિહાસ ગેરે મગધી વાગવા લેખો લખી ઉત્તરગ કાર્નિ મેળાની નાયા હતા નકા તરીકે તેઓ કેલેજનનાથી જ જાણીતા થયા હતા

સને ૧૯૭૭ મા વડોલગ કેલેજનો ગૌખ મહોત્સવ ઉત્તરનામા આલ્યો હતો તે પ્રમગે કેલેજના જુના વિદ્યાર્થીઓ તરફથી લાગણુ આપવાનું કામ શ્રીયુત દેસાઇને સોપનામા આ થુ હતુ તે કાર્ય તેમને એની નુગ રીતે જાગનુ હતુ કે મુમ મદુભાઇ નાનાગાએ કેલેજના મેગેરીનમા શ્રીયુત પ્રજુન નભાઇની કોલેજની કાગીર્તીના તથા મહોત્સવ પ્રમગે આપેના ગાગાર લાગુના મુમ કે વખાણુ કયા હતા, અને કેલેજે ઉત્પન્ન કરેના વખાઓમા એમ સુદ ન તા તરીકે તેમની ગણુનરી કરી હતી કેલેજના સુવર્ણ મહોત્સવ પ્રમગે બહાગ પડેલા પ્રથમા શ્રીયુત પ્રાણુનાનભાઇએ કેલેજનના સસ્મરણો સગધી લેખ લખ્યો હતો

કેલેજનના પસાગ કર્યા પછી સને ૧૯૦૪ મા તેઓ પહેનવહેના ઉમરે દાગિનના

હેડ માતગ તરીકે જોડાયા હતા ત્યા નજુ આગ મામ નોમરી

કેળવણીખાતામાં

કર્ષા પછી તેમને મગરી કેળવણી ખાતામા નો મે મગવાથી

ઉમરેમાથી છુગ થયા, અને સુગત મિન્ય રૂપના આસિં

શિક્ષક તરીકે નીમાયા લાથી તેઓએ નડિનાદ દાઇકૂન તથા અમદાવા મા આગ સી દાઇકૂનમા શિક્ષક તરીકે કામ મ્યું હતુ શિક્ષના ધધામા શિક્ષક તરીકેની તેમની કાગીર્ત ઉત્તરગ હતી વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેનો તેમનો પ્રેમ તથા સાથમા કામ કરતા શિક્ષકો પ્રત્યેનો સહમગ એવા ઉત્તમ હતો કે હજુ મુધી તેમના હાથ નીચે શિખેના વિદ્યાર્થીઓ અને સાથે કામ કરના શિક્ષકો આલભાથી જુએ છે આ પુસ્તકમાના કેળાક લેખોમાથી તે હકીમ આપણે વાંચી શકીશુ

શિક્ષક તરીકેનો બહેજો અનુભવ લીધા પછી સને ૧૯૧૪ મા ખેડા જિલ્લાના આસિં

ઉપ્યુટિ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે નીમાયા સને ૧૯૨૦

ઉપ્યુટિ

સુધી તેમણે ખેડા, પચમહાય તથા લરૂચ જિલ્લામા આ

નોકરી કરી આ સમય દરમિયાન પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોને

પ તી સુરકેવીઓ જાણુનાનો તેમને પ્રસગ મળ્યો, અને ત્યાગથી આજ સુધીમા તે મુરકેરીઓ

દર કરના માટ લેખો તથા લાગણુ દાગ કાગીત્ય પ્રવરતો આદર્શ છે.

સને ૧૯૨૦ ના જુન માસની ૩૦મી તારીખે તેમણે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના સૂક્ષ્મ કમિટિના સેક્રેટરી તથા શાળાઓના મુખીન્ડેન્ડેન્ટ તરીકેના અમદાવાદ હોદ્દો સ્વીકાર્યા. સરકારે શ્રીયુત હેસાઈની સર્વિસ મ્યુનિસિપાલિટીને મ્યુનિસિપાલિટીમાં ઉછીની આપી,

સને ૧૯૨૧ માં દેશભરમાં અસહકારનો જીવ્યાળ પુર નેસમાં ચલ્યો. રાષ્ટ્રપ્રેમની ખાતર હામ હામ સરકારી નોકરીઓ, ખિતાઓ વગેરેને તિલાંજલિ અપાવા લાગી. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં પણ આ કાર્યમાં બન્યું તે ક્યું.

શ્રીયુત હેસાઈને સરકાર તરફથી કહેણ મળ્યું કે તમારે સરકારી નોકરીમાં પાછા ફરવું અને તેમની નીમણુંક મુબબ એલ્ફીસ્ટન હાઈસ્કૂલમાં કરવામાં આવી. આ પ્રસંગ કટોકટીનો હતો. પૈસા કે પ્રતિષ્ઠા એ બેમાંથી એકની પસંદગી કરવાની હતી. રાષ્ટ્રપ્રેમથી રંગાએલા શ્રીયુત હેસાઈએ તરત જ નિશ્ચય કરી લાંબા વખતની સરકારી નોકરીને તિલાંજલિ આપી. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સેવા કામને માટે સ્વીકારી લીધી.

તેમના અમલ દરમિયાન અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ પ્રાથમિક શાળાઓના વહીવટમાં થએલા સુધારા વધારાનો ઉલ્લેખ તેમને આપેલા માનપત્રમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

શ્રીયુત હેસાઈનું જીવન કેળવણીના કાર્યમાં કેટલું આત્મપ્રેત થયેલું છે તે નીચે જણાવેલી સંસ્થાઓ સાથેના સંસર્ગથી વાંચકને સમગ્રશે:—(૧) ગાહિર મૃત્તિ અમદાવાદ જિલ્લાના માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકો તથા આસિંડેન્ડેન્ટ મુનીયનના લગભગ ૧૫ વર્ષથી પ્રમુખ છે. [૨] સમસ્ત ગુજરાતની માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકો તથા આસિંડેન્ડેન્ટોની એસેસીએશનના લગભગ પંદર વર્ષથી ઉપપ્રમુખ છે. (૩) સમસ્ત ગુજરાત પ્રાથમિક શિક્ષકસંઘના પ્રમુખ છે. [૪] અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં નોકરમંડળના છેલ્લા સાત વર્ષથી ઉપપ્રમુખ છે.

આ સિવાય જુદા જુદા જિલ્લાઓના પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોના પ્રમુખસ્થાનેથી પ્રેરણાતમક ભાષણો તેમણે આપેલાં છે. પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોને અપાતા પગાર તેમને અસંતોષકારક લાગ્યા છે, અને તે સંબંધી તેમણે વારંવાર લેખો અને ભાષણો દ્વારા ઉદાપોહ કરેલા છે. સરકારે નિમેલી પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શાળાઓના અભ્યાસક્રમની પુર્નરચના કરવા નીમાએલી કમિટિમાં એક સભ્ય તરીકે કેળવણી કેવી હોવી જોઈ એ તે સંબંધી પુરતી યોજના રજૂ કરી હતી.

ગુજરાત સાહિત્ય સભાનાં માનદ મંત્રી તરીકે શ્રીયુત દેસાઈ હેઠલાં બાર વર્ષથી સેવા આપી રહ્યા છે. સાહિત્ય પરિષદ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા પાઠ્ય સાહિત્યકાર પુસ્તકોના તેઓ સંગ્રાહક છે. તેઓ એક સમર્થ લેખક અને સમાજસુધારક છે. તેમણે લખેલાં પુસ્તકોમાં “કેટલીક વાર્તાઓ અને સંસારચિત્રો”માં જે આદર્શ ચિત્રાર રજુ કર્યો છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે.

પાઠ્યપુસ્તકો સંબંધી કામકામ હદાપોહ થતો જોવામાં આવે છે પરંતુ તે સંબંધમાં હજી સુધી કંઈ સંગીન કાર્ય થયું નથી. દેશનાં બાળકોને માદર વતનનો સાચો ઇતિહાસ મળે એ હિત્તે શ્રીયુત દેસાઈએ ઇતિહાસનાં બે પુસ્તકો (૧) ગુજરાતના ઇતિહાસની સહેલી વાતો તથા (૨) હિંદુમુખિનો ઇતિહાસ નામનાં લખેલાં છે, આ હિપગંત નિવૃત્ત થયા પછી સમાજસુધાગના કાર્યને વધુ વેગવંતું કરવા, “જયોતિર્ધર” નામનું જે પાશ્વિક પત્ર શરૂ થયું છે તેના તેઓ એક તંત્રી છે.

શ્રીયુત દેસાઈનો સ્વભાવ અતિ પ્રેમાળ છે. તેમનું હૃદય વિશાળ છે. પ્રાથમિક કેળવણીના કાયદાના હંકા અભ્યાસી અને નિષ્ણાત છે, તેમની કલમ અને વાણી સ્વતંત્રતાને આહવારી છે. ઈશ્વર પાસે આપણે એટલું માગીએ કે તેઓ દીર્ઘાયુ થાય અને તેમનું નિવૃત્ત જીવન ગુજરાતને વધુ ઉપયોગી નીવડે.

‘ પ્રાણુ ’—પ્રશસ્તિ

શ્રી. કેશવ હં. શેઠ

સ્નેહપાત્ર સરોજ, કલાપુષ્પ
સાદેન્દુ, સ્વાતંત્ર્યપ્રિય સિદ્ધ
અને જળદળતા દીપજ્યોતિર્તાં
દ્રવ્ય—સ્વનિવર્તે શ્રી. પ્રાણુભાવ-
ભાવની જીવનકલાને બાહ્ય કેમવ
શેઠે આલેખી છે.

૧

પ્રમાનના પ્રામણ્ય તેજ-અંચળે,
જળાશય સ્વચ્છ-સ્ફુટીક્રાંતિ જળે;
પ્રકૃષ્ટતા પંકજ-સોળ પાંખડી;
ફરે નિદાળી મકરન્દ-આંખડી :

૨

મોળસોળ ખોલી એવી, પ્રાણુ-પંકજ પાંખડી;
નિદાળી વાડીઓ વિશે, વર્ણવી જાતલી ગડી.

૩

સુદાય બોમે ચરદેન્દુની કલા,
હૃદય શા એ પ્રદરે સમુજ્જવલા!
અંકાર-કં પોયણિયો પિયે અમી,
સમર્પતો અન્ન સુધા ગમીગમી :

૪

સોળસોળ કલા એવી, પાંચરી જીવન નહે; અને એવા જ ગુણે છે શ્વાસો, જીવનગૂંચને,
શિક્ષકોને પરિતોષા વિદ્યાર્થીઓના પદે : “પૂજ્ય સત્તા નથી વિશે, સેવા કેવળ પૂજ્ય છે :”

૫

ગંગાવતો દીપકમાળ, ફીરડો,
પ્રસાગતો મ્હેંક ગસાળ, ફેરડો;
ગિયે સદા પ્રકૃતિ પ્રાણુપ્રેરણા;
ન એમને ત્હાય કશી જ એપણા !

૬

ગંગાવી ન્યોત સાહિત્યે, ફાંપાં ધૂપ સુગન્ધના;
પ્રેરણા: પાઠ જે પ્રાણુ, હો એને ધન વન્દના.

વડોદરા કોલેજમાં “પી. કે.” પ્રસ્તુત કરાતા માટિ ક્ષેત્ર તળેલું
દિપ્તિયુ અવસ્થામાં

“પી. કે.” નું અંતર નિર્મલ, ને ઉત્સાહ સર્વત્રોદી હતાં. પ્રમાણિક ને નિખાલસ, તે બધા તરફ સ્નેહાળતાથી ભ્રેષ્ઠ; અને ઉંડા બાવે અનુભવવાને અશક્ત, છતાં આજીભાવને સ્થિર ને શાશ્વત સ્વરૂપે ટકાવી રાખવામાં નિપુણ હતા. એનો ઉત્સાહ મગને સ્પર્શતો નહીં, તેમ કદિ અસ્ત થતો નહીં. તેની જિજ્ઞાસાની મર્યાદામાં જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રો ને પ્રશ્નો આવી જતાં, અને દરેક વિષયનું તેનું જ્ઞાન પણ થોડું પણ મોક્ષસ હતું. તે પુસ્તકો કરતાં છાપાંતો ભક્ત વધારે હતા, અને ખાસ કરી હિંદી દરેક પ્રવૃત્તિ પર ‘કે’ ને ‘કે’ છાકરાઓને નવું કહી શકતો. ઇશ્વર ને ધર્મ, લોકશાસન ‘વા સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય, ન્યાય ને વિધવાલગ્ન, અંગ્રેજ સત્તા ને સ્વદેશી અભિલાષા-બંધા પર તેના અભિપ્રાયો આગળ પડ્યા હતા. તે ગ્રે. જગજીવન યાહની પ્રેરણાથી બધાવા હતા, એમ કેટલાક માનતા હતા, છતાં તેને પ્રગતિના પયગંબરની પદવી વડોદરા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ આપતા હતા. વિદ્યાર્થીઓમાં જે પ્રગતિવાદનો પંથ હતો તેનો તે નેતા હતો, અને રીબેટીંગ સોસાયટીમાં જુના વિચારોને તિરસ્કારણીય ઠેરવવામાં મુખ્ય ભાગ લેતો.

—મી. કનૈયાલાલ મુનશીના “સ્વપદ્મ” માંથી

તા. ૬. અસલ પુસ્તકમાં આ. પી. નામ છે તેને બદલે એમને ઉપર ‘વર્ણન લાગુ પડે છે તે પી. કે નામ લખવામાં આવેલું છે. આ ઉપરાંત મી. કનૈયાલાલ મુનશીએ પોતા ને નોંધતી આપેલા છે.

[પૃષ્ઠ ત્રીજાનું અનુસંધાન]

છે. એમને બંને એકબીજાને સુખે સુખી થઈએ છીએ, એકબીજાને દુઃખે દુઃખી બનીએ છીએ.

પી. કે. એટલે સરળતા. એ તો જેવું મનમાં આવે એવું બોલે. એમના દેવામાં કાટ નહીં, અને એમનો કોઈ દેવી નહીં. એમને પણ જીવનમાં ધણી મુશ્કેલીઓ નહીં છે. ઇશ્વરે એમના કૌટુંબિક જીવન ઉપર પણ કૃપાદષ્ટિ નથી રાખી, તેમ છતાં પણ જીવનને એમણે આનંદમય વસ્તુ માની છે. હસી, હસાવીને એમણે દુઃખ વિસર્જી છે ને વિસર્જાયાં છે. એ આજે નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થાય છે. પરિણામે અનેક ક્ષેત્રોમાં કાર્ય કરવાની એમને તક મળે છે, અને એકબીજાની મૈત્રીથી અમારાં જીવન સમૃદ્ધ કરતાં અનેક વર્ષો વિતાવવાની અમે આજી સેવીએ છીએ.

ભાઈ 'પી. કે.'

કેટલાંક અંગત સંસ્મરણો

લેખક :

શ્રી. કનૈયાલાલ માલુકલાલ મુનશી

શ્રી. મુનશી સ્વામીજીના
સ્મરણીય આલેખનથી શ્રી.
દેસાઈના અલ્પાસક જીવનની
જ્વલંત ઝાંખી કરાવે છે.

૧૯૦૨ માં હું વડોદરા કૉલેજમાં ભણવા ગયો અને ત્યાં તેજ વર્ષે પ્રાણલાલભાઈની મૈત્રીનું મને સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. આખી બોર્ડીંગ એમને “પી. કે.” કહેતી અને હજી મુખી એમને વિષે ઉલ્લેખ કરતાં સ્નેહભર્યો શબ્દ “પી. કે.” જ યાદ આવે છે. એમને પ્રાણલાલભાઈ કહેતાં આડંબૈર ને ઉગ્મરનું અંતર ઉભું થાય છે.

તે વખતે વડોદરા કૉલેજની બોર્ડીંગમાં બે મોટા પક્ષો હતા. એક પક્ષ સુધારકોનો હતો અને બીજો ધર્મચુરનો. સુધારકોના અગ્રણી ભાઈ પી. કે. હતા; અને એ પક્ષને પ્રો. જી.જી.વન વક્તવ્ય શાહ તરફથી પ્રેરણા મળતી. ધર્મચુરોને પ્રેરણા શ્રીમાન નૃસિંહચાર્યના પદ્મશિખ છોટાલાલ માસ્તરની મળતી. રાજકીય બાબતોમાં પણ પી. કે. ના વિચારો આગળ પડતા હતા. કૉલેજની પ્રવૃત્તિઓમાં પણ એ આગળ પડતો ભાગ લેતા. ૧૯૦૨ માં તે ડીમેટ્રીંગ સોસાઈટીના મંત્રી હતા એમ મને યાદ છે. બોર્ડીંગમાં કોઈને પણ કોઈની ઓથની જરૂર પડે તો તે તરત જ પી. કે. પાસે દોડી જતો.

શરૂઆતથી મારે અને બોર્ડીંગના સુપરીન્ટેન્ડેન્ટની વચ્ચે ઝગડો થયો અને મારા વકીલ અને સલાહકાર તરીકે પી. કે. ને મેં સ્વીકાર્યા ત્યારથી અમારો સંબંધ શરૂ થયો. પાછળથી અમારે બેને એક જ ઓરડીમાં રહેવાનું થવાથી અમારો એ સંબંધ વધારે ગાઢ થયો. તે વખતે પી. કે. વડોદરા કૉલેજમાં સુદર બોલનારાઓમાં એક હતા. એમની પ્રેરણાથી મેં ડીમેટ્રીંગ સોસાઈટીમાં બોલવાનું શરૂ કર્યું. એમની સાથે રહી હું સોશીયલ રીફર્મનો હિમાવતી થયો, અને એમની જ સોજતમાં મને કેમિસનો ચેપ લાગ્યો.

આ તો ૩૪ વર્ષ પહેલાંની વાત. ત્યાર પછી અમારા જીવનપ્રવાહ જુદા વહેવા માંડ્યા. એમણે નોકરી લીધી, હું મુંબઈ આવ્યો; એ અમદાવાદમાં, હું મુંબઈમાં; એ ધર્મે શિક્ષક, હું વકીલ; એ આસ્તે કામ કરનારા, પ્રકૃતિએ સરળ, સ્વભાવે નિર્મળ; હું ઉતાવળીયો, વગેરે વગેરે. અને છતાં આજે આટલાં વર્ષોમાં અમારો સંબંધ ઉડો અને ગંભીર થતો ગયો છે. અમારી વચ્ચે કોઈવાર ગેરસમજનું વાદળ આવ્યું નથી. આજે મને એ પોતાનો નાનો ભાઈ ગણે છે અને કૉલેજમાં જેમ ઉપદેશ આપતા તેમ જ્યારે મળું છું ત્યારે અત્યારે પણ આપે

[સંબંધ પૂઠ જીનું જુઓ]

પ્રાણુલાલ કીરપારામ દેસાઈ કેટલાંક અંગત સંસ્મરણો

લેખક :

શ્રી. કૃષ્ણલાલ નરસેરામ દેસાઈ
મીતમનગર, અમદાવાદ

શ્રી. દેસાઈના આ સુપ્રસિદ્ધ
સાતિજન્મ અને બાળસ્નેહીના
સંસ્મરણો વાંચકને જરૂર મુશ્કેલ
લાગશે.

૧૯૬૧/૨૨ મિત્ર અને સ્નેહી શ્રી. પ્રાણુલાલ કીરપારામ દેસાઈ અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થતા હોવાથી, અમદાવાદની મ્યુનિ. પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોએ એમની વિદાયગીરીના માનમાં એક સ્મારક મંથ પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના કરી છે અને હું શ્રી. પ્રાણુલાલનો બાળમિત્ર હોવાથી આ મંથમાં, હું તેમના અંગત પરિચયો ને સ્મરણો સારી રીતે આલેખી શકું એમ માની લઈ મંથ-સમિતિના મંત્રીઓએ એમના સંબંધે કંઈ લખવા માટે આપેલા નિમંત્રણને હું સહર્ષ વધાવી લઉં છું. જો કે અંગત બાળસ્નેહીનાં સ્મરણો એમની હયાતીમાં એક જાહેર મંથમાં લખી મોકલવાનું એક અંગત સ્નેહી માટે ધણું મુશ્કેલ છે.

શ્રી. પ્રાણુલાલ અને હું એકજ ન્યાતના, એકજ ગામના અને સરખી ઉમરના હોવાથી તેમની સાથે પ્રથમ પરિચય મને ક્યારે થયો તે અત્યારે મ્હારા સ્મરણમાં નથી. અમે બન્ને સમજણ થયા ત્યારથી જ અમે એકબીજાના ગાઢ પરિચયમાં આવેલા છીએ. અમારૂં બન્નેનું જન્મસ્થાન ભરૂચ જિલ્લામાં આવેલું આમોદ ગામ છે, પરંતુ તેમના પિતાશ્રી મીયાગામમાં નોકરી કરતા હતા તેથી તેમને બાળપણનો સમય ત્યાં વધારે વીતેલો; છતાંય વર્ષમાં ત્રણ ચાર માસ તો તેઓ આમોદમાં ગાળતાજ. યુજરાતી પ્રાથમિક શિક્ષણ તેમણે આમોદમાં તથા મીયાગામમાં લીધેલું, પરંતુ અમે બે એકજ વર્ગમાં હોઈએ એવું મ્હને અત્યારે યાદ નથી. આમોદની ઇંગ્લિશ શાળા તે વખતે તો ફક્ત ત્રીજા ધોરણ સુધીનીજ હતી, અમે બન્ને બીજા ધોરણમાં સાથે લખતા હતા. આ વર્ગમાં પહેલો નંબર મેળવવા માટે બે પક્ષ પડ્યા હતા. જ્યાં બે પ્રશ્નોધરે હંમેશાં હરિદ્રાચ ચાલતી, ને એમાં હું ને શ્રી. પ્રાણુલાલ સામસામા પક્ષમાં હતા. તેમના પક્ષ તરફથી શ્રી. પ્રાણુલાલ જ પહેલો નંબર રાખવા ભાગ્યશાળી થતા. આ હરિદ્રાચનાં મીડાં સ્મરણો આજે કેટલીય વાર અમને હસાવે છે.

આમોદના અંગ્રેજ શિક્ષણનો અંત ફક્ત ત્રણ ધોરણમાં આવી જતો. આથી વધુ અભ્યાસ અર્થે અમે બંને વડોદરા રહેતા. તે સમયના સમાજસુધારાના વિચારોએ અમારા બંનેના ઉપર ઊંડી અસર કરી અને અમે તથા બીજા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ અને સ્નેહીઓએ મળી આમોદમાં 'સહસ્રત્રીય સમાજ' નામનું મંડળ સ્થાપ્યું, આ અમારી જીંદગીમાં પહેલજેલી

ગ્રહેર પ્રવૃત્તિ; આ સમાજની પ્રવૃત્તિ રમ્મ દરમ્યાન ચાલતી. સમાજ તરફથી આમોદ ગામમાં ગ્રહેર મેળાવાઓ યોજવામાં આવતા. ને તેના પ્રમુખ તરીકે સરકારી અધિકારીઓ કે ખીજ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોને આમંત્રવામાં આવતા. આ મેળાવાનું પ્રમુખસ્થાન એક સમય ઉત્તર વિભાગના કમિશ્નર મો. લેલીએ લીધું હતું, વડત્તવશકિત ખીલવવા લાપણીની હરિફાઈ પથ્ય થતી ને મને યાદ છે કે સૌથી પહેલી હરિફાઈમાં શ્રી. પ્રાણુલાલને પહેલા નંબરનું ઇનામ મળ્યું હતું.

અમારા ગામમાં જુના કાળથી ટિવાળીના તહેવારોમાં જુગાર રમવાનો રિવાજ પડી ગયો હતો, ને તેમાં નાનાથી મોટી વૃદ્ધ ઉંમર સુધીના સર્વ વયસથી ગળ ઉપરાંત રમતા. અમે પણ એ બદીમાં ફસાયા હતા પણ સમાજની સ્થાપના કર્યા પછી નૂતન વિચારોએ અમને તે બદી વિરૂદ્ધ પ્રચાર કરવા પ્રેર્યા. અમારા સમાજના સર્વ સભ્યોએ એ રમતનો બહિષ્કાર કર્યો. પરંતુ મેટિંગઓએ તો જુગાર રમવાનું ચાલુજ રાખ્યું હતું—તેમના વર્તનમાં અમે કાંઈ ફેરફાર કરી શકતા નહિ. આ બહિષ્કાર ચળવળમાં શ્રી. પ્રાણુલાલ અમારા સાથીદાર હતા.

આમોદના અમારા મિત્ર-મંડળમાંથી, ૧૮૯૮ની સાલમાં શ્રી. પ્રાણુલાલ અને સ્વ. શ્રી. કનૈયાલાલ બળવંતરાય દેસાઈએ પહેલેજ વર્ષે મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી હતી. ૧૯૦૬ ની સાલમાં આમોદના પહેલા મેટ્રીક્યુલેટસ તરીકે આ બંને બાઇઓએ બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી હતી—તેઓ બંને આમોદ ગામના પહેલાજ મેટ્રીક્યુલેટસ હતા. એમના દોશેજના અભ્યાસ દરમ્યાન એક પ્રસંગ હજીય રહેને યાદ છે. હાલના જમાનામાં રેડીઓ, તાર-ટેલીફોન અને રેલ્વે વગેરેની સગવડો હોવાથી પરીક્ષાનાં પરિણામો તુરંત જ જાણી શકાય છે, પરંતુ અમારા અભ્યાસ-કાળ સમયે આમોદ ગામ રેલ્વે સ્ટેશનથી પંદરેક માઇલ દૂર હતું ને ત્યાં તારની પણ સગવડ નહતી. પરીક્ષાનાં પરિણામો મુખ્યથી આવતાં પત્રો દ્વારાજ જાણી શકતા. તે દિવસે પોષ્ટ ઓફીસ પર જ અમારા મિત્ર-મંડળની બેઠક રહેતી. ૧૯૦૦ ની સાલમાં શ્રી. પ્રાણુલાલ, શ્રી. કનૈયાલાલ, શ્રી. કાકોરલાલ ચીમનલાલ અને શ્રી. લક્ષ્મુભાઈ લક્ષ્મીરામ-આ ચારે જણા મીવિમસની પરીક્ષામાં બેઠેલા. પરીક્ષાનાં પરિણામને જાણવતા પત્રો શ્રી. કનૈયાલાલ તથા શ્રી. કાકોરલાલને મળી ગયા. શ્રી. લક્ષ્મુભાઈ પ્હારગામ ગયા હતા એટલે તેમના પત્રની વજા નહતી. શ્રી. પ્રાણુલાલને પત્ર આવ્યો નહિ. આથી તેઓ નાપાસ થયા હશે એમજ સર્વેએ માની લીધું. તેમની કૌટુંબિક સ્થિતિ સારી ન હોવાથી તેમના ઉતાવળીઆ સ્વભાવને લીધે તેમણે અભ્યાસ છોડી મોકરી ધધે વળગી જવા નિમ્મય કરી લીધો. આમોદ-મ્યુનિસિપાલિટીના સેક્રેટરીની જગ્યા ખાલી હતી, તે મેળવવા તેઓ તેજ દિવસે મામલનદાર મી. ડીક્સનને મળી આવ્યા—આ સર્વ પ્રવૃત્તિથી એમના કુટુંબીજનો અસાતજ હતા. પરંતુ બીજે દિવસે અન્ય મિત્રોનાં પરિણામ જાણ્યા મારે પોષ્ટઓફીસે ન્યુસપેપરો

જોવા હું ગયો ત્યારે મહેં શ્રી. પ્રાણનાથનું નામ સેકન્ડલાસમાં જોયું તે પછી તો અમે દોડતા જઈ પ્રાણલાલને એ સમાચાર દશા. તે દિવસનો આનંદ અનિવાર્ય હતો ને તેમનો નોકરી કરવાનો ખ્યાલ તુરત માટે તો પડતો મુકાયો.

આમોદની અમરી ન્યાત-પંચાયતમાં વિદ્યાર્થીઓનો અવાજ બીજકુવ નહોતો. પંચની સભામાં શાંતિથી કે મતપદ્ધતિથી કામ કરવાને બદલે ઘોંઘાટ અને પક્ષાપક્ષીથી કામ થતું અને મોટે ભાગે અંત તકગમ્માંજ આવતો. અમારા અભ્યાસના સમય દરમ્યાન પંચની આ પદ્ધતિ સુધારવા અમે ખુબજ પ્રયાસ કરેલો. વગર નિમંત્રણે અમે પંચની સભામાં જતા, ન્યાય મેળવવા અને અપાવવા માટે વડિલોની તથા સગા-સ્નેહીઓની અવકૃપા પણ બેઠારવી પડતી-કેટલીક વાર ન્યાતના જમણુ-વાદોના પણ બહિષ્કાર કરવા પડતા. આમ ધીમે ધીમે પંચની સભાઓમાં અમારો અવાજ સંભળાતો ક્યો. અને તે એટલે સુધી કે થોડા વર્ષો પછી તો અમે યુવાનોજ પંચના કર્તાદર્તા થઈ પડ્યા. આ બધીય પ્રવૃત્તિમાં શ્રી. પ્રાણલાલ અમારા હંમેશના સાથીદાર જ હતા. અમારા યુવાનોની પ્રવૃત્તિમાં કેનો કેટલા પ્રમાણમાં ફાળો હતો તે નક્કી કરી શકાય એમ છેજ નહિ. સમાજને નામે એક જથ્થે બધાને કામ કરવું પડતું ને એવા તો કેટલાય પ્રસંગો આવતા જેમાં વડિલો તેમજ સગા-સ્નેહીઓની ખફા નજર અમારે બેઠારવી પડતી. શ્રી. પ્રાણલાલે આમાં આગેવાની ભર્યો પુરતો સાથ આપ્યો હતો.

શ્રી. પ્રાણલાલ મેજ્યુએટ થઈને સરકારી નોકરીમાં જોડાઈ ગયા, મ્હારે જાપાન જવાનું થયું. આમ અમારા જીવનનાં બેજુ જુદી જુદી દિશામાં વહેવા માંડ્યાં ને અમારો અરસપરસનો સમાગમ પણ તે દિવસોમાં એછો થતો ગયો.

સને ૧૯૧૦ માં બ્રહ્મક્ષત્રિય 'કોન્ફરન્સ' આમોદમાં ભરવાનો વિચાર અમે યુવાનોએ ક્યો. પણ અમારા ગામમાં ત્યારે પણ રેલ્વેની સગવડ મઈ ન હતી. પરંતુ અમારા ઉત્સાહથી અગવડો દૂર કરી શક્યા, ને સર્વ યુવાનોએ એકત્ર જળ અને ઉત્સાહથી 'કોન્ફરન્સ' ફત્તેહમંદ બનાવી. પરિવંદના પ્રમુખ, સ્વ. શ્રી. મણિલાલ અજીતગપ ઠાકોર હતા અને સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ આમોદ ગામના વયોદૃઢ શ્રી. નંદલાલભાઈ હતા. શ્રી પ્રાણલાલે સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખનું બાળજુ લખ્યું હતું-તેમનું બાળજુ નવીન વિચારોથી ભરપૂર હતું. ત્યાર પછીની અમદાવાદ ખાતે મળેલી કોન્ફરન્સમાં તે કોન્ફરન્સના પ્રમુખ સ્વ. હીરાન બહાદુર અંબાલાલ-ભાઈએ પણ એ બાળજુ પ્રત્યે સર્વનું ખ્યાન ખેંચ્યું હતું.

સને ૧૯૧૬ ની સાલમાં શ્રી. પ્રાણલાલ પંચમહાલ જીલ્લામાં આસિ. ડેપુટી એડ્યુ-કેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર હતા. તેમણે ગોધરાના થોડા જ સમયમાં આગેવાન શહેરીઓની મિત્રતા મેળવી લીધેલી. મેં ગોધરા મ્યુનિસિપાલિટીના સેક્રેટરીની જગ્યાને માટે અરજ કરેલી હતી.

૧ માટે મારી સામે જબરા પ્રતિસ્પર્ધાઓ હોવા છતાં હું તે મેળવી શક્યો તેવું કારણ

શ્રી. પ્રાણલાલની લોકપ્રિયતા જ હતું. તેમણે અચાગ્ર અમ લાઇ મીરે માટે જરૂરી મતો મેળવી આપ્યા હતા.

સને ૧૯૧૭ ની સાલમાં ગોધરામાં બીજી રાજકીય પરિષદ ભારતી હતી અને હંમેશના શિવાજ મુળ્ય તેજ વખતે સંસાર સુધારા પરિષદ પણ ત્યાં ભરવા જોઈએ. પરંતુ રાજકીય પરિષદના કેટલાક મુખ્ય આગેવાનો આ પરિષદ ન ભરાય એમ પ્રયાસ કરતા હતા. સામાજિક આબતોમાં ગોધરાની પ્રજા ધણી જ પછાત અને તેમાં વળી આગેવાનોની સંસાર સુધારા પરિષદ માટેની અનિચ્છા હતી છતાં, શ્રી. પ્રાણલાલે આગેવાની લઈ સં. સુ. પરિષદ ભરવાનું બીકું ઝડપ્યું. રાજકીય પરિષદના મુખ્ય આગેવાન શ્રી. વામન મુકાદમ પણ સં. સુ. પરિષદ નહિ ભરવા દેવા મક્કમ હતા ને તેમણે તો ખુદસેખુદ્ધ કહ્યું હતું કે જેમ પુનામાં થયું હતું તેમ જ મદાસલાનો મંડપ સં. સુ. પરિષદ માટે વાપરવા આપવામાં નહિ આવે. પરંતુ આવી ધમકીઓની શ્રી. પ્રાણલાલ પર કાંઈ જ અસર ન થઈ. ઉલ્ટો તેમનો પરિષદ ભરવાનો ઉત્સાહ વધ્યો. તેમણે વર્તમાનપત્રો દ્વારા પ્રચારકાર્ય કરવા માંડ્યું અને તેમના પ્રયાસથી રાજકીય પરિષદના સ્વાગતમંડળના પ્રમુખ શ્રી. મણિલાલ મહેતા પાસેથી મંડપ વાપરવાની પરવાનગી પણ મેળવી. એમના ઉત્સાહ અને મહેનતથી પૂર્વે કોઈ પણ દિવસ નહિ ભરાયેલી એવી મંજૂર સંસાર સુધારા પરિષદ ગોધરા જેવા નાના ગામમાં ભરાઈ હતી. આ પરિષદમાં એક ખાસ નોંધવા જેવો પ્રસંગ બન્યો હતો. પરિષદના સ્વાગત મંડળના પ્રમુખ અને તેના કેટલાક મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ સરકારી સ્થાનિક અમલદારો હતા. શ્રી. શારદા મહેતાનું ભાષણ છપાવવા માટે જ્યારે આવ્યું ત્યારે તે વાંચનાં તેમાં કેટલાક ઉદામ રાજકીય વિચારોનો ઉલ્લેખ જણાયો. આ ઉદામ વિચારો ભાષણમાં હોય તો સરકારી અમલદારોની સ્થિતિ કફોડી થાય ને તેમને સરકારની કડવી દૃષ્ટિના ભોગ બનવું પડે. શ્રી. શારદાજીને સાથે મસલત કરી, ભાષણમાં ફેરફાર કરી છપાવવા નેટલે સમય હતો નહિ; ને ફેરફાર વિના જો ભાષણ છપાઈને બહેંચાય તો પરિષદ વિરૂદ્ધ પ્રચારકાર્ય કરનારને સખળ કારણો મળે અને અમલદારોની સ્થિતિ કફોડી થાય. પરંતુ શ્રી. પ્રાણલાલે આ જોખમનરી વ્હોરી લીધી અને શ્રી. શારદાજીને પુછાવ્યા વિના અમુક ફેરફારો કરી ભાષણ છપાવ્યું. શ્રી. શારદાજીને પ્રથમ તો ખુબજ ખુસ્સે થયાં પરંતુ જ્યારે તેમને આખીય પરિસ્થિતિથી વારદ કર્યાં ત્યારે તેઓ શ્રી. પ્રાણલાલની જોડે સંમત થયાં. શ્રી. સુમંત મહેતા તો ખુબ જ નારાજ થયા હતા—કદાચ શ્રી. પ્રાણલાલ અને તેમની વચ્ચે કોઈ મન પણ થયાં હશે. છતાં ય બીજો દિવસે સં. સુ. પરિષદ છ થી સાત દહર માણસની ભગ્ય મેટની વચ્ચે ફોટામંદ રીને ભરાઈ હતી, ડૉ. સુમંત મહેતા પણ જ્યારે ગોધરા જેવું પછાત ગામ—ને બીજા સંન્મેગોનો ખ્યાલ કરી શક્યા ત્યારે તેમણે આગલા દિવસની ઉતાવળી નારાજ માટે દિલગીરી બદલે કરી

હતી. આ પ્રવૃત્તિને કારણે શ્રી. પ્રાણુલાલની પંચમહાલ જીલ્લામાંથી બદલી થઈ હતી તે ઉપરી અમલદારોની અવકૃપા બ્લેઝરથી પડી હતી. પરંતુ કેટલીક વખતે દેખીતા અલગમતા પ્રસંગોમાંથી સુદર પગિયામ નીચળે છે તેમજ શ્રી. પ્રાણુલાલના જીવનમાં પણ બન્યું. તેમની બદલી ભરૂચ જિલ્લામાં થઇ ને જે શાળાઓમાં એમણે પ્રાથમિક અને અંગ્રેજી શિક્ષણ લીધું હતું તે જ શાળાઓનું ઇન્સ્પેક્શન તેમને સગકારી અમલદાર તરીકે કરવાનું આવ્યું—આ યોગને તેમણે એમના જીવનનો એક અમુલ્ય પ્રસંગ માન્યો. તેમણે ભરૂચ જિલ્લામાં આસી, ડેપુટી એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે કામ કર્યું તે સમય દરમિયાન ત્રણ માસ એ જિલ્લામાં ડેપુટી એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે પણ કામ કર્યું હતું.

ત્યાર પછી તુરં જ તેઓ અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ નોકરીમાં જોડાયા. સને ૧૯૨૧ માં ગોધગાની મ્યુનિસિપલ સેક્રેટરીની જગ્યાનું ગણનામાં આપી મહાસભાના કાર્યમાં જોડાવા માટે પણ અમદાવાદ આવવાનું થયું ત્યારથી અત્યાગ સુધી એકજ ગામમાં અમે બને રહીએ છીએ. અનેક પ્રસંગોએ અમે મળીએ છીએ ને બાળ-સ્મરણો સંભારતાં અમને ખુબજ આનંદ થાય છે-એ મિત્રતા તાજી કરી આપવા માટે પ્રભુતા અમે હંમેશના આભારી છીએ.

મ્યુ. નોકરીમાં જોડાયા પછીની તેમની ૧૭ વર્ષની અમદાવાદની પ્રવૃત્તિઓની આ મંથના યોજાને સારી રીતે માહિતી છે માટે તે સંબંધે માટે ઘંઘ જ કહેવાની જરૂર નથી

આ થ મિ ઝ કે જ વણી

અને

રા. પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઈ

લેખિકા :

વિદ્યાબહેન રમણલાલ નીલકંઠ

શિક્ષણના આદ્ય પાયારૂપ તે
પ્રાથમિક કેળવણી, તેના વિકા-
સમાં શ્રી. દેસાઈનો કેવો ફાળો
છે, તે શ્રી. વિદ્યાબહેન જાતિ-
અનુભવથી જણાવે છે.

શિક્ષણનો પાયો તે પ્રાથમિક શિક્ષણ છે અને તેના પર જ માધ્યમિક તંથા ઉચ્ચ કેળવણીનો આધાર છે. જૂના વખતની ધૂળીઆ નિરાળો બદલાઈ કેળવણીખાતાની શરૂઆત થઈ ત્યારથી આપણે ત્યાં પદ્ધતિસરની પ્રાથમિક કેળવણીનો આરંભ થયો. અડધા પોણા સૈકાથી આ જાતની કેળવણી અપાય છે, તેમાં ઝાઝો ફેરફાર થયો નથી એટલે ખાતાની અને મુનિસિપલ શાળાઓ ચાલતે આવેલે ત્રીસે ચાલી રહી છે. એમ તો કોઈ કહીજ ન શકે કે એમાં કોઈ ઉણપ કે ખામી નથી. ઘણા ફક્ત ખસેજ પાડીને બેસી રહે છે કે આપણી કેળવણી જોઈએ તેવી નથી, તેમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ વગેરે; પરંતુ બાળકોને કેવું શિક્ષણ આપવું, તેમાં કયા વિષયોનો સમાવેશ કરવો તથા અમુક વર્ષમાં આપવાના શિક્ષણનો કેવો ક્રમ રાખવો એ બાબત ઉડા વિચાર કરનારા થોડાજ હોય છે. શિક્ષણમાં આવતી મુશ્કેલીઓ, બાળકોનું ગણ કેટલું છે એ બધી બાબતો સક્રિય કામ કરનાર સિવાય બીજાને લાગ્યેજ આવે. ટેબલ ખુરશી પર બેસી કાફપનિક વિભાગો અને પ્રમાણો તેમજ રચનાઓ કરવામાં આવે તેમાં અનેક બ્વહાર અડચણો પડે છે, જે શિક્ષણક્રમ યોજનારની બાબત બહાર રહેવું ન જોઈએ.

શુભરાતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણનો ઉડા અને બ્વહાર અભ્યાસ કરનારી થોડી વ્યક્તિઓમાં રા. પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઈનું નામ અગ્રપદે આવે તેમ છે. એ શિક્ષણની સઘળી ખાંચ-ખુંચો તેમણે ધુટી પીધી છે અને એ વિષયના પારંગત તેમને કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. એ બાબતમાં જ્યારે જ્યારે કોઈ ફેરફારની સૂચના કેળવણીખાતા અગર બીજા કોઈ તરફથી થાય છે સારે રા. પ્રાણલાલ હમેશ તે સંબંધમાં વિચારપૂર્વક પોતાના અભિપ્રાય જાહેર કરે છે અને તે ઘણા મનનીય હોય છે. અમદાવાદ મુનિસિપાલિટીના રફલબોર્ડ એડમીનીસ્ટ્રેટીવ ઓફીસર તરીકેના તેમના વિશાળ અનુભવે તેમને એ વિષયમાં નિષ્ણાત બનાવ્યા છે, એટલે એ સંબંધમાં તેમના મત માનનીય અને પ્રમાણ્યૂત ગણી શકાય. તેઓએ શિક્ષણનું કામ માધ્યમિક શાળામાં કરેલું અને પ્રાથમિક શિક્ષણના જાતે શિક્ષક નહોતા તેથી બાલમાનસનો તેમનો પરિચય કાંઈક ઓછો હોય તે સંભવિત છે છતાં શિક્ષણશાસ્ત્ર તેમનું પોતાનું જ ક્ષેત્ર છે.

રા. પ્રાણલાલ પ્રગતિમાન વિચારના હોઈ સામાજિક અને રાજકીય વિચારોમાં ચાગળ પડતા છે. સમાજસુધારાનું મહત્વ તેઓ સંપૂર્ણ રીતે જાણે છે. હાથ નીચેના તેમજ

ઉપરીઓને સારી સલાહ આપનાર છે અને દૃઢ મતના છતાં દુરાગ્રહી નથી. સ્ત્રીગ્નિને હંમેશ માન આપનાર છે અને કન્યાકેળવણીમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધાવાળા છે. નાત જાત કામના બેઠી પર છે. અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ શાળાઓ એટલે જ લાખના વહીવટનું એક નાનું રાજ્ય. તેના વહીવટ કરવામાં જે બાહોશી, પ્રમાણિકતા, કાર્યદક્ષતા અને ન્યાયી દષ્ટિ રાખવી જોઈએ તે રાખવામાં ફતેહમંદ થયા છે. અલગત દરેકદરેક જાણને પ્રસન્ન કરી શકવાનું અશક્ય છે પરંતુ કર્તવ્યનિષ્ઠાથી ન્યાયપૂર્વક અમલ ચલાવવાને લીધે તેઓ તેમના શિક્ષકો તેમજ સ્કૂલ-બોર્ડના તમામ સભ્યોનો ચાહ મેળવી શક્યા છે. દરેક પ્રશ્નને તેના ગુણદોષની દષ્ટિએ જોવા અને તે પરથી બાંધેલો મન નિખાલસપણે દર્શાવવો એ એમના કાર્યનો માર્ગ છે.

૨. પ્રાણુલાલે છેલ્લા પાંચ જ વર્ષમાં સ્કૂલબોર્ડના કારભારમાં મને કીમતી મદદ કરી છે તે આ તકે સ્વીકારું છું. તેઓ સાહિત્યના શોખીન છે, લેખક છે અને વિચારક છે. વાનપ્રમથ થયા પછી શિક્ષણના તેમજ અન્ય વિષયના ચોતાના અનુભવનો લાભ ગુર્જર પ્રગતે આપતા રહેશે એવી આશા સહિત આ નાનો લેખ સમાપ્ત કરું છું.

“ જે રાજ્ય અને જે સમાજ શિક્ષકોને પુરતું વેતન પણ આપતી નથી, જે રાજ્ય અને જે સમાજમાં શિક્ષકોને યોગ્ય માન પ્રતિષ્ઠા મળતાં નથી, જે રાજ્ય અને જે સમાજ શિક્ષકોને હાથુન કરે છે તે રાજ્ય અને તે સમાજને શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓ પાસેથી સતત ઉદ્યોગ, ઉઝી કાઢિતું શુદ્ધિબળ, નિષ્કલંક ચારિત્ર અને ઉઝી જાતની કર્તવ્ય-પગલ્યતાની માગણી કરવાનો તેમ આશા રાખવાનો શો અધિકાર છે ? ”

—શ્રી. પી. કે. દસાઈ

શ્રીયુત પ્રાણુલાલભાઈની લોકપ્રિયતાનું રહસ્ય

લેખક :

શ્રી. હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ, ખી. એ.

શ્રી. દેસાઈના ઘણા બંદા
મિત્રોમાંના એક અને નહેર
પ્રવૃત્તિઓમાં સાથે રહી કામ
કરનાર શ્રી. પારેખ, શ્રી. દેસાઈનો
સુંદર જીવનપરિચય કરાવે છે.

મૂંઝા એક નજીકના સંબંધની પત્નીએ પ્રશ્ન કર્યો કે શ્રીયુત પ્રાણુલાલભાઈમાં એવું શું ગૂઢ રહેલું છે કે એમના સન્માનમાં આટઆટલા નહેર મેળાવાઓ અને પ્રીતિભોજનો, જૂદી જૂદી સંસ્થાઓ તરફથી ચાલુ થયે જ નય છે? કાંઈ મોટો ઑફિસર ઉંચા હોદ્દા ઉપર નય કે બહારગામ તેમની બદલી થાય તો આવા પ્રકારની ધામધુમ કે હોંસાતુસી સમજી શકાય છે; પણ શ્રીયુત પ્રાણુલાલભાઈ હવે નિવૃત્ત થાય છે અને એમની પાસેથી આમાંના કોઈને કાંઈ બદલાની કે કાંઈ લાભની આશા સંભવતી નથી; તો પછી આનું અંતર્ગત રહસ્ય શું છે તે કહેશો?

જેઓ શ્રીયુત પ્રાણુલાલભાઈના નિકટ પરિચયમાં આવેલા નથી, તેમને આ પ્રશ્ન ગુંથવે ખરો; તેમાં તેમને અતિશયતા પણ લાગે; વાસ્તવિક રીતે આ સઘળા પ્રસંગોમાં, એમાંના કોઈ પણ સમારંભમાં હાજરી આપનાર, કહી શકશે કે એ પ્રસંગે એમના પ્રત્યેના સદ્ભાવ અને પ્રેમની લાગણી મુખ્યત્વે દૃષ્ટિગોચર થતી હતી, અને તેનું કારણ સમજવા આપણે સહજ પ્રયત્ન કરીશું.

શ્રીયુત પ્રાણુલાલ એક કેળવણીકાર છે; એમનું આખું જીવન કેળવણીના ક્ષેત્રમાં વ્યતિત થયેલું છે; એક શિક્ષક તરીકે, એક ડેપ્યુટી એન્સુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે અને એક એડમિનિસ્ટ્રેટીવ ઑફિસર તરીકે એમની કારકિર્દી યશસ્વી નિવડેલી છે; અને તેની પ્રશંસા થયેલી છે; પણ એમની લોકપ્રિયતા એકલાં તે કાર્યો ઉપર રચાયેલી નથી.

કોલેજજીવનના આરંભથી તેઓ નવા સમાજસુધારાના વિચારોની વક્રીકાત કરતા આવ્યા છે; તે વિચારોને જીવનમાં ઉતારવા પ્રયાસ કરેલા છે અને તેના પ્રચારાર્થે સતત પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છે, જે કાર્યમાં એમનું ઉંચું વક્તવ્ય વિશેષ મદદગાર થઈ પડેલું છે; એ સઘળું કહેવું પડશે કે એમની બહોળી લોકપ્રિયતાનું ખાસ કારણ નથી.

વડોદરા કોલેજમાં તેઓ અભ્યાસ કરતા ત્યારથી સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને સંસ્કાર-સુધારો, એ વિષયો ઉપર રસમદ અને માહિતીભર્યા લેખો લખતા; કોલેજના વર્તુલ બહાર

ઉપરીઓને સારી સલાહ આપનાર છે અને દૃઢ મતના છતાં દુગમ્મહી નથી. સ્ત્રીઓને હમેશ માન આપનાર છે અને કન્યાકેળવણીમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધાવાળા છે નાત જાત કામના ભેંથી પણ છે. અમદાવાદ યુનિસિપલ શાળાઓ એટલે જ લાખના વહીવટનું એક નાનું ગાંધી તેના વહીવટ કરવામાં જે બાહોશી, પ્રમાણિકતા, કાર્યદક્ષતા અને ન્યાયી દષ્ટિ ગાંધી જેમણે તે ગાંધીવામાં કૃતોદ્ભવ થયા છે અવમત દરેકદરેક જાણને પ્રસન્ન કરી શકવાનું અશક્ય છે પણ કૃતવ્યનિર્ધારી ન્યાયપૂર્વક અમલ ચલાવવાને લીધે તેઓ તેમના શિક્ષકો તેમજ સ્કૂલ-બોર્ડના તમામ સભ્યોનો ત્યાગ મેળવી શક્યા છે દરેક પ્રજાને તેના ગુણદોષની દષ્ટિએ જોવા અને તે પરથી બાંધેલા મન નિષ્વાસપણે દર્શાવેલો એ એમના કાર્યનો માર્ગ છે

ગાંધીજીવાલે છેલ્લા પાંચ જ વર્ષમાં સ્કૂલબોર્ડના કાગલાગમા મને કીમતી મદદ કરી છે તે આ તકે સ્ત્રીકાર હું તેઓ સાહિત્યના શોખીન છે, લેખક છે અને વિચારક છે. વાનગ્રંથ થયા પછી શિક્ષણના તેમજ અન્ય વિષયના પોતાના અનુભવનો લાલ ગુર્જર પ્રજાને આપતા ગૃહો એવી આગા સહિત આ નાનો લેખ સમાપ્ત કરે છું

“ જે ગાંધી અને જે સમાજ શિક્ષકોને પુરતું વેતન પણ આપતી નથી, જે રાજ્ય અને જે સમાજમાં શિક્ષકોને યોગ્ય માન પ્રતિષ્ઠા મળતા નથી, જે રાજ્ય અને જે સમાજ શિક્ષકોને હાથપગ કાઢે છે તે ગાંધી અને તે સમાજને શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓ પાસેથી સતત ઉલ્લેખ, ઉચી કોટિનું શુદ્ધિજન, નિષ્કલક આગ્રહ અને ઉચી જાતની કર્તવ્ય-પ્રત્યક્ષતાની માગણી કરવાનો તેમ આશા ગાંધીવાનો જો અધિપતિ ૬૨ ”

—શ્રી. પી. કે. દેસાઈ

શ્રીયુત પ્રાણલાલભાઈની લોકપ્રિયતાનું રહસ્ય

લેખક

શ્રી. હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ, બી એ

શ્રી. દેવદાસના ધણા ભત્રીજા
મિત્રોભાના એક અને નહેર
પ્રતિષ્ઠાઓ સાથે રહી કામ
કરનાર શ્રી. પારેખ, શ્રી. દેસાઈનો
સુદર જીવનપરિચય કરાવે છે.

મારા એક નજીકના સબધની પત્નીએ પ્રશ્ન કર્યો કે શ્રીયુત પ્રાણલાલભાઈમાં એવું શું ગૂઢ રહેલું છે કે એમના સન્માનમાં આટલાટલા નહેર મેળાવાઓ અને પ્રીતિભોજનો, જૂદી જૂદી સરઘાઓ તગ્ધથી આવું થયે જ નય છે? કોઈ મોટો ઝાંક્સિર ઉઘા હોવા ઉપર જય કે બહાગમાં તેમની બદલી થાય તો આવા પ્રકારની ધામધુમ કે હોસાતુસી સમજી શકાય છે, પણ શ્રીયુત પ્રાણલાલભાઈ હવે નિવૃત્ત થાય છે અને એમની પાસેથી આમાના કોઈને કોઈ બદલાની કે કોઈ લાભની આશા સભર નથી, તો પછી આવું અતર્ગત ગૂઢસ્ય શું છે તે કહેશે?

જેઓ શ્રીયુત પ્રાણલાલભાઈના નિકટ પરિચયમાં આવેના નથી, તેમને આ પ્રશ્ન સુચવે ખરે, તેમાં તેમને અતિશયતા પણ લાગે, વાસ્તવિક રીતે આ સળા પ્રસંગોમાં, એમાના કોઈ પણ સમારંભમાં હાજરી આપનાર, કહી શકશે કે એ પ્રસંગે એમના પ્રયેના સહમાન અને પ્રેમની લાગણી સુખ્યત્વે દષ્ટિગોચર થતી હતી, અને તેનું કારણ સમજવા આપણે સહજ પ્રયત્ન કરીશું

શ્રીયુત પ્રાણલાલ એક કેળવણીકાર છે, એમનું આખું જીવન કેળવણીના ક્ષેત્રમાં વ્યતિત થયયું છે, એક શિક્ષક તરીકે, એક ડેપુટી એજ્યુકેશનય ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે અને એક એકમિનિસ્ટ્રેટીવ ઝાંક્સિર તરીકે એમની કારકિર્દી યશસ્વી નિરૂદેલી છે, અને તેની પ્રશસા થયેલી છે, પણ એમની લોકપ્રિયતા એકલા તે કાર્યો ઉપર ગ્યાયતી નથી

કોલેજજીવનના આગલથી તેઓ નવા સમાજસુધાગના વિચારોની વકરીયાત કરતા આવ્યા છે, તે વિચારોને જીવનમાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરેલા છે અને તેના પ્રયાગર્થે સતત પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છે, જે કાર્યમાં એમનું ઉચું વકતૃત્વ વિશેષ મદદગાર થઈ પડેલું છે, એ સધળું કહેવું પડે કે એમની બહોળી લોકપ્રિયતાનું ખાસ કાણું નથી

વડોદરા કોલેજમાં તેઓ અભ્યાસ કરતા ત્યાગથી સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને સંસાગ-સુધારો, એ વિષયો ઉપર ગસપ્રદ અને માહિતીભર્યા લેખો લખતા, કોલેજના વર્તુલ બહાર,

પણ તે લેખોની પ્રશંસા થતી અને “ સંસારચિત્રો અને કેટલીક વાર્તાઓ ”ના લેખક તરીકે સાહિત્યસૃષ્ટિમાં તેઓ જાણીતા છે; પણ એમની લોકપ્રિયતા તેને આભારી નથી.

કેળવણીના પ્રશ્નોના એક સારા જાણકાર, અનુભવી અને અભ્યાસી તરીકે એમની પ્રતિષ્ઠા બંધાયેલી છે; અને તેને લઈને અનેક કેળવણી વિષયક સંસ્થાઓ સાથે, પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ કે મંત્રી તરીકે એમનું નામ સંકળાયેલું છે, તેમ પ્રસંગોપાત મળતી કેળવણીને લગતી સભાઓ અને કોન્ફરન્સો વગેરેના પ્રમુખપદે શ્રીયુત પ્રાણુલાલને નિમત્રણ આપેલા છે, આમ તેમની શક્તિ અને બાહોશીની કદર થયેલી છે; પણ એમની લોકપ્રિયતા તે ઉપર અવલંબી નથી.

હાથ નીચેના એક હજાર સ્ત્રી પુરુષોના મોટા સ્ટાફને, તેમાંય તે શિક્ષક અને શિક્ષિકા જેવા વાચાળવર્ગને, લિન્નલિન્ન રૂચિવાળા, આશા અને પ્રલોભનોથી ખેંચાતા સ્ટાફને, સંતોષવો અને ખુશી રાખવો, એ કેવું કઠિન કાર્ય છે, એ જોમને એવા વહિવટનો સહેજ પણ અનુભવ હશે તે સહેલાઈથી સમજી શકશે. એ કાર્ય માત્ર વિદ્વાતાથી કે સખ્તાઈથી, ખટપટથી કે જાસુસીથી, પાર પાડવું નથી; તે કાર્ય સાદુ સૌમ્ય સ્વભાવની સાથે દક્ષતા, તેમજ ઉંડી સાદી સમજ અને વિશેષ કરીને સહાનુભૂતિ અને કષ્ટનાની જરૂર હોય છે; અને એ સર્વ ગુણો શ્રીયુત પ્રાણુલાલમાં-એમના વર્તનમાં નજરે પડશે.

તેઓ છુદ્ધિશાળી અને બાહોશ હતા, હોંશિયાર અને કાર્યદક્ષ હતા, એથી એમનું કાર્ય જરૂર સફળ થયું એ વિષે બે મત નથી; પણ એમની લોકપ્રિયતા એ ગુણો ઉપરાંત એમના સ્વભાવના ખીન્ન સદ્ગુણોને મુખ્યત્વે આભારી છે એ હું હવે બતાવીશ અને તે મારા સમજવા પ્રમાણે એમનો માયાળુ, મમતાળુ સુરીલ અને સ્નેહાળ સ્વભાવ છે.

પૂર્વે કેળવણીકારો અનેક થયેલા છે; બાહોશ કાર્યકર્તાઓ પણ આવી ગયા છે, ખીન્ન ક્ષેત્રોમાં પણ તે લોકોએ નામના મેળવી હતી; પણ શ્રીયુત પ્રાણુલાલ જેવી લોકપ્રિયતા તેમાંના બહુ થોડાને વરી હશે, એમ કહી શકાય કે તેમનું પાછું.

જીવનમાં એકલી વિદ્વાતા કે જ્ઞાન, બાહોશી કે હોશિયારી, જો કે મદદગાર નિવડે છે પણ તેની સફળતા માટે ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય આવશ્યક છે; તે વડે મનુષ્ય પકાય છે; અને માન પામે છે; અને શ્રીયુત પ્રાણુલાલની લોકપ્રિયતા મારા અભિપ્રાયે તેમના માયાળુ, મમતાળુ અને સૌજન્યભર્યા સ્વભાવનું પરિણામ હતું.

એમના સ્વભાવના મુખ્ય અંશ એમના જીવનની સચ્ચાઈ, એમના પરિચયમાં આવનાર કોઈ પણ વ્યક્તિને, સ્પષ્ટ રીતે ઉપર તરી આવતી અનુભવવામાં આવશે.

કોઈ પણ કાર્ય તેમને સંપૂર્ણ કરો, પછી તે ન્હાવું હોય કે મોટું હોય, કોઈ સામાન્ય પુરુષ હોય કે કોઈ મોટી વ્યક્તિ હોય; પણ એ સર્વમાં તેઓ એકનિષ્ઠાથી લાગણીપૂર્વક

ધ્યાન આપવાના; એટલું જ નહિ પણ તેની સિદ્ધિમાં તેમનો સમય અને શક્તિ ખર્ચે અને જ્યારે પોતાને સતોષ થાય ત્યારે જ જાય. એટલે એમની સહાયતા અને મૈત્રી હમેશાં મૂલ્યવાન થઈ પડે છે; અને એ ઉપકારવશ લાગણીથી પ્રેરાઈ સૌ કોઈ એમને પોતીકા રનેહી અને અંગન મિત્ર માને છે.

તેઓ ન્હાના મ્હોટાના ભેદમાં ઝાઝું માનતા નથી; સૌ પ્રત્યે સમાનભાવે અને માયાથી વર્તે છે. એઓનો એ માયાળુ ગુણજ દોઢસો મ્યુનિસિપલ શાળાઓના એક હજાર શિક્ષક અને શિક્ષિકાઓના મ્હોટા સ્ટાફને વશ કરવામાં અને તેમનો આઠ મેળવવામાં મદદગાર થયેલો હું જોઈ છું અને એમના એ સૌજન્યભર્યા માયાળુ સ્વભાવનું એક દર્શાત જે જોવાને મને અનાયાસે પ્રસંગ મળેલો તે અત્રે નોંધીશ.

સાહિત્યસંમેલનના કામના અંગે શ્રીયુત પ્રાણુલાલને મળવા હું એમની ઓફિસે ગયેલો. તે વખતે એ નવી શિક્ષિકા બહેનો, નોકરી ઉપર ચઢેલી પણ અવેજીમાં કામ કરતી, અને તેની મુદત પૂરી થયેલી કે થવાની તૈયારીમાં, અને ઘેર બેસવું ન પડે તેથી તેઓ એ ચિંતામાં એમને રૂબરૂ મળવા આવેલી. બપોરનો સમય અને જુન માસનો ધીકતો અમદાવાદનો તાપ; તે બહેનોની હકીકત સાંજળતાં શ્રી. પ્રાણુલાલે કહ્યું કે “તમારે માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા થઈ ચૂકી છે; અને તેના કુકમો સુઢાં નીકળી ચૂક્યા છે; આવા તાપમાં તમારે અહીં આવવાની કશી જરૂર નહોતી, એ વિષે કશી ચિંતા કરશો નહિ.”

એ ઉત્તરમાં નવીન કશું નહોતું; એ કે આખા તંત્રની વિગતોથી તે કેવા વાકેફ રહેતા એ જણાઈ આવે છે; પણ તેમાં આપણને માન ઉપજે અને આશ્ચર્ય પમાડે એવો એ બહેનો પ્રત્યેનો એમનો સન્માન ભર્યો વર્તાવ હતો. એવો માયાળુ અધિકારી હાથ નીચેના હજારો પ્રુથ અને સ્ત્રીઓનાં માન અને આઠ સંપાદન કરે એમાં શી નવાઈ!

એમની ખાસીયતનો ખીજો એક પ્રશસ્ય અંશ, જે તે પ્રશ્ન, વ્યક્તિ વા સંસ્થા પ્રત્યેનું એમનું મમત્વ છે.

એમને સરકારી કેળવણીખાતું છોડે આજે લગલગ સત્તર વર્ષ થયાં; તેમ છતાં તે ખાતાની બધી હકીકતથી પોતે વાકેફ રહે અને જે કાઈ મિત્ર તેમની ખાસે સલાહ કે સૂચના માટે આવે તેમને પૂરેપૂરી સહાયતા કરે, તે માટે પોતાથી ખનતું બધું જ કરે.

શ્રીયુત શંકરલાલ સાહે અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ નોકરમંડળના શ્રીયુત પ્રાણુલાલના સન્માન અર્થે નિયોજિત મેળાવડા પ્રસંગે વિવેચન કરતાં ખુદલી રીતે જણાવ્યું હતું કે સ્કૂલ-બોર્ડનો વહિવટ એક જુદા ખાતા તરીકે થાય છે, અને શ્રીયુત પ્રાણુલાલને સીધી રીતે મ્યુનિસિપલ નોકરો સાથે કશી નિરજત નહિ હોવા છતાં પણ એમના સ્વાતંત્ર્યપ્રિય સ્વભાવને

કાંઈ પણ જોડું કે કોઈના હક્ક પર તંગ પડતો કે અન્યાય થતો ન જ રહે, અને એ વાગણીથી પ્રેરાઈને અને સંગઠન બળની આવશ્યકતા વિચારીને એમણે અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ નોકરમંડળને અસ્તિત્વમાં આણવામાં તેમજ તેના હક્કના પ્રતિપાદનમાં આગળ પડતો ભાગ લીધેલો છે, અને કોઈ કદિન પ્રસંગ ઉપરિચન થતાં, મંડળની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચે એવું એમણે કાંઈ ક્યું નથી, એટલું જ નહિ પણ મંડળનો કેસ હમેશાં મક્કમતાથી અને નિરૂપણે એમણે રજુ કરેલો છે, અને તે બદલ અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ નોકર મંડળ તેમનું સન્માન કરે એ સ્વાભાવિક છે. તે અંતરના ઉપકારની અને સહભાવની લાગણી માત્ર વ્યક્ત કરે છે.

તેઓ બહુશ્રમિય છે; અને એ જાતિ તેની મુત્સદ્દીગીરી માટે પ્રસિદ્ધ છે; શ્રીયુત પ્રાણલાલના પિતા મીયાંગામના કઠોરના કારસારી હતા; એટલે તે ગુણે એમનામાં વારસામાં ઉતરી આવેલા છે; એટલું જ નહિ પણ કુનેહ વડે એમણે એ ગુણોને સારી રીતે ખીલાવ્યા છે.

એમના સ્નેહાળ સ્વભાવના અને ઉપરોક્ત મમત્વના ગુણ વડે પરજાતિમાં એમના જેટલા મિત્રો છે એટલા એમની સ્વજાતિમાં નહિ મળે; જો કે સ્વજાતિ માટે એમને ઓછું અભિમાન નથી. સ્વર્ગસ્થ ધીરજલાલ નાણાવટી એમના ગાઢ મિત્ર હતા, એ એમના અવસાન પ્રસંગે શ્રીયુત પ્રાણલાલે “ગુજરાત સમાચાર”માં જ્યારે અંગ્રહિ લેખ લખી મોકલ્યો ત્યારે જ ધણુએ જણવું હતું; અને આપણા આગ્રમણ સાક્ષર શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશી તો એમને પોતાના સલાહકાર, શુભચિંતક અને સ્નેહી માને છે. એવી રીતે શ્રીયુત પ્રાણલાલને નિજ સ્નેહી ગણતા સંખ્યાબંધ પુરુષો કેળવણી ખાતાના અને એ ખાતા બહારના મળી આવશે; અને તે એમના માયાળુ, મમતાળુ અને સ્નેહી સ્વભાવનું સ્વક ચિન્હ છે.

સંક્ષેપમાં એક શુદ્ધિચાળી, કાર્યદક્ષ અને કેળવણી નિખળ તરીકે શ્રીયુત પ્રાણલાલની પ્રતિષ્ઠા બહોળી છે; તે કારણે સૌ તેમને માન આપે છે.

એક અધિકારી તરીકે તેઓ શિસ્તનું બરોબર પાલન કરે છે, પણ એ નિયમોનું પાલન યંત્રવત નહિ પણ મનુષ્યસ્વભાવની ખુશી અને ખુશીઓ ખ્યાનમાં લઈને, તેઓ સમજાવ-પૂર્વક અને ન્યાયદષ્ટિએ કરે છે, તેથી એમના વહિવટ સામે કચવાટ કે કડવાશનો દુનિ કાને માથાડતો ન હતો, અને એક વ્યક્તિ તરીકે, એક સન્નમને ઇન્જ અને શોભે એવી સલુકાર્થથી માયાળુપણે સૌ સાથે તેઓ વર્તાવ રાખે છે, અને નિજમિત્રો સાથે સ્નેહથી વર્તી, મમત દાખવી, જે કાંઈ કરે છે, એવી સૌ એમના પ્રતિ આકર્ષાય છે, એટલું જ નહિ, એમને પોતાના નિજજન માને છે; એ આકર્ષક ગુણમાં શ્રીયુત પ્રાણલાલની મહત્તા રહેલી છે; અને એમની લોકપ્રિયતાનું રહસ્ય પણ એ જ આકર્ષણમાં સમાયલું છે.

૨૧. પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઈ

લેખિકા

શ્રીમતી શાગદાબહેન મહેતા

સૌ શાગદાબહેન મહેતા શ્રી દેસાઈ પ્રતેના થે તાના અઠાવીસ વર્ષના અનુભવોની જે છાપ પડેલી તેનું મનોરમ્ય આનંદન કરે છે

પ્રાથમિક કેળવણીમાં સતત ગસ લાગે, તેનો બેડો અભ્યાસ કરીને, તેની વધારેમાં વધારે પ્રગતિ કરાવવામાં રા પ્રાણલાલભાઈએ જેટલો શ્રમ લીધો છે એટલો ગુજરાતમાં બહુ થોડાએ લીધો હશે. પ્રાથમિક કેળવણીના સરનારી કાયદાનો એમનો અભ્યાસ બહુ જ બેડો છે. અમદાવાદ મ્યુનીસીપાલિટીમાં વર્ષો સુધી એમણે એડમીનીસ્ટ્રેટિવ ઓફિસ તરીકે શાળાખાતામાં કામ કર્યું છે. અનુભવ અને અભ્યાસને પગિલાએ મ્યુનીસીપાલિટીમાં એમનું સ્થાન પગારદાર નોકરનું નહોતું પણ શાળા સલાહકારનું હતું આપુ જીવન એમણે કેળવણીના પ્રશ્નોને ઘાયડો ઉકેલના પાળ્ય ગાળ્ય છે. ફરજનાત કેળવણીનો સ્વી ગ સરકાર તરફથી થયો નથી તે એમને બહુ સાધ્ય છે તેથી વધારેમાં વધારે શિક્ષણનો પ્રચાર કેની રીતે કરી શકાય એ અમદાવાદ શહેરમાં એમણે કરી બતાવ્યું છે. સ્ત્રીશિક્ષકાઓની સખ્યામાં જેટલો વધારો થઈ શકે તે કરવાનો એમણે સતત પ્રયાસ કર્યો છે. સામાન્ય વિદ્યાધિમરી, ઇન્સ્પેક્ટર, કે શિક્ષક કળતા પ્રાણલાલભાઈનું સ્થાન ગુજરાતના સમાજમાં વાળુ ઉચ્ચ છે તેનું મગજ એમની કર્તવ્યનિષ્ઠા, સેવાપરાયણતા અને નિહગતા છે. આ ગમધી ઘણું કહેવાય છે, અને એમના પગિયમાં આવેલા બધા કહેશે સ્ત્રીકેળવણી નિમિત્ત મળે જે અગત અનુભવ એમનો થયો છે તે હું માન રજી કરે છું.

લગભગ અઠાવીસ વર્ષથી રા પ્રાણલાલના સસર્ગમાં હું આની છું, મ્હારા બાઈ ગદુલાલ, પ્રાણલાલ, અને કેશવપ્રસાદ દેસાઈ ત્રણે સમાજની પ્રગતિ માટે સાથે ખેસીને કલાકોના કલાકો સુધી વાર્તાનાપ અને ચર્ચાઓ કરતા નવા આન્દોનનો ઝીનના માટે હમેશ એ ઉત્સાહ ધરાવતા આ વાર્તાનાપનો લાભ મળે વણો મળે. પ્રચલિત કેળવણીની પદ્ધતિમાં રાષ્ટ્રીય બાનનાનો કેટલેય અશે અભાવ અમને સહુને ખૂચતો હતો. માતૃભાષા દારા શિક્ષણ અને સમાજની પગિરિથિતિને અતુકળ અભ્યાસક્રમ હોવો જોઈએ એ સત્ય એ જમાનામાં અમને સમજાય હતું. પણ ૩૬ ચર્ચ ગએલી પ્રશ્નનિકા પ્રત્યે સમાજને એટલો અધ વિશ્વાસ ખેસી ગયો હતો કે કાઈ પણ માર્ગ બદલવો તે ગાડપણ ગણાતુ હતું. આજના મોટા મોટા ગણાતા પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રીપુરુષોને પણ સખરી શિક્ષણપદ્ધતિમાં ફેરફારની સચતા પણ માન્ય નહોતી. એવા રૂઢિચુસ્ત જમાનામાં પણ અમે નકકી કર્યું કે જે છોમર. ઓના શિક્ષણમાં ફેરફાર મ્હવાનું અસલાનિત હોય તો પણ ડોમરીઓના શિક્ષણમાં તો ચીનો બનવો જ જોઈએ અને એજ સિદ્ધાન્તને ગ્વીકારીને અમદાવાદમાં મહિલાવિદ્યાનય

સ્થાપનાનો વિચાર કર્યો. આ સંસ્થાએ સ્ત્રીફળવણીમાં નવી ભાત પાડી. આ કાર્યમાં પ્રાણુસાલભાઈએ ખૂબ જ રૂ.૬૬ કરી હતી. જે એમનો આગ્રહ ના હોત, અને સહાનુભૂતિ ના હોત તો મહિલાવિદ્યાલય ના હોત, અને મહિલાપાઠશાળા ખલુ ના હોત. ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓમાં ઉચ્ચ અને માધ્યમિક શિક્ષણની શક્તિમાં પ્રાણુસાલભાઈનો દિસો નેવેતેવે નથી. આજની પ્રજા એ ખલુ બૂલી શકે એમ નથી.

અમદાવાદ મ્યુનીસીપાલિટીની સ્ત્રીશિક્ષકાઓની પ્રતિષ્ઠા વધારવા, એમના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરવા, એમનામાં અરરપરસ સંસર્ગ વધારવા, એમની મુશીબતો દૂર કરવા અનેક પ્રયત્નો પ્રાણુસાલભાઈએ કર્યા છે. શિક્ષકવર્ગ માટે જે હકો અત સામાન્ય જનતામાં પેસી ગયો છે તે સામે એમનો બહુજ વિરોધ છે.

ભવિષ્યની પ્રજાને ધન્યાર, સમાજના બાળકોનું ચારિત્ર્ય ધન્યાર શિક્ષકોને માન મરતભે વધારવાને બદલે તેમને કિતારી પાડવાનો પ્રયાસ થાય તે વસ્તુ એમને અસહ્ય લાગે છે. શિક્ષક વર્ગને અયોગ્ય પગાર આપવામાં આવે છે તેમને ન્યાય અપાવવાને, તેમને ઉચ્ચ સ્થાન મેળવવાના અનેક પ્રયાસો એમણે કર્યા છે. જનતાના મધ્યમ વર્ગના ઘર સાથે ઓતપ્રેત થઈને, એમને ઉત્કર્ષ સાધવા માટે જેટલા જેટલા પ્રયાસ થાય તેટલા દેશ માટે પ્રગતિ સાધક છે અને તે પ્રયાસ કરનાર ધન્યવાદને પાત્ર છે. પ્રાણુસાલભાઈએ આવા અનેક પ્રયાસ કર્યા છે.

મ્યુનીસીપાલિટીની સેવામાંથી નિવૃત્ત થવાથી પ્રાણુસાલ વધારે સ્વતંત્રતાથી ફળવણીના ક્ષેત્રમાં કામ કરી શકશે. સંસ્થાની સિસ્ટનું પાલન કરવા ખાતર જે બંધનો એમને હમને સ્વીકારવા પડ્યા હતાં તે બંધનો ફગારી દઈને જે પોતાના મનથી સહ્ય લાગે એ જ માર્ગે એ પ્રયાણ કરી શકશે. સ્ત્રીફળવણીના ક્ષેત્રમાં એમના જેવા ધીર કાર્યકર્તાની બહુ જરૂર છે. અવશેષ છૂવન ગુજરાતની સ્ત્રીઓની પ્રજાના કાર્યમાં પ્રાણુસાલભાઈ વીતાકશે એ આશા સાથે આ હુંકો લેખ પૂરો કરું છું.

“રાજ્ય અને સમાજને પોતાના બાળકોને, ભવિષ્યના નાગરિકોને શુદ્ધિશાળી, ચારિત્રવાન અને કર્તવ્યનિષ્ઠ બનાવવાની મરજ હોય તો તેમણે રાજ્ય અને સમાજમાં શિક્ષકોને ઉચ્ચ સ્થાન આપવું જોઈએ તેમ તેમને સારું વેતન પણ આપવું જોઈએ.”

—શ્રી. પી. કે. દેસાઈ

શ્રીયુત પ્રાણલાલ દેસાઈ સાથેનો

મા રો પ રિ ચ ચ

લેખક :

શ્રી. રતિલાલ ચુનીલાલ દિવાન

બી. એ; એસ. ટી. સી. ડી.

આ વિદ્વાન લેખક પોતાના
અઠાર વર્ષ જેટલા નવા સહ-
વાસની સુમધુર સ્મરણમુવાસ
રજૂ કરે છે.

બાઈ પ્રાણલાલ દેસાઈ સાથે મારો પ્રથમ પરિચય સને ૧૯૧૯ માં ભરૂચ મુકામે થયો. તે સમયે એ બાઈ ત્યાં એક એસિસ્ટન્ટ ડેપુટિ એન્જીનેયરના ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે કામ કરતા હતા. તે દરમ્યાન મારી બહુ સુરતથી ભરૂચ એ. ડે. એ. ઇ. તરીકે થઈ. તે કારણે અમે એક-બીજાના ઘડા પરિચયમાં આવવા લાગ્યા.

બાઈ દેસાઈનો સ્વભાવ એટલો બધો નિખાલસ છે કે તેમના તરફ કોઈ પણ આકર્ષણ વિના ન રહે. એમના નિખાલસપણામાં નિરૂતા અને પ્રમાણિકપણું હમેશાં તરવરે છે. એને પરિણામે માત્ર ટૂંક વખતમાં જ અમે એકબીજાના મિત્ર સહ પડ્યા.

અમે બંને કોઈક પ્રસંગે સાથે મુસાફરી કરી કોઈ કોઈ નિશાળો તપાસના. અલખત, ન્યાં એમના અને મારા તાજાની નિશાળોનાં ગામ લગોલગ આવી રવાં હોય ત્યાં ન્યારે હું મારા વિભાગની નિશાળ તપાસતો ત્યારે જો કોઈ વખત મને નિશાળના કામથી અસંતોષ થતો તો મારા મ્હેર ઉપર એ અસંતોષની છાયા દેખાતી; પણ ન્યારે ન્યારે બાઈ દેસાઈ તેમના વિભાગની નિશાળ તપાસતા ત્યારે જો શિક્ષકના કામથી અસંતોષ થતો, તોયે મ્હેર ઉપર તે માત્રમ પડ્યા ન દેતા. બલ્કે, એમનામાં એવું ઔઘર્ષ હતું કે શિક્ષકના કામ તે ભાગ્યે જ ધ્યાનમાં લેતા. તેનામાં સાફ શું છે તેજ જોવા હમેશાં આતુર રહી તેને ઉત્તેજન આપતા. આથી શિક્ષક બીજી તપાસ વખતે સાઈ કામ કરવા લલચાતા.

જેમ જેમ એમના સમાગમમાં હું વિશેષ આવતો ગયો તેમ મને રોશન થવા માંડ્યું કે તે કેળવણીખાતાના માત્ર એક અમલદાર ન હતા, પણ ખરે એક કેળવણીકાર હતા. કેળવણીની મિમાંસા એ બાઈ સારી પેઠે સમજતા અને કેળવણીના આદર્શો ઈર્ણામૂત કરવા પ્રાયમિક કેળવણી મોટા પાયા ઉપર વિસ્તાર પામે એ એમની ઝંખના હતી અને છે; ચંદાવરકર કમિટી આગળ આપેલી એમની જુગાની આ વ.ત સાબિત કરી શકશે.

ગામમાં એ બાઈ ફરે ત્યારે લાપણો તો ભાગ્યે જ કરે. કેળવણીને લગતી જરૂરી બાબતો શિક્ષકબાઈએને કે એનોને અને કેળવણીમાં રસ લેતા અન્ય ગામડી કે શહેરી જોનોને વાર્તાલાપથી સમજવતા. મોટાં શહેરોમાં સલાઓમાં એ બાઈ વખતોવખત લાપણુ કરે

છે, અને તે સમયે પણ કરતા; બાકી તો એમની રીત ગામને ચોરે કે નિરાળમાં ગામલોક સાથે ખુશમિનનકથી વાત કરી સુધરાવટ કરવાની હતી. એ ચર્ચામાં કદીયે કદુના ન હોવાથી ગામલોક તો બાઇ દેસાઇ પ્રતિ ખાસ આકર્ષાતા.

એમના મિત્રો સાથેની વાતચીતમાં કે એમની અમલદાર તરીકેની કારકિર્દીમાં એ લાઇ હંમેશાં સૌજન્ય દાખવતા. કેળવણી ખાતાના અમલદાર તરીકે અન્ય ખાતાના અમલદારોમાં પણ તે વિશેષ પ્રિય થઈ શકતા. ઉપરાંત, લોકલમોર્ડ અને મ્યુનિસિપાલિટીને પ્રાથમિક કેળવણી સાથે કેટલું લાગે વળગે છે તે તેના અન્ય સભ્યોને તે બરાબર સમજાવતા. એ સંસ્થાના જે સભ્યો એ પ્રશ્ન બરાબર ન જાણતા હોય તેમને યોગ્ય માહિતી આપતા અને તેમાં સરકારની કેટલી જોખમદારી, અને એ સંસ્થાની કેટલી, એ બધું ચોક્કસાઈથી કહેતા. આથી કેળવણી અંગે એવી સંસ્થાના સભ્યો તેમની સલાહ કેટલીયે વાર લેતા.

ઈ. સ. ૧૯૨૦ની સાલમાં એમની નોકરી અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીને સરકારે ઉછીની આપી, તે વખતે દેશમાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતમાં અસહકારનો પવન ફુંકતો હતો. અમદાવાદ તો અસહકારનું પાટનગર બની રહ્યું. ન્યાં મહાત્માજી વડે ત્યાં અસહકારનો રંગ જાહેર સંસ્થાઓને લાગ્યા વિના કેમ રહે? અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીને કેળવણીના ક્ષેત્રમાં સરકાર સાથે મતભેદ પડ્યો. એ સમયમાં સરકારે બાઇ દેસાઈને કાંઈ પણ કાગળે ડેપુટીની ઐર્ષ્યમાંથી ખસેડી શિક્ષકની ઐર્ષ્યમાં મુંબઈ એલફીન્સ્ટન હાઈસ્કૂલમાં મૂક્યા. બાઇ દેસાઈ ખૂંદે જોતાં તો સરકારી નોકરીના માણસ હતા, એટલે આ ફેરફારથી કંઈક મંઝાયા. એ દરમિયાન મારે પણ સરકારી કામે એક માસ અમદાવાદ જવાનું થયું, અને હું તો એમને ત્યાંજ એક માસ રહેલો. તે દરમિયાન એમણે બધી ગૂંચ ખુલ્લા દિલે મને કહી. સરકારી હુકમને અમલ ન કરે, મુંબઈ ન જાય અને સરકારી નોકરીનું રાજીનામું આપે તો અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી એમને કાલમને માટે નોકરીમાં રોકી લેવા પ્રતિજ્ઞા હતી એમ પણ મેં જોયું. બાઇ દેસાઈનું પ્રાથમિક કેળવણીનું વહીવટી જ્ઞાન અને ગ્રાન્ટ-ઇન-એઇડના નિયમોનું જ્ઞાન એનું ઉંડું છે કે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી તેના જેવી વ્યક્તિ જવા દે તેમ ન હતું. બાઇ દેસાઈ સમક્ષ તેણે અમુક પગારની ટ્રેડ મરી અને એ લાઇને તે હીક લાગવાથી સરકારી નોકરીનું તેમણે રાજીનામું આપી દીધું. ત્યારથી તે અત્યાર લગી તે સંસ્થાના કેળવણી-ખાતાના મુખ્ય વહીવટી અમલદાર તરીકે તે બાઈ કામ કરી રહ્યા છે, અને મને ખાત્રી છે કે મ્યુનિસિપલ સ્કૂલમોર્ડને તેમજ અમદાવાદના શિક્ષકવર્ગને એમની કાબેલિયતનો સારો અનુભવ થયો છે. ઈ. સ. ૧૯૨૩ ના પ્રાથમિક શિક્ષણ સંજોગો નવા કાયદાનું એમનું જ્ઞાન ગુજરાતના કાઈ પણ મ્યુનિસિપલ એ. ઓ. કરતાં વિશેષ છે. એ કાયદાની તમામ ક્લેમોનો અભ્યાસ એ બાઈએ એવો મજાનો કર્યો છે કે તેથી એ કાયદાના સરકારી નિષ્ણતા પંચ

અન્યથા પાખા વગર ન જ રહે. હું તો એમ માનું છું કે ભાઈ દેસાઈ તો પ્રાયમિક કેળવણીને લગતા અટપટા પ્રશ્નોમાં માત્ર અમદાવાદના નહિ, પણ આખાથે ગુજરાતના નેતા થવા લાયક છે, અને આ ક્ષેત્રમાં તો તેમણે કરેલી સેવા એજ એમનું ખરું સમારક છે.

કમનસીબે અમદાવાદમાં વસ્યા બાદ એમના હોકરા અને હોકરીના અવસાનથી એમને કારી ધા લાગેલા અને એમનું હૃદય ભગ્ન થયેલું. છતાં, જે જાગ્રોથી સાધારણ મનુષ્યના હૃદયના ચૂરેચૂરા થઈ જાય એવા કુદરતી ધા એ ભાઈએ અપૂર્વ સહનશીલતાથી સહ્યા. કોઈ કોઈ વખત એમને વૈરાગ્ય આવી જતો, તો પણ ફરજના કાર્યને વશ થઈ તે વિચાર જવા દેતા અને મનને પોતાની ઐહિક ફરજોમાં શાકી દેતા. એ મનોબળ ટકાવવામાં એમનાં પત્નીએ, ખરે, મોટા ફાળો આપ્યો છે. આ માયાની આફતોમાં પ્રભુની મરજીને યરણ રહેવું એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ ઉપાય છે એમ સમજી પતિપત્નીએ દુઃખનો ભાર આપોઆપ દળવેા ક્યો.

ભાઈ દેસાઈ ઓકેળવણીના તો અખર હિમાયતી છે. સમાજમાં સ્ત્રીઓ સન્માન પામે એવી એમની ઉંડી મુશ્કેલી છે. ખરે, બણેલી અને જ્ઞાની સ્ત્રીઓ મારફત સમાજની જનરી ઉન્નતિ સાધી શકાય. જ્ઞાની સ્ત્રી વહેમોથી દૂર રહે છે. ઈર્ષ્યાથી મુક્ત થાય છે અને સંકલ્પિત વિચારથી પર રહે છે એ વિષે ના પાડી જ ન શકાય; અને તેવી સ્ત્રીઓ મારફત પુરુષવર્ગની પણ ઉન્નતિ સતોષકારક સાધી શકાય.

ભાઈ દેસાઈ સુધારાના પણ પોષક છે. એમના કોઈ મિત્રો સમાજની ચાલતી પ્રથાને ઠોકરે મારે, કંઈ નવીન ખગલું સંસારસુધારા માટે બરે તો ચોક્કસ પોતે તેને અનુમોદન આપે અને જરૂર પડે જે કોઈ અન્ય ટૂંકી નજરના માણસો તે સુધારકને ઉતારી પાડવા મથે તો ભાઈ દેસાઈ તે સુધારકના કાર્યને નિઃસ્તાથી વખાણે. તે માત્ર ધરના ખુણામાં નહિ, પણ ભરસભામાં યે એવી નિઃસ્વતા થોડી જ વ્યક્તિમાં જોવામાં આવે છે.

ભાઈ દેસાઈ મારી નજરે ઉચ્ચ ક્રાંતિના એક કેળવણીકાર છે, ઉદાર વહીવટી અમલદાર છે, સારા વક્તા છે, મજાનાં વિવેચક છે, સંસારસુધારાની ધમશ ધરાવનાર છે, સાહિત્યના પ્રેમા છે, અને નિખાલસ અને પ્રામાણિક મનુષ્ય છે.

એ ભાઈ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીની નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થાય છે; છતાં, તે ભાઈ ગુજરાતના પ્રાયમિક કેળવણીના નિષ્ણાત તરીકે નિવૃત્ત તો થઈ જ ન શકે; અને મને આશા છે કે જ્યારે જ્યારે એ પ્રદેશના વિકટ પ્રશ્નો ગુજરાતને મૂંઝવે ત્યારે ત્યારે તેઓ એના ઉકેલમાં પોતાથી બનતો ફાળો આપશે જ.

શ્રીયુત પ્રાણલાલભાઈ;

અંગત સ્મરણો

લેખિકા :

શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી

“દેખાચિત્રો”નાં સિદ્ધદત્ત
લેખિકા શ્રીમતી લીલાવતી
મુનશીનું આ સ્મરણચિત્ર
પણ વાચકોને ભાવવાહી લાગશે.

પ્રાણલાલભાઈને મેં પહેલવહેલા ક્યારે ઓળખ્યા એ કંઈ અત્યારે મને ખાસ યાદ આવતું નથી; પણ કંઈ નહિ તો એમને ઓળખે સત્તર અઠાર વર્ષો તો થયાં જ હશે. પ્રાણલાલભાઈ એ મારા શિક્ષક રા. જનુભાઈ સેવદના મિત્ર થાય અને એમને જ લીધે રા. પ્રાણલાલભાઈને મળવાની મને પહેલી તક મળી હશે.

અમદાવાદમાં એ અરસામાં એટલે કે લગભગ ૧૯૧૯-૨૦ માં એક નાનકડું મિત્રમંડળ હતું. એ મંડળના સભ્યોમાં મુખ્ય મુખ્ય તે પ્રાણલાલ દેસાઈ, રા. હરિપ્રસાદ ડોક્ટર, રા. ગડુભાઈ ધ્રુવ, રા. જનુભાઈ સેવદ અને ખીજા પણ કેટલાક જણ હતા. આ મિત્રોનું મંડળ રહ્યાંજે રાજ સાથેસાથે રાણીબાગમાં કે પુલ પર ફરવા જતું અને અનેક વિષયોની ચર્ચા કરતું, અને એ ચર્ચાઓના પડધા રા. જનુભાઈ દ્વારા હું પણ ઘરમાં બેઠે બેઠે પણ ઘણીવાર સાંભળતી, અને એ રીતે એ મંડળની ઘણીખરી વ્યક્તિઓ સાથે મારે પ્રત્યક્ષ સંબંધ ન હોવા છતાં જાણે હું એ સૌને નિકટના રેહીજોતોને ઓળખતી હોઉં એમ ઓળખતી.

રા. પ્રાણલાલભાઈની સાથેનું મારું ઓળખાણ પણ પહેલાં આવી રીતે થયું. એ સમયે એમને હું ઘણી થોડી વખત મળી હોઈશ પણ ખૂબ સારી રીતે મારા અને એમનો પરિચય હોય એવું મને લાગતું. એમની સાથેનો પરિચય વધવાનો પ્રસંગ આબે, રા. મુનશી સાથેના મારા લઝ પછી.

મુનશી અને પ્રાણલાલ દેસાઈ એ બંને કૉલેજના મિત્રો થાય. કૉલેજનો એ સંબંધ જુદી જુદી જીંદગીમાં ગયા છતાં પણ એ બંને વચ્ચે સચવાઈ રહ્યો છે-કદાચ વધારે પાકો થતો ચાલ્યો છે. ઘણીવાર એવું બને છે કે ગદિનાઓ કે વર્ષો સુધી પણ એ બંને મળતાએ નથી, પણ જ્યારે મળે ત્યારે બધા વર્ષોનો જાર સામટો ખાલી કરી નાખે, જીવનમાં નાના મોટા પ્રસંગો બન્યા હોય તે બધા ટુંકમાં વર્ણવી જાય, અને અડધા કલાકમાં તો અગણી રહેલી બધી ખીનાઓથી જાણીતા થઈ જાય, અને તેથી મળવાનું ઘણું ઓછું થવા છતાં પ્રાણલાલભાઈ સાથેનો અમારો સંબંધ બહુ જ નિકટના સ્વજન જેવો થઈ ગયો છે. અડધી રાત્રે પણ કામ પડે તો મુનશીને પ્રાણલાલભાઈ સાંભરે અને એ પણ એમને માથે મુનશી કંઈ કામ નાખે તો તે ક્યાં વગર રહે જ નહીં.

પ્રાણુલાલભાઈ સાથેના મારા પરિચય આમ બહુ સાથે રહેવાને લીધે થયો નથી પણ જેમના પ્રત્યે મને માન અને પ્રેમ છે એવા મારા સ્વજનોના એ મિત્ર થાય અને તેથી મારા પણ એ અંગત સંબંધી થાય એવી ભાવના મારી એમને વિષે બંધાઈ ગઈ છે. અમારા કુટુંબમાં તો એમનું સ્થાન વડીલ ભાઈ જેવું છે.

પ્રાણુલાલભાઈના સ્વભાવના મોટામાં મોટા ગુણો ગણીએ તો દરેક પ્રત્યેના એમનો સદ્ભાવ અને સમભાવ એ જ છે. બીજાના દોષો કરતાં ગુણો એ વધારે સહેલાઈથી જોઈ શકે છે અને જીંદગીનાં સુખદુઃખો જોવા છતાં સદાએ પ્રસન્ન ચિત્તવાળા અને આનંદી દેખાવાનો સફળ પ્રયત્ન એમણે કર્યો છે.

૨. પ્રાણુલાલભાઈએ પોતાના મિત્રમંડળમાં અને પોતાના સહચારીઓમાં પોતાના સ્વભાવની સુવાસ ખૂબ ફેલાવી છે; અને એ સુવાસથી પ્રસન્ન થએલાં મિત્રહૃદયોના સ્વભાવિક ઉમળકાનું એક પરિણામ તે આ સ્મારકમંથ છે. આજકાલ ઘણા લોકો પોતાની જ્યોતિ ઉજવાવવાને માટે ગામેગામ જઈ જાતે મહેનત કરે છે અને જ્યોતિની સહાઓ ભરાવે છે પણ મિત્રો સ્વયંસ્ફૂર્તિથી પ્રેમવશ થઈને જે કંઈ કરે એની કીમત એવી જ્યોતિ-કરતાં અનેકગણી વધારે છે. ભાઈ પ્રાણુલાલભાઈને, બીજા એમના અનેક મિત્રોના સાથમાં હું પણ એમના આદર્શસેવી જીવનને માટે અભિનંદન આપી દીધાં છું છું છું.

“ નવીન શિક્ષકોએ પ્રથમ તો પોતાના જ્ઞાનમાં વધારો કરવો જોઈએ. ખરે શિક્ષક એજ મનુષ્ય થઈ શકે કે જે જીવનપર્યાંત વિદ્યાર્થી રહી શકે. પોતાનું જ્ઞાન વધારવાની, નવાં નવાં પુસ્તકો વાંચના રહેવાની, નવું નવું જોવાની, નવું નવું શીખવાની, નવા નવા પ્રયોગો કરવાની, નવા નવા અનુભવોની નોંધ રાખી તેમાંથી સાર ગ્રહણ કરવાની નવીન શિક્ષકોને સ્વાભાવિક વૃત્તિ હોવી જોઈએ. સ્વસુધારો કરવાની તેમ પોતાની જાતનો માનસિક વિકાસ કરવાની વૃત્તિ અને પ્રબળ ઇચ્છા એ દરેક નવીન શિક્ષકનું ખાસ લક્ષણ હોવું જોઈએ.”

તૈયાર કરવાથી જ કામ પતી જતું નથી. શિક્ષકોને પડતી અનેક મુશ્કેલી અગવડના
 હદી આપવામાં ન આવે તથા તેમને મદદ કરવામાં ન આવે તો શાળાઓ સુધરે નહિ,
 એ તરફનાં જોઈએ અને તે માટે પગલાં લેવાં શરૂ કર્યાં. ગામમાં શિક્ષકને રહેવાનું ન
 હોય તો પહેલાં સારાવાર જોઈએ જોવામાં ન મળે, પીવાને બારે માસ સ્વચ્છ પાણી
 કે ખાવાનું યોગ્યું અનાજ ન મળે, ત્યાં તેમના ઉપર દામ દળાણ કે અણગમો કે
 બતાવવાથી ધાર્યું પરિણામ આવે જ નહીં. જ્યાં દુકાન નહિ, બજાર નહિ, જ્યાં
 રીંગર નહિ કે કોઈ સુધક વસ્તી નહિ. છૂટક છૂટક આમતેમ, આધે પાસે ઘેરાએલાં
 માના મથકમાં પણ શિક્ષક રહે ને નોકરી બજાવે એ કાર્ય જોઈએ ન ગણાય. આમ
 આકળીઆ ગામે ધાણાણ મહેતાજીને નજીવી સંખ્યાને શિક્ષણ આપતાં જોયો ભારે
 ની રચના, વસ્તી, સંસ્થા જોઈએ એમને બહુ જ લાગણી થઈ આવી હતી, અને જેમ
 મ જઈ બીજા શિક્ષકો તૈયાર થઈ આવ્યાં ગામોમાં શાળા ચલાવે તો કેળવણીને બેઠકો
 થાય એમ એમને લાગ્યું. વસ્તીને પણ પોતામાંના શિક્ષક હોય તે વધારે રૂચે ને
 રળ થાય અને ધાણાણ શિક્ષક કે બીજા ઉપયોગી શિક્ષકની શુદ્ધિમતાને કાટ
 મટકે.

શ્રીયુત પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઈનાં

કેટલાંક અંગત સંસ્મરણો

લેખક :

શ્રી. કસનજી બ્રહ્મભાઈ વશી

રિટાયર્ડ આસિ. ડે. એ. ઇ. સુરત

શ્રી.

૨૨

જીવરાતના એ પ્રખર કેળવણીકાર ને મારા પ્રિયમિત્ર સંબંધે બે બે બરેબર આનંદથી પુલ્કિત બને છે.

પ્રાણલાલ એટલે અધિકારનો અર્થ સત્તા નહિ પણ અર્થ કરનાર જીવ વિદ્યાસંસ્કારીઓના એક.

પ્રાણલાલ એટલે કાળી બાલુ નહિ પણ ઉજળી બાલુ તરફ ભૂતિ અને મમતાના દર્શિનિદુથી જ સુધારાને વેગ આપવાની બતાવનાર કેળવણીકાર.

પ્રાણલાલ એટલે સ્ત્રીકેળવણી અને પછાતવર્ગની કેળવણીના ખરા ચ પ્રાણલાલ એટલે અંગત દુઃખો અને જાનની આપત્તિઓની કાળે પર લેશપણ બસર ન થવા દેનાર મહત્તમ કર્તવ્યપ્રેમી.

ખરે ! શ્રી. પ્રાણલાલભાઈ નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે ખરા એમને મળે છે. એ પરત્વે રાષ્ટ્ર થવું કે કેળવણીક્ષેત્ર એક ઉત્તમ ટેકાલો માણસ ગુમાવે છે તે માટે ખિન્ન થવું એ સમજાતું નથી.

એમનો પ્રથમ પરિચય સને ૧૯૧૬ ના જૂન માસમાં મને તે વળા તેઓ પંચમહાલના આસિ. ડે. એ. ઇ. તરીકે તાજા નીમાઈને આવેલ ની મુનિ. રૂઢોની તપાસણી અર્થે પધારેલા. હું દાહોદ બીવ મધ્યરાણામાં હતો. તે રાજાની મુલાકાતે એઓ આવ્યા ને જે રીતે તેમણે મારી એ રાજા પગ્ગ કરી અને સૂચના આપી તે ઉપરથી મારી ખાતી થઈ કે પછાત કોમો પ્રત્યે એમના અંતરમાં સાચી સહાનુભૂતિનું ઝરણું વહેતું હતું. પછાત કોમોના સમભાવ, માયા અને મમતા દાખવવામાં આવે તેમ તેમ તેઓ ઉમંગથી સહકાર છે. એ માન્યતા તેમણે અખંડ શ્રદ્ધાપૂર્વક મારી સમક્ષ રજૂ કરી, ને તે પછી તો નોકરી ત્યાં-(દાહોદ, ઝાલોદ)-તાલુકામાં જ કાયમ ચતાં સહવાસ વધ્યો. તાલુકા

શિક્ષકો તૈયાર કરવાથી જ કામ પતી જતું નથી. શિક્ષકોને પડતી અનેક મુશ્કેલી અગવડના ઉકેલ કાઢી આપવામાં ન આવે તથા તેમને મદદ કરવામાં ન આવે તો શાળાઓ સુધરે નહિ, એ એમણે તત્કાળ જોયું અને તે માટે પગલાં લેવાં શરૂ કર્યાં. ગામમાં શિક્ષકને રહેવાનું ન મળે, જરૂરી વહેવાર સાચવવા જોટલી ભેગવાઇ ન મળે, પીવાને બારે માસ સ્વચ્છ પાણી ન મળે કે ખાવાનું યોગ્યું અનાજ ન મળે, ત્યાં તેમના ઉપર દામ દબાણ કે અણગમો કે ધિક્કાર બતાવ્યાથી ધાર્યું પરિણામ આવે જ નહીં. જ્યાં દુકાન નહિ, બજાર નહિ, જ્યાં કોઈ કારીગર નહિ કે કોઈ સુધક વસ્તી નહિ, છૂટક છૂટક આમતેમ, આધે પાસે વેરાએવાં ખુંપડાંએના મથકમાં પણ શિક્ષક રહે ને નોકરી બનવે એ કાંઈ યોગ્યું ન ગણાય. આમ એકવાર આકળીઆ ગામે બાહ્ય મહેતાજીને નજીવી સંખ્યાને શિક્ષણ આપતાં જોયો બારે તે ગામની રચના, વસ્તી, સંજોગ જોઈ એમને બહુ જ લાગણી થઈ આવી હતી, અને જેમ બને તેમ જરૂરી બીજા શિક્ષકો તૈયાર થઈ આવાં ગામોમાં શાળા ચલાવે તો ફળવણીને બેચકો ફાપદો થાય એમ એમને લાગ્યું. વસ્તીને પણ પોતામાંના શિક્ષક હોય તે વધારે રૂચે ને કાર્ય સરળ થાય અને બાહ્ય શિક્ષક કે બીજા ઉપયોગી શિક્ષકની કુદ્દિમતાને કાટ ચઢતો અટકે.

કન્યાશાળાઓ પ્રત્યે તો એમનું હૈયું બહુ જ કુમળું રહેતું. સ્ત્રીશિક્ષકોની ઉન્નતિ માટે તેઓ બહુ ઝંખતા. શિક્ષિકાઓમાં સ્વમાન આવે, તેઓ નીડરપણે કાર્ય કરતી થાય ને કર્તવ્યમાં રસ લેતી થાય તે માટે શ્રી. પ્રાણસાલબાઈ વખતોવખત ઉપયોગી સૂચના આપ્યા કરતા. પરીક્ષક તરીકે એવી હૃદયની વિશાળતા મેં ક્યાંય બીજી નથી જોઈ. છોકરા પોતાના ગમના પ્રમાણમાં એટલે કે વસ્તી, શિક્ષકને સંજોગના પ્રમાણમાં શીખી શકે અને તેટલું શીખ્યો છે કે કેમ એટલું તેઓ ખાસ તપાસતા ને એવી કળાથી કામ લેના કે શિક્ષક તથા વિદ્યાર્થી આપોઆપ નિર્ભય બને. પોતે ઉપરી છે, મોટા છે, એવો ખ્યાલ એમણે કદી પોતાના વર્તનથી આવવા દીધો નથી. દોહડ બીલશાળાના છોકરાઓ ગોધરે પરીક્ષા આપવા જતા તો તેમની રહેવા ખાવાની સગવડો અને તપાસી તેની ગોઠવણ બરાબર કરી આપવા ખૂબ જ ખત રાખતા. વળી તેવી તકનો ઉપયોગ કરી છોકરાઓને પર્ફટન વગેરે કરાવી તેમનો ઉત્સાહ વધારવાનું પણ ચૂકતા નહિ.

પ્રથમ મુલાકાત થઈ ત્યારથી તે અત્યાર સુધી અમારી વચ્ચે અરુખવિત પ્રેમ રહ્યો છે. એમની તુલનાએ મારું રચન, મારી આવડત, મારો અનુભવ ધણાં અરુપ અને અધુર્ગ કહેવાય; તે છતાં તેમણે હંમેશ મમતાથી મને સલાહ ને સૂચના આપ્યાં છે. પણ એમની રમ દમિયાન પંચમદાહમાં એમના કાર્યક્ષેત્રમાં હંગામી કામ કરવાની મને તક મળેલી તે વખતે ત્યાંના શિક્ષકવર્ગ તથા આગેવાનો વગેરેમાં પણ એમના પ્રત્યેની જે લાગણી અને માનવૃત્તિ મેં

શ્રીયુત પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઈનાં

કેટલાંક અંગત સંસ્મરણો

લેખક :

શ્રી. કસનજી મોહનલાઈ વરૂી

રિટાયર્ડ આસિ. ડે. એ. ઇ. મુરત

શ્રી. દેસાઈ પ્રત્યેના જાતિ-
અનુભવની પોતાના મન પર
જે અવિચલ છાપ પડી છે તેનું
આલેખન આ લેખમાં જોશો.

જીવતાના એ પ્રખર કેળવણીકાર ને મારા પ્રિયમિત્ર સંબંધે જે બોલ લખતાં મારું હૃદય
ખરેખર આનંદથી પુલકેત બને છે.

પ્રાણલાલ એટલે અધિકારનો અર્થ સત્તા નહિ પણ જવાબદારી-ધર્મ-ફરજ એવો
અર્થ કરનાર જીજ્ઞાસુ વિદ્યાસેવકોમાંના એક.

પ્રાણલાલ એટલે કાળી બાણ નહિ પણ હિન્નળી બાણ તરફ જ લક્ષ આપી સહાનુ-
ભૂતિ અને મમતાના દહિમિંદુથી જ સુધારાને વેગ આપવાની વસ્તુને અમલમાં મૂકી
ખતાવનાર કેળવણીકાર

પ્રાણલાલ એટલે સ્ત્રીકેળવણી અને પછાતવર્ગની કેળવણીના ખરા ચાહકને ઉત્તેજન પ્રોત્સાહક.

પ્રાણલાલ એટલે અંગત દુઃખો અને જંગળી આપત્તિઓની પોતાના જાહેર સેવાના
કાર્ય પર લેણપણ અસર ન થવા દેનાર મક્કમ કર્તવ્યપ્રેમી.

ખરે! શ્રી. પ્રાણલાલલાઈ નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે ખરા પરિશ્રમના હકનો આરામ
એમને મળે છે. એ પરત્વે રાજ્ય થવું કે કેળવણીક્ષેત્ર એક ઉત્તમ સહનશીલ, ખંતીસો,
ટેકાસો માણસ થીમાવે છે તે માટે ખિન્ન થવું એ સમજાનું નથી.

એમનો પ્રથમ પરિવ્રવ સને ૧૯૧૬ ના જૂન માસમાં મને હાહોલમાં થયો હતો.
તે વળા તેઓ પંચમહાલના આસિ. ડે. એ. ઇ. તરીકે તાજા નીમાઈને આવેલા હતા. હાહોલ-
ની મુનિ. સ્કૂલોની તપાસણી અર્થે પધારેલા. હું હાહોલ બીચ મંજરાળામાં મુખ્ય શિક્ષક
હતો. તે શાળાની મુલાકાતે એઓ આગ્યા ને જે રીતે તેમણે મારી એ શાળા વિષે પુછ-
પરછ કરી અને સચના આપી તે હિપરથી મારી ખાતી થઈ કે પછાત કેમો અને શિક્ષકો
પ્રત્યે એમના અંતરમાં સાચી સહાનુભૂતિનું ઝરણું વહેતું હતું. પછાત કેમો તરફ જેમ
સમભાવ, માયા અને મમતા દાખવવામાં આવે તેમ તેમ તેઓ હિમંગથી સહકાર કરતા રહે
એ માન્યતા તેમણે અખંડ શ્રદ્ધાપૂર્વક મારી સમક્ષ રજુ કરી, ને તે પછી તો તેમની
(ત્યાં-હાહોલ, હાલોલ)-તાલુકામાં જ કાપમ થતાં સહવાસ વધ્યો. તાલુકા માટે બીધ

શિક્ષકો તૈયાર કરવાથી જ કામ પતી જતું નથી. શિક્ષકોને પડતી અનેક મુશ્કેલી અગવડના ઉકેલ કાઢી આપવામાં ન આવે તથા તેમને મદદ કરવામાં ન આવે તો શાળાઓ સુધરે નહિ, એ એમણે તાકાળ જોયું અને તે માટે પગલાં લેવાં શરૂ કર્યાં. ગામમાં શિક્ષકને રહેવાનું ન મળે, જરૂરી વહેવાર સાચવવા જેટલી જોગવાઈ ન મળે, પીવાને બારે માસ સ્વચ્છ પાણી ન મળે કે ખાવાનું એકાધું અનાજ ન મળે, ત્યાં તેમના ઉપર દામ દગાણું કે અણગમો કે ધિક્કાર બતાવવાથી ધાર્યું પરિણામ આવે જ નહીં. જ્યાં કુકાન નહિ, બગર નહિ, જ્યાં કોઈ કારીગર નહિ કે કોઈ સુધક વસ્તી નહિ, છૂટક છૂટક આમતેમ, આધે પાસે વેરાએવાં ઝુંપડાંઓના મથકમાં પણ શિક્ષક રહે ને નોકરી બનવે એ કાંઈ એણું ન ગણાય આમ એકવાર ચાકળીઆ ગામે ખાઠણ મહેતાજીને નજીવી સંખ્યાને શિક્ષણ આપતાં જોયો સારે તે ગામની રચના, વસ્તી, સંજોગ જોઈ એમને બહુ જ લાગણી થઈ આવી હતી, અને જેમ બને તેમ જલ્દી બીજા શિક્ષકો તૈયાર થઈ આર્થ ગામોમાં શાળા ચલાવે તો ફળવણીને બેવડો ફાયદો થાય એમ એમને લાગ્યું. વસ્તીને પણ પોતામાંના શિક્ષક હોય તે વધારે રૂચે ને કાર્ય સરળ થાય અને ખાઠણ શિક્ષક કે બીજા ઉપયોગી શિક્ષકની શુદ્ધિમતાને કાઢ ચઢતો અટકે.

કન્યાશાળાઓ પ્રત્યે તો એમનું હૈયું બહુ જ કુમળું રહેતું. સ્ત્રીશિક્ષકાની ઉન્નતિ માટે તેઓ બહુ ઝંખતા. શિક્ષિકાઓમાં સ્વમાન આવે, તેઓ નીડરપણે કાર્ય કરતી થાય ને કર્તવ્યમાં રસ લેતી થાય તે મટિ થી. પ્રાણલાલભાઈ વખતોવખત ઉપયોગી સૂચના આપ્યા હતા. પરીક્ષક તરીકે એવી હલ્લની વિશાળતા મેં ક્યાંય બીજે નથી જોઈ. છોકરા પોતાના ગણના પ્રમાણમાં એટલે કે વસ્તી, શિક્ષકને સંજોગના પ્રમાણમાં શીખી શકે અને તેટલું શીખ્યો છે કે કેમ એટલું તેઓ ખાસ તપાસતા ને એવી કળાથી કામ લેના કે શિક્ષક તથા વિદ્યાર્થી આપોઆપ નિર્ભય બને. પોતે ઉપરી છે, મોટા છે, એવો ખ્યાલ એમણે કદી પોતાના વર્તનથી આવવા દીધો નથી. દોહલ બીવશાળાના છોકરાઓ મોઢરે પરીક્ષા આપવા જતા તો તેમની રહેવા ખાવાની સગવડો જાતે તપાસી તેની ગોઠવણ બગમર કરી આપવા ખૂબ જ ખત રાખતા. વળી તેની તકનો ઉપયોગ કરી છોકરાઓને પર્યાટન વગેરે કરાવી તેમનો ઉત્સાહ વધારવાનું પણ ચૂકતા નહિ.

પ્રથમ મુલાકાત થઈ ત્યાંથી તે અત્યાર સુધી અમારી વચ્ચે અસ્ખલિત પ્રેમ રહ્યો છે. એમની તુલનાએ મારું સ્થાન, મારી આવડન, મારો અનુભવ ઘણાં અદ્યપ અને અધુરું કહેવાય; તે છતાં તેમણે હંમેશ મમતાથી મને સલાહ ને સૂચના આપ્યાં છે. પણ એમની રજા દરમિયાન પંચમહાલમાં એમના કાર્યક્ષેત્રમાં હંગામી કામ કરવાની મને તક મળેલી તે વખતે ત્યાંના શિક્ષકવર્ગ તથા આગેવાનો વગેરેમાં પણ એમના પ્રત્યેની જે લાગણી અને માનવૃત્તિ મેં

શ્રીયુત પ્રાણુલાલ કીરપારામ દેસાઈનાં

કેટલાંક અંગત સંસ્મરણો

લેખક :

શ્રી. દસનજી મોહનલાઈ વરી

રિટાઈર્ડ આર્સિ. ડે. એ. ઇ. સુરત

શ્રી. દેસાઈ પ્રત્યેના ભવિ-
ષ્યભવની પોતાના મન પર
જે અવિચળ છાપ પડી છે તેનું
આલેખન આ લેખમાં જોશે.

જીવંતના એ પ્રખર કેળવણીકાર ને મારા પ્રિયમિત્ર સંજો છે એણે લખતાં મારું હૃદય ખરેખર આનંદથી પુષ્કિત બને છે.

પ્રાણુલાલ એટલે અધિકારનો અર્થ સત્તા નહિ પણ જવાબદારી-ધર્મ-દુરજ એવો અર્થ કરનાર જીવ વિદ્યાર્થીઓનાં એક.

પ્રાણુલાલ એટલે કાળી બાણ નહિ પણ ઉજળી બાણ તરફ જ લક્ષ આપી સહાનુ-
ભૂતિ અને મમતાના દશિમિદુથી જ સુધારાને વેગ આપવાની વસ્તુને અમલમાં મૂકી
બતાવનાર કેળવણીકાર

પ્રાણુલાલ એટલે સ્ત્રીકેળવણી અને પછાતવર્ગની કેળવણીના ખરા ચાહક ને ઉત્તેજન પ્રોત્સાહક.

પ્રાણુલાલ એટલે અંગત દુઃખ અને જાનણી આપત્તિઓની પોતાના જાહેર સેવાના
કાર્ય પર લેણપણ્ય અસર ન થવા દેનાર મક્કમ કર્તાવ્યપ્રેમી.

ખરે! શ્રી. પ્રાણુલાલભાઈ નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે ખરા પરિશ્રમના હકનો આરામ
એમને મળે છે. એ પરત્વે રાજ્ય થતું કે કેળવણીક્ષેત્ર એક ઉત્તમ સહનશીલ, ખંતીસી,
દેખીસો માણસ શુભાવે છે તે માટે ખિન્ન થવું એ સમજાતું નથી.

એમનો પ્રથમ પરિચય સને ૧૯૧૬ ના જૂન માસમાં મને દાહોદમાં થયો હતો.
તે વળા તેઓ પંચમહાલના આર્સિ. ડે. એ. ઇ. તરીકે તાજા નીમાઈને આવેલા હતા. દાહોદ-
ની મુનિ. સ્કૂલોની તપાસણી અર્થે પધારેલા. હું દાહોદ બીજા મધ્યરાત્રીમાં મુખ્ય શિક્ષક
હતા. તે શાળાની મુલાકાતે એઓ આવ્યા ને જો રીતે તેમણે મારી એ સાળા વિષે પુછ-
પરછ કરી અને સૂચના આપી તે ઉપરથી મારી ખાત્રી થઈ કે પછાત કેમો અને શિક્ષકો
પ્રત્યે એમના અંતરમાં સાચી સહાનુભૂતિનું ઝરણું વહેતું હતું. પછાત કેમો તરફ જેમ
સમજાવ, માયા અને મમતા દાખવવામાં આવે તેમ તેમ એઓ ઉમંગથી સહકાર કરતા રહે
છે. એ માન્યતા તેમણે અખંડ શ્રદ્ધાપૂર્વક મારી સમક્ષ રજૂ કરી, ને તે પછી તો તેમની
નોકરી ત્યાં-(દાહોદ, ઝાલોદ)-તાલુકામાં જ કાયમ થતાં સહવાસ વધ્યો. તાલુકા માટે બીજા

શિક્ષકો તૈયાર કરવાથી જ કામ પતી જતું નથી. શિક્ષકોને પડતી અનેક મુશ્કેલી અગવડના ઉકેલ કાઢી આપવામાં ન આવે તથા તેમને મદદ કરવામાં ન આવે તો શાળાઓ સુધરે નહિ, એ એમણે તત્કાળ જોયું અને તે માટે પગલાં લેવાં શરૂ કર્યાં. ગામમાં શિક્ષકને રહેવાનું ન મળે, જરૂરી વહેવાર સાચવવા જેટલી જોગવાઈ ન મળે, પીવાને પાણી માસ સ્વચ્છ પાણી ન મળે કે ખાવાનું ચોક્કસ અનાજ ન મળે, ત્યાં તેમના ઉપર દાગ દુબાણ કે અણગમો કે ધિક્કાર બતાવવાથી ધાર્યું પરિણામ આવે જ નહીં. ત્યાં દુકાન નહિ, બજાર નહિ, ત્યાં કાંઈ કારીગર નહિ કે કાંઈ સુધક વસ્તી નહિ. છૂટક છૂટક આમતેમ, આથે પાસે વેરાએલાં ખુંપડાંઓના મથકમાં પણ શિક્ષક રહે ને નોકરી બનવે એ કાંઈ એણે ન ગણાય. આમ એકવાર ચાકળીઆ ગામે બ્રાહ્મણ મહેતાશને નજીવી સંખ્યાને શિક્ષણ આપતાં જોયો સારે તે ગામની રચના, વસ્તી, સંજોગ જોઈ એમને બહુ જ લાગણી થઈ આવી હતી, અને જેમ બને તેમ જલ્દી બીજા શિક્ષકો તૈયાર થઈ આવાં ગામોમાં શાળા ચલાવે તો કેળવણીને બેવડો ફાયદો થાય એમ એમને લાગ્યું. વસ્તીને પણ પોતામાંના શિક્ષક હોય તે વધારે રૂએ ને કાર્ય સરળ થાય અને બ્રાહ્મણ શિક્ષક કે બીજા ઉપયોગી શિક્ષકની શુદ્ધિમત્તાને કાટ ચઢતો અટકે.

કન્યાશાળાઓ પ્રત્યે તો એમનું હૈયું બહુ જ કુમળું રહેતું. સ્ત્રીશિક્ષકાની ઉન્નતિ માટે તેઓ બહુ ઝંખતા. શિક્ષિકાઓમાં સ્વમાન આવે, તેઓ નીડરપણે કાર્ય કરતી થાય ને કર્તવ્યમાં રૂસ લેતી થાય તે માટે શ્રી. પ્રાણલાલભાઈ વખતોવખત ઉપયોગી સૂચના આપ્યા કરતા. પરીક્ષક તરીકે એવી હુદમની વિશાળતા મેં ક્યાંય બીજે નથી જોઈ. છોકરા પોતાના ગમના પ્રમાણમાં એટલે કે વસ્તી, શિક્ષકને સંજોગના પ્રમાણમાં શીખી શકે અને તેટલું શીખ્યો છે કે કેમ એટલું તેઓ ખાસ તપાસતા ને એવી કળાથી કામ લેના કે શિક્ષક તથા વિદ્યાર્થી આપોઆપ નિર્ભય અને પોતે ઉપરી છે, મોટા છે, એવો ખ્યાલ એમણે કદી પોતાના વર્તનથી આવવા દીધો નથી. દોહલ બીલશાળાના છોકરાઓ ગોધરે પરીક્ષા આપવા જતા તો તેમની રહેવા ખાવાની સગવડો જાતે તપાસી તેની ગોઠવણ બરાબર કરી આપવા ખૂબ જ ખત રાખતા. વળી તેવી તકનો ઉપયોગ કરી છોકરાઓને પર્યાટન વગેરે કરાવી તેમનો ઉત્સાહ વધારવાનું પણ ચૂકતા નહિ.

પ્રથમ મુલાકાત થઈ ત્યારથી તે અત્યાર સુધી અમારી વચ્ચે અસ્ખલિત પ્રેમ ગહો છે. એમની તુલનાએ માફ રચાત, મારી આવડત, મારો અનુભવ ઘણું અદ્ય અને અધુરું કહેવાય; તે છતાં તેમણે હંમેશા મમતાથી અને સલાહ ને સૂચના આપ્યાં છે. પણ એમની રાજ દંમિયાન પંચમહાલમાં એમના કાર્યક્ષેત્રમાં હંગામી કામ કરવાની અને તક મળેલી તે વખતે ત્યાંના શિક્ષકવર્ગ તથા આગેવાનો વગેરેમાં પણ એમના પ્રત્યેની જે લાગણી અને માનવૃત્તિ મેં

ભાગેસાં તે હું કદી પણ વિસરી શકું એમ નથી. પછી તો બહુ જ થોડા વખતમાં એમની બહારી ભરત્રય થઇ ને ત્યાંથી એઓ અમદાવાદ સ્કૂલબોર્ડમાં વરિષ્ઠ અધિકારી નીમાયા. દરમિયાન હું પણ પંચમહાલથી બદલાઈ સુરત ગયો. પરંતુ ગુજરાતીના ખેતીવર્ગોના નિરીક્ષણ અંગે દર બે માસે એમની સાથે મુલાકાત થતી. એ વખતે હું એમની સાથે અમદાવાદ ખુનિ. શાળાઓ જોવા જતો, અને ઠેર ઠેર અનેક વિશેષતાઓ જોઈ આનંદ પામતો. ભદ્રની એક શાળામાં વાર્તાપદ્ધતિએ વાંચનનો અખનરો એમણે શરૂ કરેલો તે જોવા મને તેઓ તેડી ગએલા. અને અંગે સાથે ખેસી એ જોતાં મેં એ વિષયમાં ખુબ પૂછપરછ કરેલી. મને પતિજ પડ્યાં મેં મારા હસ્તકની શાળામાં એ પદ્ધતિ શરૂ કરાવી હતી. અમદાવાદ ખુનિ. ની મોટેસારી શાળાઓ જોઈને પણ મેં માગ આજ્ઞામાં એ પદ્ધતિ જાણુનાર ન હોવા છતાં કેટલીક કૃતિઓ અજમાવી જોઈ હતી. આમ આમારો પરિચય વધતો જ ગયો.

પ્રાણલાલભાઈ સ્વભાવે ઉદાર અને વિશાળ હૃદયી છે. છતાં આ તરફો સાથે વિરલ જણાતો ૨૫૪ વક્તૃત્વનો ગુણ પણ એમનામાં છે, એ ખાસ લક્ષમાં લેવા જેવું છે. ૨૫૪ વાત કંઠી પણ હુંદાળી રીતે, સહૃદય ભાવે. યુનો ૬૫૯ થી પણ યુનેગાર ૬૫૮ નથી એ વાત એમનું હૃદય બરાબર સમજે છે, માને છે અને એને અનુરૂપ વર્તે છે. પોતે અમલદાર છે, પણ માત્ર અમલદાર જ નથી, વાલી પણ છે, સંભાવિત-ઉદાર મિત્રજનુ પણ છે એ તેઓ સમજે છે અને તાબાના નોકરોને સમજાવે પણ છે.

અસલાહીનો ખેતીવાડીવર્ગ અંગે અને સાથે જોવા ગએલા. મેં આગળ કંઈ સચનાઓ આપેલી તેનો અમલ થએલો ન જોયો તેથી શિક્ષકને મેં એ માટે કંઈક આપ્યો પણ એમણે આખી પરિસ્થિતિ લમગલી, સુધારણામાં પડી અડચણો દૂર કરવા તરફ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું. સારે એમની ઉદાર ભાવના ને ખવિત કર્તવ્યશીલતાનો મને બરાબર ખ્યાલ આપ્યો. એકવાર એમને અમાગ સુરત જિલ્લાની રાત્રીશાળાઓ જોવાની તક મળી હતી. સાથે ધણા હતા. જાણે મોટું કેળવણીકારનું મંડળ જ. ગુજરાતની કેળવણીને હિસોજે ચલાવનાર તે વખતના ઉત્તર વિભાગના એન્સુરેશન ઈન્સ્પેક્ટર મી. કે. એસ. વડીલ, ભાવનગરના વિદ્યાધિકારી શ્રી. વિઠ્ઠલગાય મહેના, બરોડા કોલેજના વિજ્ઞાનના પ્રો. ડૉ. નાયક, સુરત જિલ્લાના યર્ડ ઇયરમાંથી એન્સુએટ થઈ ગયેલા કે. એ. ઈ. મી. શાહ વગેરે. એમણે સ્ત્રીશાળાઓ, ખેતીવર્ગો, દરતાં પુસ્તકાલયો, શીશુલગ્ગો વગેરે જોઈ મને અનેક અતિ ઉપયોગી-કિમતી સચનાઓ કરેલી તે વખતે પણ એમની સહૃદયતાથી હું ચકિત થયો હતો.

અમદાવાદમાં ખેતી પ્રદર્શન વખતે રૂલ સેક્શનમાં હું કામ કરતો હતો ત્યારે પણ અનેક મુલાકાતોમાં તેઓ મને એક વસ્તુનું ભાન કરાવ્યા કરતા હતા કે ન્યાં વસ્તીના માત્ર આઠ ટકા લખી વાંચી શકે તે દેશમાં અશુદ્ધિ જ હોય. ને તે સુધારવાની આપણી ફરજ જ છે.

૬ આપો અને આગળ વધારો, અકળાએ પાર નહિ આવે.

ને એથી જ ગુજરાતભરના શિક્ષકોનું એમણે દીવ છૂટ્યું છે. સુરત નિદેશમાં ભરાયેલી એક શિક્ષક પરિપક્વ પ્રમુખ તરીકે એઓ વરાએલા તે પણ આના પુરાવા રૂપ છે. તે વખતે એમણે કરેલા ભાષણનો જે મુંદર સત્કાર ચોમેર થયેલો તે હજી પણ શિક્ષકઆલમ તો નહિ જ ભૂલી હોય એવી મારી ખાત્રી છે.

છેલ્લે ૧૯૩૫ ના સુરતના કેળવણી સપ્તાહમાં છેલ્લા દિવસના પ્રમુખ તરીકે એમણે જે પ્રવચન કરેલું ને દર્દભરી હાકલ કરી શિક્ષકોને આગળ વધવા પ્રોત્સાહન આપેલું તેનાથી જ આપું કેળવણીસમાજ સાર્યક બનેલું, એમ કહેવામાં અનિશયોક્તિ થતી નથી.

આવા એક સર્વમાન્ય, સર્વપ્રિય, શિક્ષકોના પિતા સમાન અને કેળવણીના ક્ષેત્રમાં ચોદા સમાન કાળેલ પુરૂષની સાથે મિત્રનાનો દાવો કરવાનું સદ્ભાગ્ય અને સાંપડ્યું છે તે માટે હું પંડને ધન્ય માનું છું ને અત્યંત હર્ષ અનુભવું છું. અને એમના નિવૃત્ત પ્રસંગે અંતરના ઉંડાણમાંથી અભિનંદન આપું છું અને ઇચ્છું છું કે શ્રીયુત પ્રાણલાક્ષ્મીના ગુજરાતના બાળકો અને શિક્ષકોના હિત માટે સશક્ત રહી લાંબું આવરણ ભોગવે કે જેથી પ્રાથમિક કેળવણીમાં નવાં મોઝાંઓની દિશાઓ અસ્થિગ્નતાના કંપથી બચે.

“દરેક શિક્ષક ખાસ કરીને એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે શિક્ષણ, અભ્યાસક્રમ, ટાઈમટેબલો, પરીક્ષાઓ અને શિક્ષક પોતે પણ બાળકોને માટે છે. બાળકો તેમને માટે નથી. બાળકોને જ શિક્ષણનું કેન્દ્રસ્થાન સમજી, તેમની રૂચીને અનુરૂપ થઈ પડે, તેઓ શિક્ષણમાં આનંદથી રસ લે, અને શિક્ષણ તેમને જોગ્યરૂપ થઈ પડે નહિ એવી એવી રીતે તેમણે તેમના શિક્ષણની, તેમ શિક્ષણ પદ્ધતિની ચોળના કરવી જોઈએ.”

—શ્રી. પી. કે. દસાઈ

સં સ્મરણો

લેખક

શ્રી. મૂળજીલાલ હીરાલાલ ચાવડા, એમ એ

“ એમ મરી જુ, તેજ જુ જ,
નર, ખર, વાનર છે દુનર ”

અભિદેશિ

આ પહેલાના લેખોમાં અનેક-
રિધિ અનુભવોમાં આવેખનો
લેખા હવે શ્રી. ચાવડા, શ્રી
દેસાઈ સાથેના સહવાસ પ્રસ-
ંગોની તવરૂપરિધિ રંગાળ પૂરે છે

મૃતુ ય જીવનની સફળતાનો આધાર તે અમુક વસ્તુઓ છે તે ઉપર ગહેતો નથી, પણ તેજો જે સત્કર્મ કર્યા હોય છે તે તેનું ખરૂં જીવન મલ્લાર છે જે વાંકિા ઉત્તમ વિચાર કરે છે જેના હૃદયમાં ઉન્નત અને ઉદાર લાગણી ડાર છે તથા જે પરમાર્થ કામ કરે છે તેના આ સસારમાં પણ જીવે. એમ નિરાકર કહી શકાય અભેદભિભાષી ઉપર ટોકેલી જે સ્ત્રીનું તાર્પર્ય પણ એજ છે જે મનુષ્ય પોતાના સુખનો ભોગ આપી લોકહિતના કર્તવ્ય કરે છે તેજ ખરૂં જીવે છે એ બાબત નિર્નિવાદ છે બાબતના લોકો તો અગત્યનાર્થમાં સ્વપચ્ચા ગહે છે, અને તેઓ બુદ્ધિહીન પ્રાણીની માફક માન નકામી ચેષ્ટા કરનાર હોય છે જેનું જીવનચત્ર ‘ મરી જનું ’ એજ છે તેની પ્રભાવશાળી વ્યક્તિના કેટલાક સરમુખો નીચે મુજબ જણાવવામાં આવ્યા છે

સને ૧૯૨૨ માં જ્યારે હું વડોદરા પ્રેલેજમાં અભ્યાસ કરતો હતો, ત્યારે શ્રી પ્રાણવાય લાલ ભાગ સહાધ્યાથી હતા તેમનો અને મારો અનિશ્ચિત નિર્ણય ન્યાય અને નીતિશાસ્ત્ર હોવાથી અમને એક જ શુદ્ધતા જાનનો લાભ મળ્યો હતો તેમનું પ્રેલેજજીવન ઠાલાસથી ભરપૂર હતું જેમ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સતતા આગલથી ખૂબ મહેનત લઈ નિયમિત રીતે અભ્યાસ કરે છે તેની તેમની પ્રતિ નહોતી, પણ તેમના મિત્રો માથે તેઓ લુગ લુગ વિવરતા ચર્ચાગપ તથા ચર્ચામાં વચ્ચો વખત કાટતા હતા

સુત સગરી દાર્દકૃલના જાનના હેડ માતર ગ ગ પ્રિય રસ દિન્દિમનદાસ અક્યે રાગીય, સાશુ શ્રી નૈનાનાય મુશી, રોડના જાનના જાળીતા વકીલ । ગ પ્રાણવાય મુન્દી પાનણ ટ્રેનિંગ પ્રેલેજના માલ પ્રિન્સિપાલ સદગત મકો લાર પડ્યા ત્રગેર પ્રેલેજના તેમના બાપ અગત મિત્રો હતા આ સમયે પાશ્વત્ય સરકારના પ્રભાવથી તેમનું માનસ નગાએ । હતું કેય વિવરતા પ્રજ્જૂત તરનો જેવા કે રતનના, ગમાનતા અને લાતુભારના વિચારોગે તેમના હૃદય ઉપર મોહક અસર ઉપજતી હતી આ દષ્ટિ મુજબ આપણી સમાજમાં પ્રચલિત આચારવિચારનું તેઓ અત્યોક્ત કરતા અને તેને અગે ગુખ્યત્વે સમાજસુધાગના

વિષયો ઉપર તેઓ વિશેષ ચર્ચા ચલાવતા હતા. કૉલેજની ડિમેટ્રીંગ સોસાયટીમાં બોલવાની છટા, સુસ્પષ્ટ વિવેચન અને લાનચુકત ચેપ્લાઈથી ઓતાનનના મન ઉપર ધારેલી અસર ઉપજતી તેઓ તેમનો મુદ્દો દઢ રીતે પ્રતિપાદન કરતા હતા. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી કે લાલમોહન ધોપ જેવા સુવિખ્યાત વકતા તેમના આદર્શ હોય એમ લાગતું હતું. તેમના સરળ હૃદય અને સાચા પ્રેમને લઈને તેઓ વિદ્યાર્થીઓમાં લોકપ્રિય હતા. હું જુની બોર્ડિંગમાં રહેતો હતો અને તેઓ નથી બોર્ડિંગમાં રહેતા. તેથી મારે ને એમને બહુ પરિચય થતો નહિ; તો પણ અમારા બંનેના અંગિકક વિષય જોકે હોવાથી અમને વાતચીતના ઘણા પ્રસંગો મળતા; અને તેને લઈને તેમણે મને ટેનિસનકૃત ઇમએમોરિઅમ નામનું કાવ્ય વાંચવાને આપ્યું હતું અમારા શુરુ પ્રો. ૧૦ ૧૦ ૧૦ શાહની વિદ્વતા, વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાની અનન્ય શક્તિ, તથા તેમની સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની શૈલીથી તેમના મન ઉપર અનુપમી પમાડે તેવી અસર નીપજી હતી. હુંકે મુદતમાં તેમનો સ્વર્ગવાસ થવાથી તેમના હૃદય ઉપર જે આઘાત થયો હતો તેના પરિણામ રૂપ શ્રીયુત પ્રાણુલાલે 'બરોડા કૉલેજ મેસેલેનિંગ'માં તેમનાં સંસ્મરણો લખ્યાં હતાં. તેમણે તેમના શરીરનો દેખાવ, તેમની જીદિશકિત તથા હૃદયના લાવનું આમેહુય રેખાચિત્ર આ લેખમાં દોર્ણું હતું. ભાપાની સુરખતા, રસિક વર્ણન તથા મનોહર પાત્રાલેખનથી આકર્ષાઈને પ્રો. શાહની જગ્યા ઉપર નીમાયલા તે વખતના પ્રો. પુરોહિતે મને પૂછ્યું હતું કે, "મી. પી. કે. દેસાઈ કૉણુ છે?" તે ઉપરથી મેં તેમનો પરિચય કરાવ્યો હતો. આ વખતે તેઓ સુરતની સરકારી મિડલસ્કૂલમાં શિક્ષક હતા. ત્યારબાદ તેમની બદલી નડીઆદની સરકારી હાઈસ્કૂલમાં થઇ, તે વખતે હું પણ ત્યાંજ હતો.

આચારનવાર કૉલેજનો સમારંભોમાં ભાગ લઈને તથા કૉલેજ મિસેલેનિમાં લેખો લખીને તેમણે ત્યાંનો સંબંધ જારી રાખ્યો હતો. નડિઆદમાં તેમની સાથે રા. સા. જનુસાઈ સૈયદ જેડા જિલ્લાના વાનપ્રસ્થ ડેપુટી એન્ડુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર તથા ત્યાંના વાનપ્રસ્થ એડમિનિસ્ટ્રેટીવ ઓફિસર રા. રા. હરરાય અમુલધરાય દેસાઈ, અમદાવાદની સ્કૂલગર્ડના એડમિનિસ્ટ્રેટીવ ઓફિસર રા. રા. ભગવાનદાસ દોશી, સરકારી મિડલ સ્કૂલના હેડ માસ્ટર રા. રા. લીનકરરાંય સૈયદ વગેરે નડીઆદ હાઈસ્કૂલમાં તેમના સહશિક્ષકો હતા. શાળાના અભ્યાસક્રમના ત્રિપથો શીખવવા ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓની લાવના ધડવાના જે પ્રસંગો મળતા તેનો લાલ વિદ્યાર્થીઓને આપવા તેઓ કદી ચૂકતા નહિ. અદારમાં સૈકાની જગતની મહાન વ્યક્તિ નેપોલિયન ઉપર તેમને પક્ષપાત હતો, અને જ્યારે તક મળતી ત્યારે તેના જીવનના અદ્ભુત પ્રસંગોનું વિવેચન કરી વિદ્યાર્થીનું માનસ ઉગ્રી જૂમિકા ઉપર આકર્ષતા હતા. તેમણે ફ્રેંચ સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો હોવાથી તે પ્રજનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોની દૃઢ જાણ તેમના મન ઉપર પડી હતી. તેમનામાં જીદિની જે વિશદતા જેવામાં આવે છે તે તેના ઉપર મણે ફ્રેંચ સાહિત્યનો ઓપ અટ્યો.

હોય એમ માન્ય પડે છે જર્મન લોખ્ખા કામની સંપૂર્ણતા, અંગ્રેજ લોકની વ્યાવહારિકતા, તથા ફ્રેંચ લોકની શુદ્ધિની અપૂર્ણતા આ સર્વ જાણીતી બાબતો છે

તેમની વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેની દીનચોજ, તેમના ઉપગ્રેહ વાત્સલ્ય એમ અને વિવિધ સરળ કરાવી કુનેહ આ કાણેને લઈને વિદ્યાર્થીઓની તેમની ઉપર વિશેષ પ્રીતિ જણાતી હતી શિક્ષણનું કર્તવ્ય કે તે પાઠ્યપુસ્તકોમાંની દષ્ટિસ્ત વિદ્યાર્થીઓને સમ નરવાથી સમાપ્ત થાય છે એમ તેઓ માનતા નહિ તેથી તેઓ બીજી ફાલતુ જ્ઞાન પશુ પ્રસંગોપાત વિદ્યાર્થીઓને આપતા હતા જો કે તે વખતે શિક્ષક તરીકેનો તેમનો દગ્ગલો ઉચો નહોતો તેઓ હજી કે સાતમા આસીરદટ હતા

તો પણ તેમને જે ખર્ચ લાગે તે તેઓ કલ્પા મિનાય ગ્રહેતા નહિ શિક્ષકોના એક જલસામાં તેમના ૬ ઉપરાનના નિવાસપણાને લઈને મને યા' છે કે નડીઆદ હાઈસ્કૂલના તે સમયના હેડમાસ્ટર દિવાન બહાદુર કેશવનાથભાઈને જેવું પડ્યું હતું કે, " Mr Desai, you are light hearted" તેમને નડિઆદની જનતા સાથે પણ સારો સબંધ હતો, તેમની સમાજસુધારાની ધગશને લઈને એ જૂઠ્ઠાએ તેમનું નામ 'સુધારક માસ્ટર' પાડ્યું હતું આ સમયે તેઓ ધણી ખર્ચ અંગ્રેજીમાં જુદા જુદા લેખ લખતા હતા ગુજરાતીમાં લખના જોડેલો ભારા ઉપગ્રેહ તેમનો કાણુ હોય એવી તેમની તે વખતે આત્મશ્રદ્ધા નહોતી 'વસત'ને તેઓ આદર્શ માસિક ગણતા, અને જેમનો લેખ તેમાં છપાય તેમને એક પ્રકારનું માન મળે છે એમ તેઓ ગણતા વળી તે સબંધમાં તેમની બીજી માન્યતા એવી પણ હતી કે, 'એન્સુએટ' ના જ લેખોને વસતમાં સ્થાન મળે છે ભાષાની સરળતા ઉપર તેઓ બહુ ભાર મૂકતા હતા જેમ બને તેમ આમરગંભી સારા વિચારનો ફેલાવો થાય તે માટે ભાષા સરળ હોવી જોઈએ એમ તેમનું દૃઢ માનવું હતું તે વખતે વસતમાં 'નિવાસ અને તત્ત્વજ્ઞાન' સબંધી માગ લેખો આવતા હતા, તેમાં એક ટેકારો મે 'Introductory' ને બદલે 'સહજોપનમ્' શબ્દ વાપરેલો હોવાથી તે અંગે અમારે પરિભાષા સબંધી ખૂબ ચર્ચા થઈ હતી મારે કહેવું એમ હતું કે કેટલાક કશું નિર્ણયમાં અમુક પારિભાષિક શબ્દ વાપરવાની ખાસ જરૂર પડે છે વિચારની સુરેખતાના ભોગે સગળતા લાવવી એ વિચારની દૃઢ વિરૂદ્ધતા હતો, અને તે ઉપરથી મે તેમને કેન્ટની Cratylus માંથી Transcendental શબ્દનો દાખનો આપ્યો હતો કારણકે તે નિર્ણયનો તેમણે ખાસ અજાસ કર્યો હતો આ ચર્ચાએ થોડા વખત પછી એક જાહેર ભાષણનું અર્થ લીધું હતું, અને તેમાં નડિઆદના સાક્ષરોએ ઠીક ભાગ લીધો હતો

ત્યારબાદ સને ૧૮૦૮ માં તેમની બદલી અમદાવાદની ૨૧૦ બે ૨૫૦ રજાઓલાલ માલ હાઈસ્કૂલમાં ફ્રેંચ શિક્ષક તરીકે થઈ, તો પણ અમારે અવારનવાર મળવાના ધણી

પ્રસંગો મળતા હતા. વળી જ્યારે હું મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કોલેજમાં શિક્ષક હતો, ત્યારે પણ તેમના સહવાસનો લાભ મને મળતો હતો. જ્યારે તેમની બદલી પંચમહાલ અને રેવા-કાંઠાના 'આસિસ્ટન્ટ ડેપુટી' તરીકે થઇ ત્યારે ત્યાં પણ તેમણે 'સંસાર સુધારા પરિષદ'માં એક સરકારી નોકર હોવા છતાં આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો; પરંતુ તે આખત ખાતાના ઉપરી અધિકારી મી. સાવરકરને ગમી નહિ, તે ઉપરથી તેમની બદલી ભરૂચ જિલ્લામાં થઇ, પણ તેમણે થોડાજ વખતમાં તે જ અધિકારીનું મન તેમના કામ અને રીતભાતથી સંપાદન કર્યું હતું. શાળાની તપાસણીમાં તેઓ બીજા કેટલાક અધિકારીઓની માફક કેવળ શિક્ષકના કામની ખામીઓ તથા ભૂલો ઉપર ખાસ લક્ષ આપતા નહિ. તેઓ શિક્ષકના કામની સારી કદર કરતા. કામ તપાસતી વખતે તેઓ કામની ટીકા કરવાની સાથે શિક્ષકને કામ કરવાનું મન થાય એવા ઉત્સાહજનક શબ્દો બોલતા. તેમના ઉમદા ખવાસને લઇને તેઓ શિક્ષકના કામની જોઇએ તે કરતાં વધારે પ્રશંસા કરતા. શિક્ષકના ઉપર અધિકારનો દાખ પાડવો અને તેને મુંઝવવો એ તેમની ખાસિયત નથી પણ ઉદાર ભાવનાથી પ્રેરાઇને તેઓ તેના તરફ સહુકાઇથી વર્તતા અને તેનો વિશ્વાસ સંપાદન કરી તેનું મન હરી લેતા. આવી તેમની મનની ઉદારતા અને જનસ્વભાવ પ્રત્યે વિશ્વાસ એ તેમના ઉપરી અમલદારને રૂચતા નહિ. કાંઈ પણ શિક્ષકને શિક્ષાના ભયથી સુધારવા, તેના કરતાં તેના ઉપર વિશ્વાસ અને પ્રેમ બતાવી તેનું મન સુધારવું એ તેમનો સિદ્ધાંત હતો અને હાલમાં પણ રહ્યો છે.

સને ૧૯૨૦ માં કામ કરવાની કાબેલીઅતને લઇને અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટિમાં તેઓ સેક્રેટરી સ્કુલ્સ કમીટી અને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ નીમાયા. તેઓ સરકારી નોકર હોવાથી અસહકારના વખતમાં તેમને માથે સરકારને વફાદાર રહેવાનું હતું, જ્યારે બીજી તરફથી સ્કૂલબોર્ડના ચેરમેનના હુકમનો અમલ કરવાનો હતો. તેમણે તો એક નિષ્કાંચી હૃદયના આદેશને અનુસરીને કામ કર્યું હતું. તેમનું માનસ અસહકાર તરફ નહોતું પણ તેમના હૃદયની સ્વદેશભક્તિની લાગણીને લીધે કે બીજા ગમે તે કારણસર તેમની એક કસુર ગણી તેમની બદલી મુંબઈની એક્ષીન્સ્ટન હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે થઇ. આ બનાવથી તેમનું સ્વમાન હણી લેવામાં આવ્યું. તેઓ પોતે નિર્દોષ છે એમ પોતે પોતાને સારી પેઠે જાણતા હતા; પણ ગમે તે વહેમને લઇને તેમને હલકા પાડવાનો ઉદ્દેશ જાણવાથી તેમણે આવા અણીના પ્રસંગે સરકારી નોકરીનું રાજીનામું આપી અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલ નોકરી કરવા નિશ્ચય જણાવ્યો. આ પ્રસંગે તેમના હૃદયમાં જે મથન થયું હતું તે લાગ્યેજ બીજાથી સમજી શકાય એમ છે. આવી રીતે લાંબા વખતની નોકરીના આત્મજોગ આપી તેમણે મ્યુનિસિપલ શિક્ષકા માટે શું શું કર્યું છે તે સર્વ કાંઈ સારી પેઠે જાણે છે.

થોડાંએક વર્ષ ઉપર મારા જીવનમાં મારે માથે એક કંકણ પ્રસંગ આવ્યો હતો, તે

વાન તેમના જાણવામાં આવી; એટલે તેઓ મારી પાસે આવ્યા, અને વસ્તુસ્થિતિથી વાકેફ થઈ મને કિંમતી સલાહ આપી હતી. તેમના હૃદયમાં મારે માટે કેટલો સાચો પ્રેમ હતો તેના મને ત્યારે અનુભવ થયો. ટૂંકિંગ કોલેજના કામને અંગે તેમની સુગમતાને લઈને અમારા બે વચ્ચે કોઈ દિવસ વિશેષ ઉપજ્યો નથી. બે કે સિદ્ધાન્તના પ્રશ્નો પરત્વે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટિ અને સરકારી કેળવણી ખાતા વચ્ચે તકરારો થયા કરતી હતી. તેમનું આરિય—મનુષ્ય સ્વભાવ પાપિષ્ઠ નથી, પણ તેમાં દૈવી પ્રકૃતિ પણ છે એવો વિચાર એ તેમની ખામિયત છે. કોઈ પણ મનુષ્યને તેના વાંક માટે એકદમ અપરાધી ગણવો એ તેમનું હૃદય કષ્ટિત કરતું નથી. જેણે કંઈ તકસીર કરી હોય તેને તરતજ શિક્ષા કરી સુધારવાની આશા રાખવી એ સૃષ્ટિકર્મ વિરુદ્ધ છે એમ તેઓ માને છે. તેવી વ્યક્તિનો ગુનો ખતાવી તે જાને સુધરે એવી તક આપવી એમ તેમના હૃદયનું દૃઢ માનવું છે. શિક્ષાના ભાયથી મનુષ્ય સુધરી શકતો નથી પણ તેના આંતર હૃદયમાં તેની કસુર માટે તેને પશ્ચાનાપ થાય તો જ તે સારા કર્મ કરી શકે છે અને તેવી સ્વતઃ વૃત્તિને લઈને જ તેના આરિયનો વિકાસ થાય છે. આવી ખાસિયતોના કૃળ રૂપેજ તેમનામાં ઉદારતાનો વિશેષ ગુણ જોવામાં આવે છે. અંગ્રેજીમાં જેને ‘Noblesse obligé’ કહે છે, એટલે કોઈ મનુષ્યનું કામ કરી છૂટવું એ જ મોટાઈ છે એવું તેમનું જીવનસૂત્ર છે. કોઈ પણ મિત્ર કે શિક્ષકને પ્રમંગ આવે તેઓ તેને મદદ કરવા ચૂક્યા નથી એ સારી પેઠે જાણીતી ખાખત છે. તેમની મૂળ ખાસિયતને લઈને કોઈ પણ મનુષ્યને મદદ કરવી એમાં તેમને વિશેષ રસ પડે છે એ કહેવું ખોટું નથી. મારા જાણવા મુજબ શિક્ષકો તરફ તેમણે વિશેષ સબ્યતાથી અને સમ-ભાવ મતાવી તેમને જેટલી બને તેટલી રાહત અને મદદ આપવામાં કસર રાખી નથી. આવી રીતે તેમનું હૃદય એ જ તેમની લોકપ્રિયતાનું ખાસ કારણ છે. સરળતા, નિખાલસપણું, દયા, પરાપકારવૃત્તિ વગેરે બીજા હૃદયના જાણીતા ગુણો તેમનામાં છે. જ્યાં જ્યાં એમને અન્યાય લાગ્યો છે ત્યાં ત્યાં એમની ક્ષમદારા એમણે તે દૂર કરવાને ખાસ મહેનત લીધી છે. સ્વતંત્રતાના હિમાયતી હોવાથી તેમના તાજાની બીજી વ્યક્તિઓ પણ તેવી સ્વતંત્રતા ભોગવે એવી તેમની ઉત્કટ ઇચ્છા છે. સ્વતંત્રતાની સાથે જવાબદારી પણ હોવી જોઈએ એમ તેઓ માને છે, તેથી શિક્ષકોને જવાબદાર કામ સોંપી તેમની સ્વતંત્રતાની ઇચ્છા તૃપ્ત કરવા માટે તેમણે સારો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેઓ ખાલી વચન આપના નથી. તેમનાથી જે બની શકે તેવી આશા તેઓ બીજાને આપે છે અને તે મુજબ કામ કરવાને તેઓ તનતોડ મહેનત કરે છે. હૃદયનું

ગુણો પણ આકર્ષક છે. એમાં જાણીતા મુજબ કરવા : છે. કોઈ અન્યથા ભારેલી ખાખતનું પૃથક્કરણ કરી મા

છે. કાંઈ પણ વિષયનો તદ્દરપણી વિચાર કરી તેનો નિઝાલ લાવવો એ તેઓ સારી પેઠે જાણે છે. વળી વિચારની સ્પષ્ટતા અને સૂક્ષ્મતાની સાથે પોતાનો મુદ્દો યોગ્ય દલીલોથી રજુ કરી સામા માણસને ગળે ઉતારવાની કુનેહ તેમનામાં માવજ પડે છે. તેમના લેખોમાં તેમજ પત્રવહેવારમાં આ બાબત સ્પષ્ટ તરી આવે છે સરકારી કેળવણીખાતા સાથે લખા પત્રોમાં તેઓ જે તર્કસિદ્ધ દલીલો રજુ કરતા તેને લખને તેમના કાગળો ઉપર સરકારી અધિકારીઓને પોતાને ખાસ ખ્યાન આપવું પડતું હતું; અમતવાદ સૂક્ષ્મ ઈની જે પ્રતિષ્ઠા દાક્ષમાં જમી છે, તેમાં શ્રી પ્રાણવાલભાઈની શુદ્ધિશક્તિનો મોટો દિસો હોવો જોઈએ, એમ માફ ધારવું છે. જે તેઓ કેળવણી ખાતામાં પાંચાને બદલે વડીલ થયા હોય, તો તેમના શુદ્ધિના ઉંચા ગુણ તથા વૃન્નત શક્તિને લીધે વધારે સારી ખ્યાતિ મેળવી શકત અને મહાસભામાં જોડાઈને તેઓ લો-ડિનનાં વિશ્વ કામ કરી શકત.

શ્રી પ્રાણવાલભાઈની જીવનકળા સંબંધી ઉપર જે કાંઈક જણાવવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી તેઓ કામોક્ષ શિક્ષક, કુનેહબાજ વક્તવ્યી અમલદાર અને જાણદાર વક્તા છે એટલુંજ નહિ, પણ તેઓ સારા લેખક પણ છે એ તેમના લખા અંગ્રેજી અને ગુજરાતી લેખો વાંચ્યા છે તેમજ તેમનું : 'સંસારચિત્ર' નામનું પુસ્તક પણ રસપૂર્વક વાંચ્યું છે તે ઉપરથી તેમની સર્જનશક્તિનો સારો ખ્યાલ મળે છે. મારા જણવા મુજબ પ્રથમ તેમણે તેમની લેખન પ્રવૃત્તિનો આગલ રમિક વાર્તાઓથી કર્યો હતો. તેમાંની કેટલીક તો અનુવાદ તરીકે હતી, પણ મજા લેખકની વસ્તુનું તેઓ એવું સરમ રૂપાંતર કરતા કે જાણે અસલ વસ્તુ ગુજરાતીમાં હોય એમ જણાઈ આવતું; આવી રીતે કેટલીક વખતના અનુભવ પછી તેમણે સ્વતંત્ર સર્જન દ્વારા સંસારસુધારા સંબંધી વાર્તાઓ અને લેખો લખ્યા છે. ગુજરાતમાં જ્યારે જ્યારે સંસાર સુધારાની પરિપક્વ લરાતી, ત્યારે તેઓ તેમના વિચારોનો લાલ સ્વાગત મળીને તથા પ્રમુખને આપવા ચૂક્યા નથી.

સમાજની ઉન્નતિનો મુખ્ય આધાર સારી કાર્યસાધક કેળવણી ઉપર છે, અને તેના ગ્રેરજાબળ તરીકે શિક્ષકવર્ગ છે; એ વિચાર તેમનો સજળ સિદ્ધાંત છે તેને લખને પ્રાથમિક શિક્ષકોને દરજ્જે વધારવો જોઈએ તથા તેમને પૂરતો યોગ્ય પગાર મળવો જોઈએ એમ તેઓ ખાતરીપૂર્વક માને છે આ દષ્ટિ અનુસાર તેમની કારકીર્દિ દરમ્યાન તેમણે શિક્ષકના દિનના હિમાયતી તરીકે એ સંબંધી વિવેચન કરવાનો કાંઈપણ પ્રસંગ જવા દીધો નથી. એક વખત તેમણે મને કહ્યું હતું કે "સાહેબ લોકના બટલાર કે ભગી જેટલો પગાર પણ આપણા શિક્ષકોને-ખાસ કરીને નીચલા ધેરજીમાં શીખવતા શિક્ષકોને મળતો નથી" જેમને નાનાં બાળકો કેળવવાનું કામ મોંપવામાં આવે છે તેમને રૂ. ૧૫-૨૦ મુન્નીનો પગાર મળે છે અને કેળવણી ખાતાના પ્રધાન જેવા પુરખો પણ તેમને "રાષ્ટ્રવિધાતા" (Nation

પડી આવે એવી નથી. જે તેમના હૃદયનો ભાવ સમજી શકે છે તેમને તેમના સ્વભાવમાં ગંભીરતાની છાયા જણાયા સિવાય રહે એમ લાગતું નથી. વિધિની ચેષ્ટા વિશ્લેષણ હોય છે, તેનો ઘણો કડવો અનુભવ થવાથી તેમના હૃદયની સ્વતઃ અને સરળ વૃત્તિ ઉપર જાણે બારે બોળે મૂકાએલો હોય એમ તેમનું ચારિત્ર સાક્ષી પૂરે છે. અદૃષ્ટની આવી સત્તા હન્કાઈ મનુષ્યની શક્તિથી પર, હોવાથી પરમાત્માના વિધાનને શાંતિ અને ખૂશખુશીથી તાબે થઈ પોતાનું કર્તવ્ય કર્યા કરવું એ સુત પુરુષ માટે જીવનનો ઉદ્દેશ પ્રાપ્ત થાય છે. દરેક મનુષ્ય પ્રભુને પથે વળેલો છે, એટલે તેના ચારિત્રમાં દોષ તથા ખામીઓ હોય છે, શ્રી. પ્રાણસાક્ષમાર્ગ આપણા જેવી એક વ્યક્તિ છે. તેઓ આદર્શ પુરુષ છે એમ મારું માનનું નથી; પણ તેઓ આત્મોન્નતિના માર્ગમાં આગળ વધેલા છે, એ આત્મ સંબંધી શંકા ઉપજાવવા જેવું નથી વળી ગોદાંડિમથના કહેવા મુજબ તેમના દોષ પણ સદ્ગુણોના અતિશય પ્રભાવને લઈને હતા એમ કહેવું ખોટું નથી. જેમ પૂર્વમાં બહુ જવાથી પશ્ચિમ દિશા આવે છે, તેમ સદ્ગુણોના અતિરેક થવાથી તે કટક્ષકને દોષરૂપ લાગે છે, આ પ્રમાણે શ્રી. પ્રાણસાક્ષમાર્ગને સ્નેહાભિ આપી હું કૃતાર્થ થાઉં છું.

“તમાગ પોતાના ઉપર ભણ સખત બંધનો છે તે મારી જાણ બદાર નથી. તમને પોતાને પણ તમાગ આદર્શો મુજબ શિક્ષણ આપવાની સ્વતંત્રતા નથી તે પણ હું જાણું છું. પરીક્ષા, ઇન્સ્પેક્શન વગેરેનો બાદુ વારંવાર તમને પણ ગળગવી મૂકે છે તે પણ મારી જાણ બદાર નથી. એડમીનીસ્ટ્રેટીવ ઓફીસર, સુપરવાઇઝરો, પરીક્ષકો, સંસ્કારી ઇન્સ્પેક્ટરો એ બધાના અભિપ્રાયો મુજબ તમારે પણ ઘણીએ વાર તમારા શિક્ષણનો સ્વાભાવિક પ્રવાહ બદલવો પડે છે તે પણ હું સમજું છું. પરંતુ આ બધી મુશ્કેલીઓથી અસરાઈ જઈ નિરાશ થવું એમાં પુરુષાર્થ નથી. હું તમને ખાતરી આપું છું કે ખગ ઇન્સ્પેક્ટરો કર્તવ્યનિષ્ઠ અને હિંમતી ભાવનાઓ તથા હિંમત આદર્શવાળા શિક્ષકોના કાર્યક્રમમાં કદી પણ નહાર રૂપ નહિ થાય પણ ઉજાડું તેમની કદર કરી તેમને પ્રોત્સાહન આપશે.”

—શ્રી. પી. કે. દેસાઈ

builders) જેવું લાભકારી ઉપનામ આપે છે. આવી વસ્તુ તેમને હાસ્યજનક તેમજ દયાજનક લાગવાથી તેમણે વારંવાર પ્રાથમિક શિક્ષકોનું બહેતર ચાલ તેવી વિવિધ હીકયાલો કરી છે; પણ શિક્ષકો પ્રત્યે રાજ્યની બેન્ડકારીને લીધે તેની ઝાઝી અસર થઈ નથી.

તેમના જીવનના આરંભમાં તેમના મન ઉપર પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની કેવી મોહક અસર નીપજ હતી તેનો સહેજ ઇસારો આગળ કરવામાં આવ્યો છે; દરેક વ્યક્તિના સંપૂર્ણ અથવા થોડા વિકાસ માટે સ્વતંત્રતા એ અગત્યનું સાધન છે, એ વિચાર તેમના હૃદયમાં એતપ્રેત થઈ ગયો છે; યુરોપી ઇતિહાસમાં સ્વતંત્રતાની લડાઈ માટે ત્યાંની પ્રજાઓએ સાહસ અને ભોગ દાગ તેમના સમાજની પુનર્ચંટના ઘડી કાઢી છે. તે ચિત્ર તેમની કંપના આગળ તાદ્દશ હોવાથી તેઓ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને અસ્તિત્વ આપે છે, અને આ કારણને લઈને તે વિચારની ઝાંખા થોડી કે વધારે તેમની સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં જોવામાં આવે છે. યુરોપી સાહિત્ય, ઇતિહાસ વગેરેની અસર તેમના મન ઉપર પ્રબળ થવાથી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના આચારવિચાર પ્રત્યે જેવાં તેમને વિશેષ પક્ષપાત હતો. પરંતુ કાળના વહેણ સાથે બનેલા યુરોપી મહાન સુદ્ધ તથા અસહકારની લડત જોવા યુગપ્રવર્તક વિચારની અસરને લઈને તેમના જીવનની ભાવના તથા વિચારમાં પર્વતન થયેલું જણાઈ આવે છે; તેથી કરીને તેમના વિચારનું લોચક હવે તો આર્થસંસ્કૃતિ તરફ ફર્યું છે. સાદું જીવન, પણ ઉન્નત વિચાર એ જીવનનું ધ્યેય હોયું જોઈએ એ સિદ્ધાંતનો તેમણે સ્વીકાર કરેલો ૨૫૦૮ માલમ પડે છે. આ નવા દૃષ્ટિકોણથી તેમણે આપણી ગ્રેહણીકરણી તથા સંસ્થાઓ તરફ નિગાહ કરી, ત્યારે તેમને સ્વાભિમાન તથા આત્મગૌરવ વધારનારી ઘણી બાબતો માલમ પડી; અને તેને લઈને તેમના હૃદયમાં દેશભક્તિનું મોણું જોડાયું છે. ભાગ ધારવા મુજબ છેલ્લાં પંદરેક વરસની અંદર ઉપર જણાવેલો ફેરફાર તેમના જીવનમાં થયો છે અને તે ફેરફાર મનુષ્યને તેમના આચારવિચાર ઉપરથી તરત જણાઈ આવે છે. જો કે આપણી સંસ્કૃતિ તરફ તેમને હવે પક્ષપાત થયો છે, પણ તે ઉપરથી તેઓ સારી કે નગરી બંધી બાબતો અંધ-શ્રદ્ધાથી સ્વીકાર કરે છે એવું માનવું એ તદ્દન બૂલ ભરેલું છે સ્વતંત્રતા, સમાનતા વગેરે મૂળના વિચારોની સાથે તેમણે આપણી સંસ્કૃતિના ઉપયોગી તરંગોનું સરસ સંયોજન કરી તેમની ભાવના ઘડી છે, અને તે ગ્રેરકબળ અનુસાર સ્થાએલાં તેમનાં વર્તન અને પ્રવૃત્તિઓ જોવામાં આવે છે.

તેઓ સ્વભાવે આનંદી છે, અને કેટલીક વખત તો અંગ્રેજીમાં જોને light heartedness કહે છે, તે તરફ ઢળતા પણ જોવામાં આવે છે. હાથમાં તેમનો અસલનો ખુશમિનજ તેના મૂળ સ્વરૂપમાં આવ્ય પડેલો નથી તેનું ખરું કારણ એ છે કે થોડાંએક વરસથી કુદરતી આક્રોશના જખરા આઘાતથી તેમનામાં અંબીરિતા આવી છે. સાધારણ રીતે જોનાં તે માલમ

પડી આવે એવી નથી. જે તેમના હૃદયનો ભાવ સમજી શકે છે તેમને તેમના સ્વભાવમાં ગંભીરતાની છાયા જણાવા સિવાય રહે એમ લાગતું નથી. વિધિની ચેષ્ટા વિવક્ષણુ હોય છે, તેનો ઘણો કડવો અનુભવ થવાથી તેમના હૃદયની સ્વતઃ અને સરળ વૃત્તિ ઉપર જાણે ભારે બોમ્બે મૂકાએલો હોય એમ તેમનું ચારિત્ર સાક્ષી પૂરે છે. અદૃષ્ટની આવી સત્તા હજારો મનુષ્યની શક્તિથી પર, હોવાથી પરમાત્માના વિધાનને શાંતિ અને ખૂશખુશીથી તાબે થઈ પોતાનું કર્તવ્ય ક્યાં કરવું એ સુત પુરુષ માટે જીવનનો ઉદ્દેશ પ્રાપ્ત થાય છે. દરેક મનુષ્ય પ્રભુને પથે ચલેલો છે, એટલે તેના આગ્રિમાં દોષ તથા ખામીઓ હોય છે. શ્રી. પ્રાણસાક્ષમા આપણા જેવી એક વ્યક્તિ છે. તેઓ આદર્શ પુરુષ છે એમ મારું માનવું નથી; પણ તેઓ આત્મોન્મતિના માર્ગમાં આગળ વધેલા છે, એ જામન સંજ્ઞાથી શંકા ઉપજવવા જેવું નથી વળી ગોદાસિમધના કહેવા મુજબ તેમના દોષ પણ સદ્ગુણોના અતિશય પ્રભાવને લઈને હતા એમ કહેવું ખોટું નથી. જેમ પૂર્વમાં બહુ જવાથી પશ્ચિમ દિશા આવે છે, તેમ સદ્ગુણોના અતિશય થવાથી તે ક્રેટસાકને દોષરૂપ લાગે છે. આ પ્રમાણે શ્રી. પ્રાણસાક્ષમાર્ગને સ્નેહાભિ આપી હું કૃતાર્થ થઈ છું.

“તમાગા પોતાના ઉપજાવેલ સખત બંધનો જે તે મારી જાણ બહાર નથી તમને પોતાને પણ તમાગા આદર્શો મુજબ શિક્ષણ આપવાની સ્વતંત્રતા નથી તે પણ હું જાણું છું. પરીક્ષા, ઇન્સ્પેક્શન વગેરેનો બહુ વારંવાર તમને પણ ગબગવી મૂકે છે તે પણ મારી જાણ બહાર નથી. એડમીનીસ્ટ્રેટીવ ઓફીસર, સુપરવાઇઝરો, પરીક્ષકો, સંગ્રહી ઇન્સ્પેક્ટરો એ બધાના અભિપ્રાયો મુજબ તમારે પણ ઘણીએ વાર તમારા શિક્ષણનો સ્વાભાવિક પ્રવાહ બદલવો પડે છે તે પણ હું સમજું છું. પરંતુ આ બધી મુશ્કેલીઓથી ગભરાઈ જઈ નિરાશ થવું એમાં પુરુષાર્થ નથી. હું તમને ખાતરી આપું છું કે ખગ ઇન્સ્પેક્ટરો કર્તવ્યનિષ્ઠ અને હિંમતી લાવનારો તથા હિંમત આદર્શવાળા શિક્ષકોના કાર્યક્રમમાં કદી પણ નડનગ રૂપ નહિ થાય પણ ઉલટું તેમની કદર કરી તેમને પ્રોત્સાહન આપશે.”

—શ્રી. પી. કે. દેસાઈ

શ્રીયુત પ્રાણલાલભાઈનાં સંસ્મરણો

સેખક :

શ્રી. લીનકરરાય અચરતસાલ સેયદ, બી. એ.

શ્રી. લીનકરરાય પણ પ્રાણલાલ-
ભાઈના નૂના સન્નિવૃત્ત છે;
તેઓએ વિવિધ દૃષ્ટિબિન્દુથી
પોતાના જે નતિઅનુભવો આ
લેખમાં રજૂ કર્યા છે, તે વાચકને
જરૂર વાચનીય લાગશે.

"Beauty is only skin-deep," says the proverb. "No," says Herbert Spencer, "it is mind deep, heart deep. The intellect has its chisels, the moral nature its fires, to beautify, soften, and refine the face and give it character. Where beauty is but skin-deep it is reapid and soul-less. "And I would add-where it is mind-deep-heart-deep, it is intrinsic-Spiritual for the spiritual masters the physical and the physical form becomes radiant with the fires within.

"In life, not death,

Hearts need fond words to help men on their way,

Need tender thoughts, and gentle sympathy."

"The Lord let the house of a beast to the soul of a man,

And the man said, "Am I debtor?"

The Lord said, "No; but keep it as clean, as you can

And I will let you a better."

Tennyson

"The mind seeks, but it is the heart that finds."

George Sand

હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે, કે અહ્યાએ સૃષ્ટિ રચી, તેજ સમયે કાલ-સમય-ને પણ રચ્યો-અને કાલોર્હિ અનન્ત: "એ ઉક્તિ થઈ નૃષ્ટિનો પ્રવાહ અને કાલનો પ્રવાહ અવિરત ગતિએ ચાલ્યાં કર્યો છે. તદનુસાર કાલનો પ્રવાહ મનુષ્યના રેદના પ્રવાહન-જેને વ્યવહારમાં-વય કહીયે છીએ તેને પણ સાથે લેઈ આગળ ચાલ્યો જાય છે. પચીસ વર્ષની વય થતાં મનુષ્ય ઉદરનિર્વાહ અર્થે કાર્યપ્રવૃત્તિમાં જોડાય છે; અને ત્રીસેક વર્ષો વહી જતાં તે "વન"માં પ્રવેશ કરતો થઈ જાય છે અને તે વખતે તે અથવા અન્ય તેટલા લાંગા સમયનું માપ લેવા યત્ન કરે છે ત્યારે તેને તે ત્રીસેક વર્ષો ત્રીસ પણ જોટલાં માપમાં દીસે છે-કાળની ગતિ આવી આશ્ચર્યજનક છે !

૪. સ. ૧૯૦૬માં હું નડીઆદ હાઈસ્કૂલમાં એક્ટિંગ ત્રીમ આસિસ્ટન્ટ તરીકે સરકારી નોકરીમાં જોડાયો અને તે સ્કૂલમાં ડ્યુટી ઉપર ચઢ્યો, તે દિવસે મહારા સહશિક્ષકવર્ગનો મહેને પરિચય થયો-તે વર્ગમાં "પ્રાણલાલ માસ્તર" નામના એક શિક્ષકનાં મહેને પ્રથમ દર્શન થયાં ! તહેમના શરીરનો બાધો, તહેમની મુખાકૃતિ, તહેમની બોલવાની ઢંગ, તહેમની ચાલવાની, હરવા ફરવાની રીતિ, તહેમની સહશિક્ષકો સાથેની વર્તન-નીતિ-રીતિ, તહેમની અન્ય તે સ્થળના ગુરુચો-મિત્રો સાથેનો બ્યવહાર-તહેમની વર્ગમાં શિક્ષણાદિક કાર્ય-રીતિ આ બધાં મને થોડીક સામાન્ય પ્રકારનાં-Ordinary-અન્ય મનુષ્યમાં હોય તેવાં અને થોડાંક-અસાધારણ-વિશિષ્ટ-Extra ordinary-Special-તે વખતે દીસ્તાં-દિલ્લિગાયર થયાં. તે વખતે મહેને એવો ખ્યાલ નહિ થયેલો કે જે વ્યક્તિના હું પ્રથમ પરિચયમાં આવ્યો છું તે વ્યક્તિ મહારા સાથે ત્રીસ વર્ષ સુધીના લાંબા કાળક્રમપર્યન્ત એક સરખો-Uniform-રેતેહ-સંબંધ રાખશે, તેટલુંય નહિ, પણ નોકરી મેંવા માર્ગ-માંથી નિવૃત્તિ લેવાની વયે પહોંચતાં-આજે આપણે-તહેમના સહુ મિત્રોએ-જોયું તેટલી ઉચ્ચતમ કક્ષાએ પહોંચી-આટલી બધી યશસ્વી પદ્ધતિ મેળવી-આ બધી ગુણગ્રંથાની પાતતા પ્રાપ્ત કરશે !-કિન્તુ તેટલુંજ નહિ, પણ મહે' તે પ્રથમ પરિચયના પ્રથમ દિવસે એટલું પણ વિચાર્યું નહોતું કે " મહાર" હૃદય હેમના હૃદયને મેળવશે-જડશે-(" Fit " -આ શબ્દ જે આ લેખના આરંભપૂર્વે મહે' આરંભ અવતરણો ટાંક્યા છે, તેમાંનાં એકમાં છે તે શબ્દ પ્રમાણે-મહાર હૃદય તહેમના હૃદયને ગોધી કાઢશે-આળખી લેશે-અનુભવશે- ! અને એ આરંભ અવતરણોનો ભાવાર્થ તહેમના સંબંધમાં બરાબર સંકલિત થશે ! અન્ય મિત્રોને કદાચ જણાયાં હશે, તેમ મહેને આ ઉચ્ચ કીર્તિનાં બીજ સરખાંય તે વખતે દશ્યમાન થયાં નહોતાં, એ હું આજે નિખાલસભાવે જાહેર કરું છું. તદ્દુપરાંત હું આજે મહારા સર્ગર્વ હર્ષ પણ પ્રદર્શિત કરું છું કે અન્ય મિત્રો તહેમનું માનસ પુરેપુરું વાંચી શકવાને ભાગ્યશાળી થયાં હશે, તેટલો ભાગ્યશાળી હું જો કે આજે નહિ થયો હોઉં-કદાચ તેમ સંભવે-તો પણ તે મિત્રોમાંથી જેટલા હેમના હૃદયને અનુભવી શક્યા હશે તે વર્ગમાં હું મહારી ગણતરી કરી શકું તેમ છું. વધારે આશ્ચર્યજનક હકીકત તો એ કહેવા માંગીશ કે આ લાંબા ત્રીસ વર્ષના ગાળામાં જે અન્ય મિત્રોને એ લાલ પ્રાપ્ત થયો હતો-તેમણે જેટલો લાંબો સમય આ " મહાપુરુષ " સાથે નિકટ સહવાસ-સહચર્યાદિક કર્યાં હશે-તેટલો લાંબો સમય પણ મહે તેમની સાથે-સહચર્યાદિકમાં બનીત કીધો નથી, તેમ છતાં જે થોડાક-ગૂઝ-પ્રસંગો મહેને તેમ કરવા માટે પ્રાપ્ત થયા હતા-તે પ્રસંગોમાં મહારી પ્રત્યેનો તહેમનો સદ્ભાવ-તહેમનું વર્તન-વગેરે મહે' હેવાં અનુભવનાં હતાં કે મહે' તે દરમિયાન, તહેમના હૃદયને મહારા હૃદયથી અનુભવ્યું ! પરિણામ રૂપે, આજે હું એટલું કહેવાની ધૃષ્ટતા ધરું છું કે શ્રીયુત પ્રાણલાલભાઈ (મહારા કરતાં વયે ત્રણેક વર્ષ મહોટા હોય) મહેને તહેમને કનીયાનુ બ્રાતા જેવો જ્વાલ નહિ લાવતા હશે તો પણ હું મહારા હૃદયમાં એમને મહારા

મોટા બાતા-સહોદર બાતા-તરીકે વ્હાલથી અનુભવી રહ્યો છું. આવો એક પક્ષી-સહોદર ભાવ-મહેને કેમ પ્રાપ્ત થયો તેની હું એ જૂજ-પણ-Important-અગત્યના-આમૂલ્ય પ્રસંગોનો આ સ્થળે ટુંકમાં ઉલ્લેખ કરીશ ત્યારે સર્વને પ્રતીતિ થશે.

સર્વ કોષ મહાન્ વ્યક્તિના ચારિત્ર્યનું અવલોકન કરવામાં આવે છે તદનુસાર શ્રીયુત પ્રાણુલાલભાઈના ચારિત્ર્યનું અવલોકન આપણે વિવિધ દષ્ટિકોણથી કરી શકીએ:—

- (૧) શ્રીયુત પ્રાણુલાલભાઈની વિદ્વત્તા, કે તેમનું માનસ.
 - (૨) શ્રીયુત પ્રાણુલાલભાઈની સેવા કે નોકરીમાં કાર્યદક્ષતા.
 - (૩) શ્રીયુત પ્રાણુલાલભાઈની સાંસારિક યા વ્યાવહારિક નીતિ રીતિ.
 - (૪) શ્રીયુત પ્રાણુલાલભાઈનો સ્વભાવ-કે હાર્દ-હૃદયનો વિકાસ.
- પ્રસાદિ ઇત્યાદિ.

પૂર્વોક્ત ચાર દષ્ટિકોણમાં, પહેલા અનુક્રમે ત્રણથી નિરીક્ષા, મહારા કરતાં વધારે કુશળતા ધરાવતા અન્ય મિત્રોએ કરી છે, અને કરે છે-કરશે-તે કારણથી, તેમ હું માનું છું તેથી-, અને ચોથા પ્રકારના દષ્ટિકોણથી, હું તેમાંના કેટલાક મિત્રો કરતાં વધારે અંગે-પ્રમાણ્યમાં-કરી શક્યાનો હાલો ધરાવતો છું એ માન્યતાથી જ, હું આ સ્થળે માત્ર તેનું જ વિવરણ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું, અને તેમ કરતાં, મહેને વધારે હર્ષ અને ઉત્સાહ યાવ છે એવું કહીશ તો તે એ જ કારણથી કે હું માનું છું કે પૂર્વોક્ત પ્રથમના ત્રણ પ્રકારના ગુણસમૂહ કરતાં ચોથા પ્રકારના ગુણસમૂહની વ્યક્તિના ચારિત્ર્યને વિષ્યતાનું લક્ષણ આપવામાં વિશિષ્ટ અમત્યતા અર્પે છે.

આટલી પ્રસ્તાવના કરી હું શ્રીયુત પ્રાણુલાલભાઈ સાથે થયેલા મહારા હાલક પરિચયના જૂજ પ્રસંગોનું વર્ણન કરીશ.

શ્રીયુત પ્રાણુલાલભાઈના સદ્ભાવ અને હૃદયનો ઔદાર્ય-સાજન્ય ધરેરે

(૧) પહેલો પ્રસંગ : ઈ. સ ૧૯૧૦

આશરે દોઢેક વર્ષ હમે નોકરીમાં એક જ સ્થળે સાથે ગાળ્યાં અને બદલીના પરિણામે મહેં નદીઆદ છોડ્યું ને અમે છૂટા પડ્યા. મહારી પ્રથમ પત્નીનું અવસાન થયું. ઈ. સ. ૧૯૧૦. કુદરતના નિયમાનુસાર અને મહારા યાગણીભાઈ સ્વભાવવશાત્ હું અત્યંત શોકગ્રસ્ત બન્યો. ચિત્તની અસ્વચ્છતાનું નિવારણ કરવા માટે હું મહારા મોટાભાઈને ત્યાં જઈ રહેવા નદીઆદ ગયો. તે વખતે હું આત્મહત્યા કરીશ એવી ભીતિ તેમને રહેતી, તેથી હું સાંજે સ્થાન પર જતો તે વખતે મહારી સાથે તેમના નોકર (વિઠ્ઠલ)ને તે મોકલતા-મહારા જગ્યામાં ના આવે તે રીત્યે. એ જ અરસામાં દીવાળીના કે નાતાલના તહેવારોને લીધે

સ્કૂલમાં ૮-૧૦ દિવસની રજાઓ પડી. તે વખતે રા. પ્રાણલાલ માસ્તર, સ્વંચાલી, મહેને તેમની સાથે વડોદરે જવાનું સૂચન્યું. પૂર્ણ નિરાશાથી જીવન અનુભવી રહેલા મહેને રહેજમાં 'હા' કહી. અમે બન્ને વડોદરે ગયા. ત્યાં ૪-૫ દિવસ સાથે રહ્યા, દર્યાદર્યા, તહેમના બે અંગત-મિત્રો મોહનલાલ કામેશ્વર પંડ્યા તથા દારાસાહ કાંદાકટરનો મહેને તહેમણે પરિચય કરાવ્યો, જેમનાં નામ તેમજ હૃદય હું અદાપિ વિસરી શક્યો નથી અને આમરણાત વિસરી શકીશ પણ નહીં જ. આ તો પ્રસંગવશાત્, પણ એ ૪-૫ દિવસોમાં ૨૪ કલાકના સહવાસમાં-તે સહચર્યામાં-પ્રાણલાલ માસ્તરનું હૃદય, મહારા હૃદયમાં તહેમણે કાણ જાણે કેવી અકળ રીતિએ રેડયું કે તહેની જાદુઈ અસર એ ચર્ચા કે 'સ્વજનના મૃત્યુના પરિણામે જે વિષમ દશા મહારા મને પ્રાપ્ત થઈ હતી તેની વિષમતા બહુ અશે તેમણે કમી કરી. અને આત્મહત્યાનું મૂર્ખતાભર્યું સાહસ કરવાનો મહેને સંકલ્પ તો કીધો નહોતો, તો પણ અસંત શોકઘસત થવાના પરિણામે જે નિરાશા તેણે (મહારા મને) મહારા જીવનમાં રેડી હતી તે નિરાશાનાં કાળાં અંત્રોની ઘટ્ટા-કેટલેક અશે તેમના હૃદયનાં મહેને કરેલાં પાનથી વિકૃત થઈ, મહેને જાણે નવું જીવન પ્રાપ્ત થયું હોય એવી પ્રતીતિ થઈ. જીવન સરલ બન્યું.

(૨) બીજો પ્રસંગ:—ઇ. સ. ૧૯૧૩-૧૪.

બીજવાર લગ્નઅનિચ્છી સંસારમાં પ્રવેશ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. વિવાહ થયો. લગ્નનું મુદ્દત્ નિશ્ચિત થયું. સુરતમાં સુષરંકાર પામેલી કન્યાનું પાણિગ્રહણ અર્થે જન સહિત જવાની કુંકુમપત્રિકા પણ મળી. પણ—કહેવતમાં કહ્યું છે તેમ "ગાગર ભરાય તેટલું નાણું"—તે શી રીતે લેધને જવું તે પ્રશ્ન ખડો થયો. મહારા સ્વભાવ પ્રમાણે અર્થ-સંચયના અભાવે મહારી મુંઝવણનો પાર ન રહ્યો. મહેને એક સ્થાને ટપાલનો ટાપ્રમ થતાં "ઉપકાર સહિત નિમન્ત્રણનો અસ્વીકાર" કરતો પત્ર લખી નાખવાને હાથમાં કલમ પકડી. મહારા પૂન્ય અને અત્યંત પ્રેમાળ પિતાએ તે નિશ્ચય કરવો એકાદ રાત્રી મોકુફ રાખવા સૂચના કીધી. મહેને હેમની આજ્ઞા માર્થે અદાવી ટેન્શન પર કલમ પાછી મુકી. કપડાં પહેરી વિક્ટોરીયા ગાર્ડનમાં હમેશના રિવાજ મુજબ બહાર ફરવા માટે નીકળી પડ્યો, માર્ગમાં બે મિત્રોનો સાથ થઈ આવ્યો—જેમાંના એક "પ્રાણલાલ માસ્તર" હતા ને બીજા મિ. મોતીલાલ અમુલજીરામ દેસાઈ હતા. થોડાંક વારમાં હમે ગાર્ડનમાં જઈ પહોંચ્યા અને એક બેન્ચ પર જઈ બેઠા. મિત્રોની ગોષ્ઠી—વાર્તાલાપ—મરફરી મગ્નક આલી. પ્રાણલાલભાઈએ મહેને પૂછ્યું. "—લગ્નમાં હમને તોતરશે ને?"—મહેને પ્રત્યુત્તર વાળ્યું—"જનનાં તો ઠેકાણાં નથી ને—નિમન્ત્રણની તો તેથી વાત જ ક્યાં રહી?" તહેમણે સાચર્ય પૂછ્યું—"કેમ?" મહેને નિરાશમાં કહેલું—"પાસે પડ્યાં જેટલી રકમ જ નથી, તેથી." એ સાંભળીને તેમણે કહેલું—"તમારી ન્યાતમાં પડ્યું કેટલું ધરવું પડે?" મહેને કહેલું—"આશરે

બે હજાર રૂપિયા.” તેમણે કહ્યું. “એ બાબત નિશ્ચિત બનો—એ રકમ હમારે મેળવી આપવી.” મહાર્ મૃતકાચ હૃદય પુનર્જીવન પામ્યું. મહેં રતાંજી કરેલા નિશ્ચયની સવિસ્તાર વાત કહી. તેમણે બીજા દિવસે “હા” લખતો પત્ર લખી નાખવાનું સૂચવ્યું. પૈસા બિલા કીધા—એટલેથી જ તેઓ સંતોષ નહીં પામ્યા. પણ સુરત ખાસ તે પ્રસંગે ગાડીલાડું ખર્ચો અન્ય મિત્રોને ખેંચી આવી પહોંચ્યા. વરધોડામાં—લગ્નમાં સૌહાર્દમાં ઉલ્લાસભર્યો ભાગ લીધો !

—ઉપરના બે પ્રસંગો—એક કૃષ્ણપક્ષની અમાવાસ્યાની ઘોર રજની તુલ્ય પ્રસંગ. અને બીજો શુક્રપક્ષની પૂર્ણિમાની શ્વેત ચંદની રાત્રીનો પ્રસંગ. ઉભય પ્રસંગો પરસ્પર વિરુદ્ધ પ્રકારના. One of Adversity—the other of Prosperity—though clothed at first in adversity—!

ઉપરના બે પ્રસંગોમાં “પ્રાણલાલ માસ્તર” સ્પીરીટ [આત્મા]—રૂપે વિચર્યો ! જોહો ! શું તહેમના હૃદયનાં નિઃસ્વાર્થ—સૌજન્ય—ઓદાર્ય—પરોપકારશીલ વૃત્તિ—! શું મહેં તહેમની સાથે એવી ગાઢ મૈત્રી કીધી હતી ? શું મહેં તહેમને ખાલી ખુશામત કરી રીક્યા હતા ? શું મહેં તહેમને ખાનગીમાં પૈસા આપી—ધરી—પ્રસન્ન કે સુખી કીધા હતા ? શું મહેં તહેમની માંદગીમાં સેવા બજાવી હતી ? આમાંનું કે આના જેવું બીજું કંઈ પણ મહત્વનું કાર્ય મહેં તહેમને ઉદ્દેશીને કીધું હતું ? કે જોને લીધે તે પૂર્વોક્ત ઉભય પ્રસંગોમાં મહારા પર આટલો બધો સદ્ભાવ દર્શાવવા પ્રેરિત બને ? ના, હું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકું છું કે મહેં એવું કંઈ પણ કીધું નહોતું. તેમ છતાં—જેમનો સ્વભાવ જ આવી ઉમદા ખવાસનો બનેલો હોય—જેમનું હૃદય જ—પરોપકાર વૃત્તિનાં તાંતણે બનેલું હોય—તે કંઈ કેાઇ પણ સેવાની અપેક્ષા સરખીય કરે ખરે ?! પૂર્વોક્ત બે જ પ્રસંગો મ્હને તહેમના હૃદયનું સંપૂર્ણ પાન કરવા માટે બસ હતા. તો પણ તેટલા બે જ પ્રસંગો હમારા આ ત્રીસ વર્ષના ગાળામાં બન્યા હતા તેમ નહોતું. આ ઉપરાંત બીજા પણ થોડાક પ્રસંગો બન્યા હતા જ પણ જો પૂર્વોક્ત બંને પ્રસંગોમાં હૃદયપાન સંપૂર્ણ થઈ શક્યું એમ બન્યું હતું તેવું કહી શકું છું, તો પછી અન્ય પ્રસંગોના ઉલ્લેખની આવશ્યકતા નથી રહેતી; છતાં વર્ણન કરે તો હાંબાલુ ચામ ને વાચકસ્પર્શને દંડાણ આપે. તેથી તે વર્ણન નિઃપ્રયોજન અણુપા.

તથાપિ—આ પ્રસંગ તેમના “રિટાયરમેન્ટ”-નિવૃત્તિ પરંગમુખ સમય સાથે સંબંધ ધરાવતો હોઇ, તેની ગણના સમયોચિત હોઇ—હું તે બધામાંથી બીજા થોડાએક પ્રસંગોનો બહુ જ દુઃખમાં ઉલ્લેખ કરીશ.

(૩) ત્રીજો પ્રસંગ : સને ૧૯૨૫

મહારા એક પ્રિય શિષ્યે—તેમના તાત્તા નીચેના શિષ્યકે—પ્રાણલાલ માસ્તર નો મહેરો

અપરાધ કીધો. અપરાધ અક્ષમ્ય હતો. તેમ છતાં તેને તહેમણે ક્ષમા આપી, સ્કેજ શિક્ષા કીધી, અને માત્ર થોડીક મુન્ન તે શિક્ષા ભોગવાવી તેને સંપૂર્ણ ક્ષમા આપી. આ ક્ષમાવૃત્તિનું મૂળ તે શિક્ષક પ્રત્યેનું તેમનું સમાન્ય હિતગતાભર્યું હાઈ, એ જ માત્ર એક મૂળ નહોતું, પણ મુખ્યત્વે કરીને, મ્હાગ પ્રત્યેનો તેમનો શુદ્ધ પ્રેમ, તેમની સદ્ભાવના, એ જ મૂળ હતો. મ્હારા હૃદયે તહેમના હૃદયને આ પ્રસંગે પીઠા-યું, અતુભયું.

(૪) ચોથો પ્રસંગ (સાત છટક—છટક)

મ્હારી નોકરીમાં મ્હને નિગરાના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થતા, તે વખતે મ્હાગમાં પ્રેતસાહન, સમાહ, સાન્ત્વનાદિક, આપનાં. આ અર્થે Spontaneously સહજ ભાવ, પ્રેમપૂર્વક અને નિઃસ્વાર્થગતિથી જ તે કરના, અને વિશેષ હર્ષજનક બાબત એ હતી કે તે પૂર્ણ Sincerity થી જ તેમ કરના હતા મ્હને ભાર્યું કે 'Sincerity was his religion as it was his religion' હતો.

(૫) પાંચમો પ્રસંગ : ઇ. સ. ૧૯૩૨

મ્હારા એક 'મહે' માનેશા ' મિત્રે મ્હને અન્યાય કાવો. તે મિત્રની તેમણે મિત્રમંડળમાં મહેરમાં ખૂબ જ કાટકણી કીધી. મ્હારી પ્રત્યે આ તેમની દયાબાવના જ હતી! Sympathy જ હતી. એ મ્હારથી મિત્રને શર્મિરો બનાવવા 'પ્રણયસાધક માર્ગ' જેવા જ બીજા મ્હારથીની સહાય આવશ્યક હતી. વળુમાગ્યે તે સહાય તેમણે મ્હને કીધી!

(૬) છઠ્ઠો પ્રસંગ : ઇ. સ. ૧૯૩૬—૩૭

કૌટુંબિક અને સામાજિક પ્રશ્નોની વિટંબનામાં જે માર્ગદર્શન તેમણે મ્હને સૂચવ્યું હતું તે મહેરમાં દર્શાવી શકાય તેમ નથી. હમાર્ગ ઉભયનાં મન તેમજ હૃદય જ નાણે છે. આ પ્રસંગની કિંમત અમૂલી (અમૂલ્ય) છે. ઓહો! આ વખતે તહેમના હૃદયની વિશાળતા, ઉદારતા, સુનરકારિતા! હું પ્રશ્નસા કયા શબ્દોથી કરી શકું તેમ છું? શબ્દોથી તેમ કરવા અસમર્થ છું.

પૂર્વોક્ત લેખના આરંભમાં ટાંકેલાં ચારે અવતરણોના ભાવાર્થ તહેમના સંબંધમાં બંધાયેલતા બને છે! ઉપર મણુવેલા પ્રસંગો, મ્હાના કે મ્હોટા, Intensity અને Extensivenessમાં બહિઃ જગતમાં દરશ્યમાન હોય પણ માનસિક પ્રદેશમાં Intensity જ માત્ર અસ્તિત્વ ધરાવે છે. Extensiveness નહીં જ. તેથી-પ્રગુત વિચારણામાં સર્વ સમાન જ છે.

પૂર્વોક્ત ૫—૬ પ્રસંગો જે આજે મૃતિપટ પર તરી આવ્યા તે ગણાના છે. બીજા પણ કેટલાક બન્યા હશે. જે આજે મનના નીચેના પડમાં, Sub-conscious strataમાં

દબાવણ પડ્યા હશે તેનો ઉદ્દેશ આજે થઈ શક્યો નથી. તેથી 'શ્રીયુત પ્રાણસાસભાઈ'ની હાલના ગુણગુણદર્શી જગત યજ્ઞ-યુગના થયે નહિ જ, બરફે આજે એ પાછલાં ૩૦ વર્ષોના સમયપત્ર પર એક દિગ્દિપાન સહ પ્રસંગોને એકત્રિત રૂપમાં કરી એક મહાન રાશિસમ દર્શનામાં બાસ આપી રહ્યા છે.

Mr. Prantal as a teacher

" " , a literary man
 " " , an Educationist
 " " , a social reformer
 " " , a Man

આ બધામાં 'as a man' તેમની ગણના ઉચ્ચતમ કીર્તિનું સ્થાન તેમને અર્પે રહી છે. એ મહાપુરુષના ગુણરાશિને દર્શવના એ ગુણસમૂહ એટલા બધા દેદીપ્યમાન કરી રહ્યા છે કે હું આજે લેખને પૂર્વશાસ્ત્રી, પૂર્ણ પ્રેમથી, admiration સન્માનપૂર્વક વંદન કરી રહ્યો છું, અને ઇ. સ. ૧૯૦૬ના 'પ્રાણસાસ માસિક' તે આજના ૧૯૩૬-૩૭ના 'શ્રીયુત પ્રાણસાસભાઈ'ને હું લેખને તેમની ગણદગની ન્યોતથી આપ્યો અત્યંત, તાજો દીવાંધ બની ન રહ્યો દોહડે તેવી વિધિમાં મકાવલો અને સ્વભૂતને હું દિગ્દિપ્યમાન રહ્યો છું! પ્રાણસાસભાઈને જે આજે સન્માન મળી રહ્યું છે તે માટે તેમની પાસના જ છે તે વિચાર સતોષ માણું છું—ઉપકૃત યવથી-દર્શ માણું છું—સદોદર ભાવનાથી અર્ચિયું, જનું છું—પ્રાણની ભાવનાથી પ્રેરાઈ હું પણ એ પંદનામાં મ્હારી નાની મરખી તુરીનો અવાજ ઝંકી રહ્યો છું—આ લેખ આજે [તા ૧૧-૧-૩૭ ની ગએ ૧૧ જાગે લખવાનો આરંભ કરી પાછલી ગએ ૪ વાગે] સમાપ્ત કરું છું.

૨૧. પ્રાણલાલ દેસાઈનો પરિચય

લેખક :

શ્રી. હરરાય અમુલખરાય દેસાઈ

શ્રી. હરરાયભાઈએ પ્રાણલાલ-
ભાઈ સાથેના આનંદી અવધાનક
છવનના એ પ્રસંગો આલેખ્યા
જે તે નિર્દોષ હાસ્ય જમાવી
વાચકના મગજને ગેરકા
પ્રકુલ બનાવશે.

૨૧. પ્રાણલાલ દેસાઈની સાથે મારે સાધારણ જોગબાણ ક્યારથી થઈ તે આજે સંભારી
લાઈ આણી શકતો નથી. મારે જે ઋણ વખત જાનોમાં આમોદ જતું પડ્યું તેમાં એ જોગબાણ
થઈ હોય કે પછી તે કોઈ કામસર નાનપણમાં અહીં આત્મા હોય ત્યારે જોગબાણ થઈ
હોય; પણ ત્યારે અમે ૧૯૦૨ માં મુંબઈમાં મળ્યા ત્યારે અમારે જોગબાણ હતી. ત્યાર બાદ
પરિચય વધવા માંડ્યો. હું તે વખતે બી. એ. ના પહેલા વર્ષમાં હતો અને મેં હો. કોલેજમાં
જ્યાં મહિંડુ. બી. એ. નું પહેલું વર્ષ ને તેમાંજે વળી હો. કોલેજ એ જોતો સમય ધણીને મન
આનંદનો જ સમય હોય છે. કામ થોડું અને ધીંગાણા ભારે. હું તે વખતે મારા મિત્રો રા. રા.
કૃષ્ણલાલ નરસિંહલાલ દેસાઈ ઉર્ફે બચુભાઈ; દાક્તર ચંદુલાલ, રા. રા. મણીલાલ કુર્ણીયામ
દેસાઈ જે હાલ ભરૂચમાં નામાંકિત વકીલ છે તે અને રા. રા. રામચંદ્ર ઇજનેર એ ચારની
સાથે મુંબઈમાં કાવસજી પટેલના તળાવની પાસે ગોપાલદાસ બરડીચાળાની ભણીની ગંડીની
દુકાનવાળા મકાનની સાથે આવેલા વકીલ ધીરજલાલ મયુરાદાસના મકાનમાં ઉપવા મેડા પર
રહેતા હતા. અમારે ઓરડો એક હતો ને જોડે અગારી હતી. અમારે આજ એક નો. કાલે
બીલું દીખળ હોય ને લેખ. રા. રા. પ્રાણલાલભાઈ અમારી સાથે તે જ વકીલના માગાના
સામેના બાગમાં તેમના બનેરી રા. રા. મગનભાઈની સાથે રહેતા હતા. અમે તો છુટા અને
એ તો તેમના બેન બનેરીના મહેમાન એટલે એમના ઉપર કંઈક અકુશ પણ ખરો.
તેથી અમારી સાથે દીખળમાં તો ભાગ લઈ શકે તેમ ન હતું. પણ તે અને તેમના સાર્થીઓ
સાથે અમે ઘણી વખત એકઠા થતા અને આનંદ પણ કરતા. એક વખત ફોર્ટ મેથમાં અને
બીજી વખત મોટી જાણકારમાં અમે એકઠા હતા. આ અમારી હુંડી મુલાકાત પછી અમે
છૂટા પડ્યા, તે પાછા ૧૯૦૬માં નડીઆદમાં મળ્યા. ને પહેલાં અમારે મયુરાજીનો રાખેલ થઈ
ગયેલો; કાગળ ૩ તે માગ એક વિલાસ બાઈ રા. રા. નરમીનાલ નગેલમગનની પુત્રી બ. સો.
કપિલાબેન સાથે ગળેલા. ૧૯૦૬ માં ને સુગતથી જન્વાઈ નડીઆદ આત્યા. હું તે વખતે
નડીઆદ દાર્પિકમાં રૂ. ૪૦ના પગારમાં માસર અને માગથી આગળ રા. આ. જનુભાઈ
માસર હતા.

રા. રા. જનુભાઈ ગરીબ પાડાની પાસે રસ્તા ઉપરના ઘરમાં રહેતા, તેમને પાડવે
બારણે રા. રા. ચોપટલાલ વાનિક માત્તર રહેતા. ગરીબ પાડાની બરાગર સામે રા. રા.
ગીરધરલાલ પંડ્યા માસર રહેતા અને આગળ વાણીઆ પોળમાં રોક કુમેરદાસને માળે હું

ગોતો. તે વખતનો મામલો ભાડવાન માટે ગંભીર હતો. ૧૯૦૪માં હું પહેલવહેલો નડીઆદ ગયો ત્યારે મારે ધર હુંડવાને માટે ગામ માથે કચું પડ્યું હતું. ત્રણ ચાર જણ કે તેથીએ વધારેનો મકલો ધર હુંડવા નીકળાવો. મોટા વગા હંદ્યા, નાની ગેરીઓ હુંડી, ગત્તા હુંડ્યા. પણ 'ગ' ન 'ગ' રહાય તે ધર હોય નહિ અને હોય તે આપે નહિ. જ્યાં જ્યાંએ ત્યાં સવાલ ત્રણ પછાય કઈ નાત છે? પગણ છે? હંધાં છોકરાં છે? ધર ભાડે આપવું હોય ત્યાં આ બધા સવાલો પછાય તેમાં મને નવાઈ લાગી. પહેલા સવાલનો જવાબ નો આપવો; બીજાનો દકાગમાં આપવો અને ત્રીજાનો માટે નકાગમાં જવાબ આપવો પડે એટલે મને ધર દાખ આપવું નહિ. ધરધણીઓ ગમે ને બહાના હેઠળ ના નો કહેતાજ. નડીઆદના લોકો ચકિત પ્રયક્તિ કરીને જ્યાં જ્યાં બહાનાં કહાડતા. પણ મને લાગી ગયેલ કે વાંટા કે વાંઝીઆને માટે નડીઆદમાં ધર નથી. આખરે ૯ ફેબ્રુઆરી ન્યારે વાળીઆ પોળમાં શેઠ કુમેરદાસે ઉપગના સવાલો પૂછ્યા માંડ્યા ત્યારે હું નક્કીજ કરી એટલે કે છેલ્લા સવાલનો જવાબ દકાગમાં જ આપવો વગર એમને મેં દા કહી દીધી મારા જેડીફાંશના કાન સળવળ્યા ને આંખો પહોળી થઈ; પણ એ; એકજ જુકાણે મહાભાગત દુઃખ ટળે એટલે મેં ના જોઈ તેમની આંખો કે ન મેં જોયાં તેમનાં ચકિત થયેલાં મુખો. ધર મળ્યું ને હું ગહેવા પાગ ગયો. પછી થોડે દહાડે ન્યારે માગ ધગમાં હું એકલો મગી એકલો થયો ત્યારે છોકરાં ક્યાં છે તે સવાલ થયો. પણ મેં દમનાં દસનાં કહી દીધું કે છોકરામાં હું ને છોકરીમાં આ મારી ધર્મપત્ની, એટલે અગતે બેને તમારાં છોકરાં માની લો. શેડે પણ જગ હતી કહાડીને મને કહી દીધું કે હવે તો હીક છે પણ પહેલેથી જાણ્યું હોત તો ધર ન આપત. ન્યારે રા. રા. પ્રાણલાલ-ભાઈ નડીઆદ આવ્યા ત્યારે માગ જેવા સવાલ જવાબના બોગ થઈ પાવાનું તેમના નસીબમાં ન હતું તે મારે ધેગ ઉતર્યા. માગ ધગની સામેજ માતાજીના મંદિરવાળું ધર હતું ને તેના માળ ઉપર એક સોની રહેતો હતો. તે પાંચ સાત ફિસ ઉપરજ ધર ખાલી કરી ગયેમો. તે ધર વાળી ડાશીને એક નાનો છોકરો હતો, ને તે અવારનવાર મારે ત્યાં લાલવા આવતો એટલે એ ધર તે ડાશીએ પ્રાણમાલભાઈને તગતજ આપ્યું. આ વખતે તેમને છોકર્ગ ન હતો નો પગ ધર મળ્યું એ તેમનાં સદ્ભાગ્ય. ભાગ્યશાળીને જૂન રહે તો પછી તેમના ઉપર માતાજી દેમ ન ગણ થાય ?

હવે અમે પાંચ મારતરો એકજ દાગમાં ગહેવા લાગ્યા. અમાગે અમે ગ. સા. જનુભાઈ કે ગ. પ્રાણલાલ કે મારે ધેર મળતો. ગેવિવારે તો અમે એક વખત એકજાજ આદ પીતા. તે દહાડે મારે અમે ધણું ખડં મોદી સાંધમાં શેઠ માળીઆને ધેગ જતા. અવારનવાર અમે દેસાઈવિગે ગ. ગ. દાદાભાઈને ધેગ કે તાના સાહેબને ધેગ પણ જતા. નિશાળે અમે ત્રણ વેડેગ જતા અને સાંધા ત્રણ જણા સાથે ધેગ આવતા અને જેને ધેગ બેગી ગયા ત્યાં અમે જાની ગાદ પીતા.

નડીઆદ હાઈસ્કૂલમાં અમને ત્રણને ત્રિપુટી નામ અમારા એક સ્ટેડીએ દેડાગીમાં આપ્યું હતું. જનુભાઈ મસ્કરી કરવી શરૂ કરતા. પ્રાણુલાલ તેમાં પાદપૂર્તિ કરી બરાબર રંગ આણુતા અને હું તે મસ્કરીને એવું ઉચ્ચ સ્વરૂપ આપતો કે અમારા બપોટે ચહેલો માણસ ઘણી વખતે મીઠાનું ચુમાળી બેસતો. આ ઉપરથી જનુભાઈને ધ્યાન કહેવામાં આવ્યા, કારણ કે તે મસ્કરીના સર્જનહાર હતા, પ્રાણુલાલને વિષય કહેવામાં આવ્યા, કારણ કે તે મસ્કરીને પોષનાર અને મોહું સ્વરૂપ આપનાર હતા, અને મને મહેશ કહેતા, કારણ કે મારાથી છેવટની જનાળા પ્રગટતી.

નડીઆદમાં મેં નોકરીની શરૂઆત કરી ત્યારથી હું એક એરીસ્ટોક્રેટીક ક્લબ હતી તેમાં જોડાયેલો. તેજ ક્લબમાં રા. સા. જનુભાઈ પણ પછી જોડાયા ને બ્યારે પ્રાણુલાલ ત્યાં આવ્યા ત્યારે તે તરત ત્યાં જોડાયા. બે કે એ ક્લબમાં મોટા જમીનદારો ને દેસાઈઓ હતા, મોટા શેડીઆઓ અને વણીઓ હતા, તો પણ અમે તેમાં જોડાવાની હિંમત કરી. ૪૦, ૫૦ રૂપરડીના શિક્ષકો આવી ક્લબમાં જોડાય એ શું? બીજું કોઈ નહિ જોડાયેલું. અમારા પહેલાંના માસ્તરોથી માંડીને તે ઘરડા માસ્તરો સુધી કોઈ નહિ જોડાયેલું. ઘણાને એમ લાગ્યું કે જ્યાં પગ મુકવાની દેવદુનો પણ હિંમત ના કરે ત્યાં આ મુખ્યા કેમ બુસ્યા હશે? પણ ત્યાં અમે અમારું સ્વમાન સાચવી કોઈની પણ સેડમાં તણાવા વગર અમારું સ્થાન મજબૂત કર્યું. જનુભાઈની ઠાવકાશ અને મીકાસ તો સૌને વહાલી લાગતી, પણ મારી મસ્કરીની કડવાશ તે ઠાકતી નહિ. તે મીકાસ તો મારી કડવાશને તીવ્ર બનાવતી, પણ પ્રાણુલાલે તેના ઉપર ચાસણી ચઢાવવા માંડી ને તીવ્ર મગ્ગ પણ મીકી લાગતી થઈ. કોઈક વખત તો સખન મસ્કરી પણ થઈ જતી પણ તેના ઉપર બ્યારે પ્રાણુલાલ બોલતા અને અર્થની મીમાંસા કરતા ત્યારે સામા માણસને કેઈકે હીક પણ લાગતું. જ્યાં તે એમ બોલી. સંકુળ શાન્તિ દેશાવે કે જનુભાઈ સામાને મીકા મધ જેવા બોલો હસના હસતા કહીને પુરેપુરા શાન્ત પાડે, એટલે જેની મસ્કરી થાય તે, મસ્કરી સાંભળનાર અને અમે મસ્કરી કરનારા અંધાન આનંદમાં આવી જતા.

કહ્યું કે પ્રમાણિકપણનો ડોળ કરવો ને આપણે પ્રમાણિક છીએ એવું કાંઈક કાંઈક વખત વર્તન પણ કરવું, એ ફતેહને માટે સારામાં સારી યુક્તિ છે. હવે વાતનો રંગ ઝાંખ્યો. વાતમાં મેં પથરો ફેંક્યો, પ્રાણુલાલ તરત મદદે આવ્યા ને વિવાદનો માર ધણીખરો તેમણે ઝીલ્યો. તે બોલે ને મારે તો માન તેમની મદદે રહેવાનું થયું. વાદવિવાદમાં ઘણા બોડાયા. વાત ઉપાડનાર મોટા માણસ હતા, એટલે તેમની ગદ્દે કેટલાક રહ્યા. દહીં ને દૂધમાં પણ રાખીને રહ્યા. ને થોડા અમારી મદદે રહ્યા. છેવટે મત લેવાતાં અમે જીત્યા. પ્રાણુલાલભાઈએ ચાલતા ઇતિહાસના દાખલા આપ્યા, અને મેં પણ મારાથી બનતું તેમાં કર્યું. આ તો એક દાખલો છે. ઘણીએ વખત તે તેમના વાક્યાતુર્યથી આમ ફાવી જતા.

અમે સામસામી રહેતા હતા તે હું કહી ગયો. અમે બે ગરીબ શિક્ષકો એટલે રસોઇઓ રાખી શક્યા નહિ. તેથી દર માસે એવા દિવસ તો આવનાજ કે હું તેમને ત્યાં ખાવા ગયો હોઉં, કે તે મારે ત્યાં આવે. પણ એક વાર એવાય દિવસો આવ્યા, કે અમે બીન અંકુશે એકઠા જમ્યા. અમદાવાદમાં એમના પિતા માંદા પડ્યા એટલે તેમનાં પત્ની સૌ. કપીલાબેન અમદાવાદ ગયાં ને મારે પણ કંઈ કારણસર તેજ વખતે એકલા પડવાનો પ્રસંગ આવ્યો, મને રાંધતાં આવડતું હતું. નડીઆદમાં તે વખતે વીણીએ નહિ ને હોટલે નહિ, મારે ત્યાં મોટ હતો ને પ્રાણુલાલને ત્યાંએ હતો, તે અમે એકઠો કર્યો. તેમને ત્યાં છ સાત શેર ઘી હતું, ને મારે ત્યાં બરણી ભરી મુરખ્ખો હતો, થોડું ઘણું તેલ હતું, તે તો ખાલી થયું તો મનને માણું કે ખેર, ઘીથીજ ચલાવી લઈશું. અમારા બેના સ્વભાવ એમાં મળતા આવ્યા. યુગા ન મળે તો કેળાંથી ચલાવાની અમારી રીત સરખી માલમ પડી એટલે હરકત ન આવી. મેં રાંધનપુરના નવાબની લગામ હાથમાં પકડી ને પ્રાણુલાલે ઉપરઉપરનું કામ કરવા માંડ્યું. ફક્ત બાર દિવસમાં છ સાત શેર ઘી અને બરણી ભરીને મુરખ્ખો ખાસ કર્યો. સવારે દાળ, ભાત, ઘીના વધારનું શાક ને પરંકા ખાતા. સાંજે સહેજ શાક, ટાંઢા પરંકા ને મુરખ્ખો ખાતા. થોડું વતું દૂધ પી જતા. એક પૈસાનું પોણું શેર દૂધ મળતું, ને તે પણ સાઈ. મુરખ્ખાને માટે અમઝી, અમઝો કે કઠ્ઠી જેવાં નાનાં માપ રાખેલાંજ નહિ, ફક્ત આના કપ વડેજ મુરખ્ખો લેતા, ને તે પણ આખો ખાલો ભરીને ખાતું. આવે સમયે બ્રખીલાઈ શા કામની ! બનતે ત્યાં પાછા ઘરના માલીકો આવી પહોંચ્યા, ને બરણીઓ તરફ તેમણે નજર કરી એવો ઠરાવ કર્યો, કે અમને એકલા મૂખાં આવી તકલીફ ફરિયાં આપવી નહિ.

અમે એક વખત સાથે વડોદરા ગયા. ક્રિકેટ ટીમનો હું સેક્રેટરી હતો, ને મારે છોકરાઓ સાથે વડોદરા જવાનું હતું. પ્રાણુલાલ વડોદરા લખેલા, ને નેમને ત્યાં એળખાણુ ઘણી. તેથી તેમને હું સાથે લઈ ગયો. મારા ભાઈ મેલીલાલ પણ ત્યાં કેલેજમાં હતા. અમે રા. રા. છોટાભાઈ જે કેલેજની હોસ્ટલમાં રહેતા હતા તેમના મહેમાન થયા. અમારા યજમાન હતા તો નડીઆદના પાટીદાર, પણ તે ચરીરે કેળજરા હતા. એ તો હોય, પણ અમે પણ એવા એમ માનતા તે અમારાં કમલાગ્ય. નડીઆદના પાટીદારો તે વખતે ખાજરીનો પૈડા

જેવડો રેટલો ખાતા પણ કોલેજની હોસ્ટેલમાં રહેનારા તેમના પુત્રો પુરી પંકાડીવાળા લેવાની પુરી જેવડી પુરીઓ ખાતા. હું, પ્રાણુલાલ, મોતીલાલ, ને છોટાભાઈ સાથે જન્મવા બેઠા. અમને પહેલી ચાર પાંચ પુરી પીરસાઈ, તે તો સફાચટ થઈ. બીજી ચાર ચાર પુરી મૂકી ને તે પણ સાફ, વળી બે પુરી મૂકીને બ્રાહ્મણ ખચકાવો, તે પૂછે કે ભાઈ બીજી મૂકું છોટાભાઈને તો બારે કોડે દીવા થઈ ગયા હોય એટલો સતોપ થયેલો ને અમારે તો અપોપણુ જેવું થયેલું. અમે અમદાવાદ અને આમોદના જુનાનો, જખરા માણસો અને તેમાં વળી નડીઆદી ભૂખ અમને લાગેલી, તે આવી આઈ દસ પુરીથી કેમ ધરાઈએ ? રખેને છોટાભાઈ ભાત મંગાવે તે પ્હીકથી મેં કહી દીધું કે મહારાજ, થાળી મારામાં કાલવી દો ને પછી વધારે જોઈશે તો મંગાવીશું, મારે તો 'હમેહમે' થયુ. પ્રાણુલાલ અને મોતીલાલ સાફ બીજી થાળી ભરી પુરીઓ આવી ને ત્યાં કલવાઈ. શેરના સો સવાસો પુરી ને તેમાં પચીસ ત્રીસ પુરીથી કંઈ પેટ ભરાય ? પણુ એટલી પુરીથી પેટને વિસામો તો મળે જ. અમારા યજમાન તો અમને કામળ ધારતા હશે, પણુ અમે સાબીત કર્યું કે અમે એવા નાજુક નહોતા, કે:-

“ મેરી પંડોરાણુ આવલ છડે જોર મેરે હાથ ફેરેલે પડે. ”

અમે પછી કિકટના મેદાને ગયા, ત્યાં બપોરે ચાહ, બીસકીટ, જલેબી, કેવડો વગેરેનો પણુ અમે સત્કાર કર્યો. ત્યાં પ્રાણુલાલભાઈના બીજા દાસ્તદાર મી. દારાશા નામના પારસી ગૃહસ્થ હતા, તે એમને મળ્યા, અને અમને આમંત્ર કરી એમને ઘેર લઈ ગયા. તે સમજી ગયેલા કે હોસ્ટેલની પુરીએ અમારૂં પેટ નહિ ભરાયું હોય, તે એવું કંઈક બોલ્યા પણુ ખરા, અને અમારી સામે તેમણે એક નવો બીસકીટનો ડબો તથા ચાહની કીટલી મૂકી દીધી, છોટાભાઈએ તો પ્હીતાં પ્હીતાં બે ત્રણ બીસકીટ ખાધાં, પણુ અમે ત્રણેએ તો દારાશાનું પૂરેપૂરું માન જળવ્યું, ને તેમના દીનત્વ તાજુ દેખાયું, પછી અમે હોસ્ટેલમાં પાછા ગયા, ને ત્યાં પાછું ખાયું. બીજો દિવસે છોટાભાઈ સમજી ગયા કે અમે ખાનારા તો છીએ જ.

આ પ્રમાણે ૧૯૦૬ ની સાલમાં અમે અનેક પ્રકારના નિર્દોષ આનંદમાં ભાગ લેતા. એવામાં મારી બદલી સુરત થઈ. મી. પ્રાણુલાલભાઈ સુરતમાં નોકરી કરી આવ્યા હતા, તેથી તેમના મોમાંથી સુરતનાં વખાણુ જ નીકળતાં, લોકોના દીક્ષના વખાણુની સાથે ત્યાંનાં ભણ્યાં, ખમણુડોકળાં, ધારી વગેરેનાં પણુ વખાણુ થતાં. પહેલાં વખાણુ તો ઠીક લાગતાં, પણુ બીજાં વખાણુની મારા અમદાવાદી કાનને ગીંદલી ગીંદલો થતી નહિ. મેં આર્ગ છોડ્યો ને ત્યાર પછીના સાત દિવસ જનુભાઈને ત્યાં ગાળ્યા ત્યારનો પ્રાણુલાલભાઈનો આનંદ બૂલાય એમ નથી. ત્યાર પછી દર વર્ષે અમે એક બે વાર તો એકઠા મળતા અને ન્યારે મળતા ત્યારે પાઞ્ચાંગ સુરમરણેને તાજાં કરી આનંદ કરતા. આજે જનુભાઈ તો ક્યારનાએ ઘેર આવ્યા છે. હુંએ આવ્યો છું ને પ્રાણુલાલ અમારી સાથે જોડાયા છે, અને આશા છે કે અમારો જુનો સબંધ કાયમ રહેશે.

તેઓશ્રી એક વખત શારદામંદિર-આલમંદિર જોવા પધાર્યા ત્યારે આજુથી, સાતેક વર્ષ પહેલાં મેં તેમને પ્રથમ જ ઓળખ્યા. શારદામંદિર અને દક્ષિણામૂર્તિનાં આલમંદિરોના અવસોન પછી એમના દિલમાં અમદાવાદની જનતાને મ્યુનિસિપાલિટી દ્વારા એક આલમંદિરો લાજ આપવાની પ્રેરણા જાગી: અને બાળકળવણીનો નવો પયગામ, તેમના જૂના જણાના ખમીરે, યુવાન માણસને શોભતી ધમરાથી ઝીલ્યો.

પરિણામે આજે આપણા શહેર વચ્ચે મ્યુનિસિપાલિટીનું એક સુંદર આલમંદિર શુભગત-કાઠીવાવાડના શહેરશહેરની મ્યુનિસિપાલિટીઓને બાળકળવણીનો પયગામ મૂળા મૂળા જ ફેલાવતું ઉજું જોઈએ છીએ.

એક દાથે તાળી નથી પડતી તેમ મ્યુનિસિપલ બા. મં. નો યશ તો સ્કુવબોર્ડ અને જનરલ બોર્ડના સમગ્ર મંડળને છે; પરંતુ તેમના સ્થાનની મર્યાદા પૂરતો, અને વિચારના ઉત્પાદક પૂરતો સર્વ યશ શ્રી. પ્રાણલાલભાઈને જાય છે તેઓએ શુભગત-કાઠીવાવાડની અનેક મ્યુનિસિપાલિટીઓ સમક્ષ બાળકળવણીના સાચા સ્વરૂપનો એક નમૂનેદાર આદર્શ સ્થાપ્યો છે. એમણે વાવેલ એ એક છોડમાંથી, ભવિષ્યમાં કોઈ માળા અનેક કલમો વાળી, આલમંદિરોના રોપા ફેર ફેરો રોપી શકશે.

તેમની આ એકજ સેવા પણ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં સોનેરી અક્ષરે આલેખી શકાય તેવી છે.

“શિક્ષકોએ પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર સંકુચિત ના માખનાં જગતની બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રજ્વલ રસ લેવો જોઈએ, અને તેમાં યથાશક્તિ ફાળો આપી સુખાનુસેવા કરવી જોઈએ. સંસારસુધારો અને સાદિત્યમેવા એ બે ક્ષેત્રોમાં તો શિક્ષકોએ ખાસ રસ લેવો જોઈએ અને તેમાં કાર્ય કરવું જોઈએ બાળજન, વિધવાવિવાદ સામે વિરોધ, મરણ સમયે જમણવારને અંગે થતો ખર્ચ વગેરે જે સામાજિક દુષણો આપણી સમાજમાં દાખલ થયા છે તે દૂર કરવા જે સુધારા, જે સમાજસેવકો પ્રવાસ કરી ન્હા છે, તેમના તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવી તેમના કાર્યમાં તેમને મદદ કરવી એ શિક્ષકોનું ખાસ કર્તવ્ય છે.” —શ્રી. પી. કે. દેસાઈ

અ પ રિ ચિ ત ની અં જ લિ

લેખક :

શ્રી. વલ્લભાઈ દવે

આ અંગલિમા શ્રી. પ્રાણલાલ-
લાલની જે રેવા “ સોનેરી
અક્ષરે ” આલેખી રાકાય એવી
વચાય છે, તે કહી વાચા.

(૧)

શ્રી. પ્રાણલાલભાઈ સાથે મારે જગત પરિચય નથી; તેમનો મને અનુભવ જ નથી એમ
કહું તો ચાલે: તેમનાથી કેટલેય દૂર હોવા છતાં તેમની કારકીર્દિના એકાદ પાસાની જે છાપ
મારા દિલ પર પડી છે તેનો ઉલ્લેખ આ ન્હાનીશી અંગલિપી કરવા પ્રેરાઉં છું.

“ અમલદારી એ મજસેથી કરવાની ઉત્તમ તક છે. ” અમલ તો આજ છે અને
કાલ નથી. અમલદારીના તોરમાં અનેક માનવીઓ ઉપરનું સૂત્ર વિસરી જાય છે; જ્યારે શ્રી.
પ્રાણલાલભાઈથી સાહજિક રીતેજ એ સૂત્રને અનુસરાયું હોય એમ દેખાય છે.

મ્યુનીસીપાલીટીઓના તત્ત્વોમાં અમલી કામ કરનારની મુશ્કેલીઓ ઓછી નથી હોતી.
એ યુગે વચ્ચેથી કેટલાક ચીલા પાડવા તે બલજલા બાહ્ય અમલદાર માટે આકર્ષ
યદ પડે છે.

છતાં વર્ષોમાં આપણી મ્યુનીસીપાલીટીએ પ્રજાકીય પ્રવૃત્તિઓને જે ટેકા આપ્યા છે તેમાં
શ્રી. પ્રાણલાલભાઈનો પલ્લ, તેમના સ્થાનની મર્યાદા પૂરતો ઓછો દિરસો નથી. અમદાવાદના
સમાજસેવકોએ આદરેલી જૂના જૂના ક્ષેત્રની વિવિધ પ્રવૃત્તિ તરફ તેમણે આદરની દૃષ્ટિ ફેંકી
અને તે જ પ્રવૃત્તિને સાચા સ્વરૂપમાં સ્કલ બોર્ડ સમક્ષ, અને જનરલ બોર્ડ સમક્ષ ધરી.

મામાણિક અને સાફ દિલના અમલદારો જે જમાનામાં જડતાં નથી તે જમાનામાં આ
પ્રકારની સેવાની કિંમત ઓછી નથી

x

x

x

(૨)

જૂના જમાનાના માણસો જૂની આંખે નવા તમાસા દેખી શકતા નથી. શ્રી પ્રાણલાલ-
ભાઈ પ્રથમ આકાસે તો જૂના જમાનાના કેળવણીકાર બાસે; પરંતુ જ્યારે કેળવણીના
સાચા સ્વરૂપની ચર્ચા કોઇ પ્રસંગે એકાદ ન્હાનાં મંડળમાં ચલી હોય ત્યારે તેમને તેમના
ખરા સ્વરૂપમાં જોઇ શકાય છે, અને તે સમયે પ્રતીતિ થાય છે કે જમાનાના વહન સાથે
તેમના કેળવણી વિષયક વિચારો પણ તેમના અનુભવનું વ્યક્તિત્વ દર્શાવીને, અદ્યતન સ્વરૂપે
છે.

નેઓશ્રી એક વખત શાગદામંદિર-આલમદિર જોવા પધાર્યા ત્યારે આજથી સાતેક વર્ષ પહેલાં મેં તેમને પ્રથમ જ ઓળખ્યા. શાગદામંદિર અને દક્ષિણામૂર્તિનાં આલમદિરોનાં અવલોકન પછી એમનાં દિવમાં અમદાવાદની જનતાને મ્યુનિસિપાલિટી દ્વારા એક આલમદિરનો લાભ આપવાની પ્રેરણા જન્મી અને આજકાલવણીનો નવો પયગામ, તેમના જૂના જાણના ખર્ચે, યુવાન માણસને શાભતી ધમશથી ઝીલ્યો.

પરિણામે આજે આપણા શહેર વચ્ચે મ્યુનિસિપાલિટીનું એક સુદર આલમદિર ગુજરાત-કાગીરાવાડના શહેરેશહેરની મ્યુનિસિપાલિટીઓને આજકાલવણીનો પયગામ મૂક્યું મૂક્યા જ દેવાવતું ઉભું જોઈએ છીએ.

એક દાથે તાળી નથી પડતી તેમ મ્યુનિસિપલ આ. મં. નો યશ તો મ્યુનિસિપાલિટી અને જનગલ યોર્ડના સમગ્ર મહત્ત્વને છે; પરંતુ તેમના સ્થાનની મર્યાદા પૂરતો, અને વિચારના ઉત્પાદક પૂરતો સર્વ યશ શ્રી પ્રાણલાલભાઈને જન છે તેઓએ ગુજરાત-કાગીરાવાડની અનેક મ્યુનિસિપાલિટીઓ સમક્ષ આજકાલવણીના સાચા સ્વરૂપનો એક નમૂનેદાર આદર્શ રચાવ્યો છે. એમણે વાલેમ એ એક છોડામાંથી, લાલિયામાં કોઈ માગી અનેક કપડો વાળી, આલમદિરોના રોપા ઠેઠ રોપી શકશે.

તેમની આ એકજ સેવા પણ રાજવણીના ક્ષેત્રમાં સેનેરી અચ્ચરે આલેખી શકાય તેવી છે.

“ શિક્ષકોએ પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર સક્રિય ના ગણના જગતની બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રવેશ લેવો જોઈએ, અને તેમાં યથાસક્તિ ફાળો આપી સમાજસેવા કરવી જોઈએ સંસારસુધારો અને સાહિત્યસેવા એ જે ક્ષેત્રોમાં તે શિક્ષકોએ ખાસ રસ લેવો જોઈએ અને તેમાં કાર્ય કરવું જોઈએ બાળવય, વિધવાવિવાહ સામે વિરોધ, મજૂર સમયે જમણવાગને અંગે થતો ખર્ચ વગેરે જે સામાજિક કુપણો આપણી સમાજમાં દાખલ થયા છે તે દૂર કરવા જે સુધારકો, જે સમાજસેવકો પ્રયાત કરી રહ્યા છે, તેમના તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવી તેમના કાર્યમાં તેમને મદદ કરવી એ શિક્ષકોનું ખાસ કર્તવ્ય છે.” —શ્રી. પી. કે. દેસાઈ

પ્રાથમિક કેળવણીનો કાયદો

લેખક :

શ્રી. બળવંતરાય પરમોદરાય હાકોર

શ્રી. પ્રાણનાથભાઈના પ્રિય વિધવાની હજારત સુ. શ્રી. બલુભાઈએ પોતાના પત્ન અનુભવથી કરેલી હોઈ. આ વિધવાના સર્વ રસદાને એમાથી ઘણું નફવાનું મળશે.

લગભગ ૧૨ વર્ષ પહેલાં પ્રાથમિક કેળવણીના કાયદા સંબંધી એક વિગતવાર લેખ મહે સરતના "નવયુગ" પત્રમાં લખ્યો હતો. ક્યા સંજોગોમાં આ કાયદો તે સમયના આપણા કેળવણીના પ્રધાન ડૉ. પ્રાંભોએ ઘડ્યો હતો તે પણ મહે તેમાં સ્પષ્ટ બતાવ્યું હતું. મહુમ માનનીય શ્રી. ગોખલેના શિષ્ય તરીકે ડૉ. પ્રાંભો પાસેથી મુખ્યપ્રધાનની પ્રભા તે એ આશા ગળતી હતી કે તેમના જેવા કેળવણીના નિષ્ઠાનના હાથમાં પ્રધાનની કેળવણીનું પ્રધાન આવેલું હોવાથી આખાએ પ્રધાનમાં પ્રાથમિક કેળવણીને ફરજિયાત અને માસી ચુવામાં હવે વિશ્વંય થશે નહિ. ક્યાં મહુમ સા નાગવલ્ય ચંદાવડની પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવા સાર નીમાયલી કમીટીની ભાવના અને ઉદ્દેશો અને ક્યાં પ્રાથમિક કેળવણીનો કાયદો ! કાયદામાં તો સરકારે આજ્ઞા કરી પોતાની જવાબદારી રચાનિક મંડળો એટલે લોકલ બોર્ડો અને મ્યુનિસિપાલિટીઓને માથે નાખી દીધી છે. ડૉ. પ્રાંભો ફરજિયાત કેળવણીના નામે ભોળાવાયા. આજે પણ ૧૨ વર્ષના માળા પછી મારા મનમાંથી એ વિચાર દૂર થતો નથી કે આ કાયદો પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવા કરતાં તે સમયની અસહકારની લડત કચડવા માટે હતો.

પ્રાથમિક કેળવણીનો કાયદો ઘડતી વખતે ધારાસભામાં અપાયલાં વચનોનો છેલ્લો ૧૨ વર્ષમાં હોંઘોએ લગ થયો છે. આ કાયદામાં એકજ કલમ બહોલિયા છુપાડેલી છે કે સરકાર આ કાયદા અન્વયે જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરી નિયમે ઘડી શકે અને તેમાં સુધારોવધારો કરી શકે. આ કાયદાની મહે પહેલાં "બાર હાથનું ચીમકું અને તેર હાથનું બી"ની સાથે સરખામણી કરી હતી. ૨૮ કલમોના કાયદાને અંગે ૧૫૧ નિયમો ઘડાયા છે ! અને આજે મુખ્ય સરકારનું ફર ગુજારે પ્રસિદ્ધ અર્થ સરકારી એજેન્ટ ભાગ્યે પ્રાથમિક કેળવણીના કાયદાને અંગે ઘડાયેલા નિયમોના સુધારા-વધારાની નોટીશીફિકેશન વગરનું હોય છે પ્રાથમિક કેળવણીનો વહીવટ આ કાયદાથી સ્વતંત્ર થયે એવાં જે બજામાં ધારાસભાની અંદર આ કાયદાના પિતાએ કુંક્યાં હતાં તે આજે પોકળ પૂગવાર થયાં છે. એકએક નિયમ જોશે તો સરકારની કબલ-ગીરી સિવાયનો નથી. ખુબી તો એ છે કે જે બેટી કાયદો ઘડવામાં આગ્યો હતો તે ધ્યેય તદ્દન બૂખાઈ ગયું છે-પ્રાથમિક કેળવણીનો કાયદો ઘડવાનો હેતુ તો એ હતો કે મુખ્ય પ્રધાનમાં પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરી અજાનનો અંધકાર દૂર થાય. ૧૯૨૩ માં આ

માયદો પનાઝ ધરા પડી કેળવણી ખાતાની તમારીજ તપાસો કે પ્રાથમિક કેળવણીએ કેટલી પ્રગતિ કરી છે અને તેનું પરિણામ નિગદ્યત્વનક જણાયા મિત્રાન નેરે નહીં પ્રાથમિક કેળવણી, જાહેરનામા કાઢે કે લાખણો મે ફરજિયાત ચની નથી એ તો નજ નાણા હોય ત્યારે થઈ શકે! આ કાયદો ધડાયો ત્યારથી અગત્યની નીતિ તો એટ જ જોવામા આવી છે કે પ્રાથમિક કેળવણી આરંભ્યાનિક મડળોને અપાતી માન્યતા ગમ્મ કેરી રીતે ઓછી કરી સખ્યામધ ડીટ્રીમટ લોઅવપોર્સોએ આ કાયદો અમનમા મુકાયો ત્યાર તેની રિવિનનને કારણે પ્રાથમિક કેળવણીની જવામદારી લેવા સાફ ના પાડી હતી પરંતુ યુનિન-પ્રયુક્તિનથી નગર એ જવામદારી આ મડળોને માથે લાદી રાખી છે અને નચગ જેના વર્ગોમા પોતાને માથે ખોળે એમ હળવો થાય તે રીતે ખર્ચ ધગડીને-ટ્રેઇન્ડ મિક્ષકોની અખ્યા રમી કરીને-વહીવટ ચનાવ્યો છે

પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ થતા ખર્ચમા સગમર હિએ આપની હોરાથી તેનો માલુ હેય તે સમજી ગમય તેમ છે પરંતુ તે કાલુ પલુ ગીનમગનો અને નચગ હોવો જોઈએ શાળાના મ નોના લાપમા ધ્યાનિ સમ્માઓ લખલુટ ખર્ચ કરી નાખતી હેય તેમ બાકુ ચેન્ય અપાય છે કે એમ તે નામન હલ્યાના ઓછી યુગીવ એન્ટનીગનુ સર્વિશિમ ગળુ કરુ જોઈએ એવા પ્રતિમધ શુ સચવે છે? લાળાઓમા અપાતી મંડીનનની ગમ્મ પાયુ નગમર મુમગ કરે તે ધોગો અપાતી જોઈએ નહીં ધ્યાનિ ગિવનિ અથવા તો મળેગ જેવી ગનુ સગમરને હકતરે આ હુનિનામા હતી ધગવતી નથી મિક્ષકોના પગાનુ પોગનુ શારે ગનુ ગેલુ હવન ધ્યાનમા લાકે અગમરની સમતિ સાથે કાપન યુ હોય તે નાણાની સકડામણના આ સમયમા અધો હોએ આપગે પડ તે કારણે વગાનાનુ કહેવુ એ વામ્તનિક છે? વગ્યાત કેળવણી નખન થઈ શકતી નથી તે મગ્યાત કોઈ મધ્યા ઔનિગ વિમ મના માગે તો ઓછી હખગીગી છે? મુન મોર્ડોની ગચનામા તો અગરે ડામવાગ લાણી કરી કોમી તરન કાપન ક્યું છે અને તે ઉપગલ ધાગમલામા અપાયના નચનો છના નફાલક્ષી નોમીનેદાન કરતા મગમર અચમતી નથી શાળાનો અગમમકમ, તેમા પગાતી ગનઓ પ્રિ વામતોમા પલુ સગમરની મળુરી સિવાન રકુનમોર્ડે એમ મમ પગુ આગળ વધી ગકે નહીં એ સ્વતત્રતા પ્રાથનિ નવળીના મચાએ ગનિમ મચાઓને મક્કી છે

જો કોઈ ધ્યાનિ સમ્યા પોતાની નાગળોન મનમર નિરીક્ષા કરવાના હેતુથી એમર મુપનમકગ વધારે ગમવા માગે તો તગત જ તેની સામે મચાની મમ ગળુ ગવામા આને અને તેનો ફમ્ત હેતુ એમનો જ કે આ અગે જે વધાગનો ખર્ચ થાય તેનુ અધુ ખર્ચ આપવુ પડે નહીં

એડમીનીસ્ટ્રેટીવ ઓફિસર સરકારની પસંદગીનો હોવો જોઈએ. આ ક્ષમતા અર્થ દાત સુરતમાં કેવો થઈ રહ્યો છે તે વિચારવા જેવું છે. સુરત મ્યુનિસિપાલિટીએ મી. સી. સી. મહેતાને પસંદ કરી તેમની નીમણુંક માટે સરકારની મંજૂરી માગી. મી. મહેતા એક અનુભવી ઐત્યુજેટ શિક્ષક હોવા ઉપરાંત શિક્ષણશાસ્ત્રનો ડીપ્લોમા ધરાવે છે અને દાત સરકારે અને યુનીવર્સિટીએ માન્ય કરેલી શાળાના હેડ માસ્તર છે. લગભગ ૨૦ વર્ષથી 'કેળવણી'નું કામ કરે છે. જતાં સુરત મ્યુનીસિપાલિટીએ પોતાની સ્કુલબોર્ડના એડમીનીસ્ટ્રેટીવ તરીકે કરેલી નીમણુંકને સરકારે બહાલી આપી નહીં; કારણકે મી. મહેતાએ ૧૯૨૧ ની અસહ-કારની લડતમાં પોતાની ગોઠરી છોડી દીધી હતી !

દુકામાં ૧૯૨૪ ની સાલના પ્રાથમિક કેળવણીના કાયદામા ભારે ફેરફાર થઈ નિયતો ઘડવાની સત્તા કારોબારી અધિકારીઓના હાથમાંથી લઈ લેવામાં આવે નહીં અને સરકાર દ્વારા દાથે પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ ખર્ચ કરવા નૈયાર થાય નહીં ત્યાં સુધી પ્રાથમિક કેળવણી જે આજે રૂધાઈ મરે છે તેમાંથી તેની મુક્તિ થઈ શકશે નહીં. કેળવણીના વિકાસ માટે અધિકારીઓએ ન્દાની ન્દાની બાબતોમાં ચેડા કાઢવાની પદ્ધતિ ત્યજવી જોઈએ. દાલના આગળ વધતા જમાનામાં વધુ નહીં તો લખવા-ચંચવાનું જ્ઞાન તો દરેક ઉમરલાયક સ્ત્રી-પુરુષને હોવું જોઈએ અને તે જ્યાં સુધી આપી શકાય નહીં ત્યાં સુધી કેળવણીના આપણા પ્રયાસો અપૂર્ણ જ ગણાશે.

“ ગામડાઓની પ્રાથમિક શાળાઓમાં જે શિક્ષણ અપાય છે તે નકારું અપાય છે. શિક્ષકોમાં જોઈતી ચેત્વણતા હોતી નથી. ગામડાઓમાં તો ગામ એક શિક્ષક હોય છે. આ બીચારા એક શિક્ષકને ઘણી વખત ત્રણ, ચાર, કે પાંચ ધોરણો એકી વખતે શીખવવાનાં હોય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં ગરીબ બીચારે શિક્ષક કે બીચારી શિક્ષિકા ગમે તેમ કરી અભ્યાસક્રમ પૂરો કરવા પ્રયત્ન કરે છે. કેવી જાનનું શિક્ષણ અપાય છે તે ઉપર તેમ શિક્ષણ પદ્ધતિ ઉપર તે બીલકુલ ખબર લક્ષ આપી શકે નહીં તો તેમાં નવાઈ જેવું શું છે ? ”

—શ્રી. પી. કે. દસાઈ

અમદાવાદની પ્રાથમિક કેળવણી

લેખક :

શ્રી. જનુભાઈ અચરતલાલ રૈયદ

અસ્તુત વિષય વિશે મારા વિચારો દર્શાવનારો એક લેખ લખવા શ્રીકૃત પ્રાણલાલ દીરપાગમ દેસાઈ સન્માન સમિતિના મંત્રી તરફથી મને સૂચન થયું છે. અમદાવાદની પ્રાથમિક કેળવણીના તંત્ર સાથે મારે સંબંધો સંબંધ નથી. તેને લગતાં સાહિત્ય કે સાધનો જેવાં કે રીપોર્ટો કે પુસ્તકોને અભાવે આ વિષય સંપૂર્ણ દલીલોથી ચર્ચા શકું તેમ નથી. આથી અમદાવાદની પ્રાથમિક કેળવણીની ક્યારથી શરૂઆત થઈ, તે એ પ્રશ્ન ઊડી દઈ અહીંની મ્યુનિસિપાલિટી દસ્તક તેનું તંત્ર પ્રાપ્ત થયું ત્યારથી અત્યાર સુધીના ઇતિહાસની દ્રષ્ટિકતનું દિવ્દર્શન કરીશું.

અમદાવાદમાં ઘણાં વર્ષો ઉપર પ્રાથમિક શાળાઓ ફેટલી હતી, ક્યારથી અસ્તિત્વમાં આવી, તેનું તંત્ર કેને દસ્તક હતું એ જાણવાનાં સાધનો નથી. અમદાવાદની પ્રાથમિક કેળવણી એટલે લગભગ છેલ્લાં ૭૫ વર્ષના ઇતિહાસનું નિરૂપણ. અહીંની મ્યુનિસિપાલિટીને દસ્તક પ્રાથમિક કેળવણીનું તંત્ર ઇ. સ. ૧૮૮૨માં મોંપાયું એમ તપાસ કરનાં જણાય છે. તેથી એ વિષયની રૂપરેખા ઇ. સ. ૧૮૮૨ થી વિચારીએ.

મ્યુનિસિપલ કૅમ્પરેખની પ્રાથમિક શાળાઓ ઉપરાંત સહરમાં અગાઉ પંચાયતોની નિશાળો હતી. તેમાં બહુદા માટે બાળકોને માળાપો પ્રથમ મોઢી આપનાં એ જાણીની વાત છે. આ શાળાઓમાં માત્ર આંકે ગોખાવવામાં આવતા. ૫ટ્ટી ઉપર ખરીની મેદથી લખવાનું શીખવવામાં આવતું. નિશાળોનાં નકનો કાં નો છાપરાથી ટંકઓમાં, ખુદસી જગાવાળાં અગર દવા ઉત્તસ વિનાનાં બહુધા હતાં. ગોખણુદી એ રિટર્નુદીનું મુખ્ય ધ્યેય હતું. મહેનાઈ સોદી અને સાદકાચો આંનું શિક્ષણ સતેજ રાખવાના પ્રયત્નો કરતા. આ શાળાઓમાં શિક્ષણ મળ્યા બાદ માળાપો પેનાનાં બાળકોને શહેરની પ્રાથમિક શાળામાં વધુ શિક્ષણ લેવા મોકલના. એ શાળાઓ દ્વારા શહેરમાં જે સ્વરૂપની પ્રાથમિક શાળાઓ જોઈએ છીએ તેવી નહોતી. શિક્ષણમાં શારીરિક શિક્ષાને મુખ્ય ધ્યાન હતું. સરકારી કેળવણી ખાતા તરફથી નક્કી થયેલા વિષયોનું શિક્ષણ દ્વારા અપાત છે તેનું જ અપાતું. ટિક્કે માત્ર વર્ણનાત્મક ફેલીથી લુન લુન વિષયોનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓને આપતા. વર્ષમાં એક વાર સરકારી કેળવણીખાતાના ઉપચુડી સાંજે પધરી-પરીક્ષા લઈ કામની કસોટી કરી જતા. હંકામાં વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ શાસ્ત્રીય સ્વરૂપે આપવામાં આવતું ન હતું. આ સ્થિતિ કટલાંક વર્ષો ચલુ રહી. જો કે તે વખતના કટલાંક શિક્ષકો સરકારી ટ્રેનીંગ સંસ્થામાં ત.લીમ લઈને નોટરીમાં દાખલ થતા. અમદાવાદની માનુષી મુશકતો થતા ન હતા. તેથી સંવંજાનુસારી શિક્ષણ આપનું, અને

પરીક્ષાનું પરિણામ સાફ આવે એ જ તેમનું ધ્યેય હતું. ધીમે ધીમે કેળવણીનાં સંત્રા, સિદ્ધિનો અને શિક્ષણશૈક્ષીને લગતા વિચારોમાં પશ્ચિમને અનુસરી પરિવર્તન થયું. ફિંડર ગાર્ડન પદ્ધતિ દાખલ થઈ. વાચનમાળા નવી રચાઈ. વિષયોમાં પદાર્થજ્ઞાને સ્થાન મળ્યું. વ્યાખ્યાનપદ્ધતિનો નિર્ણય થવા માંડ્યો. નાનાં બાળકોનો સ્વભાવ, તેમનાં આનંદ દર્યાદિને અવલંબી બાળકેળવણી તેમજ પ્રાથમિક કેળવણીમાં ફેરફાર થવા. ટ્રેનીંગ સંસ્થામાં નવી શિક્ષણશૈક્ષીનું જાન શિક્ષકોને આપવાની શરૂઆત થઈ. જે નિશાળો અગાઉ બાળકોને ત્રાસનું સ્થાન લાગતી, માઆપ નિશાળે મોકલે ત્યાં બાળકો કંકળાટ કરે અને મરજી વિરૂદ્ધ નિશાળે જતાં, તે જ નિશાળો આનંદનું સ્થાન બનવા લાગી. વિદ્યાર્થીઓને રમત દ્વારા જ્ઞાન મળવા લાગ્યું. શાળાઓ નિર્ણય સ્વરૂપની મટી ચેતનમય બનવાનો પ્રારંભ થયો. ગોખલપદ્ધતિનું શિક્ષણ ગોણું થવા લાગ્યું.

ઈ. સ. ૧૯૦૨ થી આ ફેરફાર શરૂ થયો ત્યારથી ૧૯૧૦ સુધીના સમયમાં અમદાવાદની પ્રાથમિક શાળાઓ કેટલી હતી, શિક્ષકોની સંખ્યા કેટલી હતી તે હકીકત મળતી નથી. વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૯૧૦-૧૧માં ૫૮૦૦ની હતી તેટલી જ હકીકત મળી શકે છે. ઇ. સ. ૧૯૧૪-૧૫ માં શાળાઓની સંખ્યા ૪૧ હતી. વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૭૮૦૦ ની હતી. આ ઉપરથી જણાયું કે ૧૯૧૪-૧૫ અગાઉ શાળાઓ થોડી હશે. કેળવણી પણ થોડી જ વિદ્યાર્થીઓ લેતા હશે. ઇ. સ. ૧૯૧૪-૧૫ માં અમદાવાદની વસ્તી હાલના પ્રમાણમાં ઓછી હતી, અને શહેરનો વિસ્તાર પણ હાલના જેટલો ન હતો. તેથી શાળાની સંખ્યા અને તેમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઓછી હશે એમ માની શકાય. રિપોર્ટો જોતાં જણાય છે કે આ સંખ્યામાં ધીમે ધીમે વધારો થતો ગયો. અને ઇ. સ. ૧૯૨૪-૨૫માં શાળાઓ અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં યમણો ફેરફાર થયો. અમદાવાદની પ્રાથમિક 'કેળવણીનું' તંત્ર અગાઉ એક રુદ્ધસ કમીટી હસ્તક હતું. તેને બદલે ઇ. સ. ૧૯૨૦ માં પ્રાથમિક કેળવણીને સુચવરચિત અને સારા સ્વરૂપની બનાવવાના હેતુથી અહિંની મ્યુનિસિપલિટીએ શાળાઓની ફેર્મેન્ટ મટી એક નવી જગ્યા કાઢી અને એક નિષ્ણાત અનુભવી અને કાર્યકુશળ 'કેળવણીકાર', 'સરકારી કેળવણીખાતામાં' તે વખતે આસિ. ડેપુટીનો હોદ્દો ભોજેનનાર 'શ્રીયુત્તમ' પ્રાણીસાલ 'કોંપાર્ટમેન્ટ' દેસાઈ ઇ. સ. ૧૯૨૦ ના જુન માસથી તે જગ્યા ઉપર નીમાયા.

અમદાવાદમાં પ્રાથમિક કેળવણીમાં દરેક દૃષ્ટિથી વિચારીએ તો વિષયશિક્ષણ અને શિક્ષકો તેમજ શાળાની જુની સ્થિતિ અને પરિસ્થિતિમાં ફેરફારની શરૂઆત ત્યારથી થઈ એમ માની શકાય. આ નિમણૂકનો મુખ્ય લાભ એજ થયો કે સરકારી કેળવણી ખાતાના એક અનુભવી માળખાને નીમવાથી શિક્ષણના સિદ્ધિ અને સુત્રોને નવા સ્વરૂપમાં ફેરવવાનો પ્રયત્ન પ્રાપ્ત થયો.

ઈ. સ. ૧૯૧૦ થી ૧૯૨૪ સુધીની પ્રાથમિક કેળવણીનું દિવ્યર્શન કરી ગયા. ધણા સમયથી મક્ત અને દરજ્જાવાટ કેળવણીની હીવચાલ પારાસલામાં દેશની અગ્રણ્ય તેનાઓ

અર્ગરથ ગોખલે અને શ્રીયુત નિદેવલાઇ પટેલે ચવાલી લીધી હતી. આ પ્રયત્નો કેટલોક સમય સફળ થયા નહિ. તે પછી ડૉ. પ્રાંજયેના પ્રયાસથી ઇ. સ. ૧૯૨૩ માં પ્રાથમિક કેળવણીનો કાયદો મુજબની ધારાસભામાં પસાર થયો. તેને અંગે કેટલાક નિયમો પણ સરકારે ધ્યાન અને પ્રાથમિક કેળવણી સરકાર હસ્તક હતી ને મ્યુનિસિપાલિટિઓ તથા લોકલ બોર્ડોને મોંપાઇ. અહીંની મ્યુનિસિપાલિટિએ ઇ. સ. ૧૯૨૫ માં પ્રાથમિક કેળવણીનું સંપૂર્ણ તંત્ર પોતાને હસ્તક લીધું. અહીંની પ્રાથમિક શાળાઓ ને કે મ્યુનિસિપાલિટીની પોતાની જ અમુક અંશે પ્રથમ હતી છતાં નવા કાયદાને આધારે તેની સંપૂર્ણ દેખરેખ મ્યુનિસિપાલિટિને હસ્તક પ્રાપ્ત થઇ છે. આ કાયદાના ગુણનોયનો ચિચાર અત્રે આવર્યક નથી. તેથી માત્ર પ્રાથમિક કેળવણીની પ્રગતિનો સમગ્ર સ્વરૂપે ચિચાર કરીશું. જેમાં દસ વર્ષમાં શાળાઓની સંખ્યા ૮૯ થી વધીને ૧૫૧ ની થઇ છે. વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૮૦૦૦ થી વધીને ૨૮૦૦૦ થઇ છે. શહેરનો વિસ્તાર વધતો ગયો તેમ તેમ કેળવણી સુલભ અને તેટલા માટે જુદા જુદા જગ્યાઓમાં નવી સ્કુલો ઉઘડી છે. શિક્ષકોની સંખ્યા ઠીક પ્રમાણમાં છે. એટલું જ નહિ પણ મ્યુનિસિપલ સ્કુલ બોર્ડે જેમ અને તેમ, વધારે પ્રમાણમાં ટ્રેન્ડ શિક્ષકો નોકરીમાં રાખેલા છે. પ્રાથમિક કેળવણીની પ્રગતિ દર વર્ષે આગળ વધે છે. આખી પ્રાથમિક કેળવણીનું ધ્યેય નવી શિક્ષણ-શૈલીને અવલમ્બીને ચાલે એવા પ્રયાસો ચાલુ છે. કેળવણીના ક્ષેત્રમાં સુસ્તરીક શિક્ષા આપવા, ન-પદ્ધતિ વગેરે દોષો ધીમે ધીમે નાબુદ થતા જાય છે.

શ્રીયુત પ્રાણુદાસભાઈ શેઠઆતથી જ એડમીનોસ્ટ્રેટીવ આફીસર નીમ્યા છે. તેમની પ્રથમ નીમણૂક સરકારી નોકરીમાંથી થઇ હતી અને ઇ. સ. ૧૯૨૧ માં કેટલાક કારણોસર રાજીનામું આપી સ્કુલબોર્ડમાં કાયમના નિમાયા. પ્રાથમિક કેળવણીની કાયદા કાનુનોમાં ધણી બાબતો એવી છે કે જેથી કેળવણીના વિકાસમાં સીધી કે આડકતરી રીતે અતરાય ઉભા થવા સંભવ છે. છતાં કહેનાં સતોપ થાય છે કે ગર્સ હાઇસ્કુલ, એક બક્ષિમદિર મિથ્રશાળા દ્વારા શિક્ષણ, બાળકોના આરોગ્યની દ્રષ્ટતરી તપાસ વગેરે અનેક પ્રયોગો નિહરતાથી અહીંની સ્કુલબોર્ડે દાખલ કર્યા છે. શાળાઓનાં મકાનો મ્યુનિસિપાલિટિનાં પોતાનાં જેમ અને તેમ વધુ સંખ્યામાં બંધાય એ સ્તુત્ય પ્રયાસ પણ ચાલ્યો છે.

અમદાવાદમાં પ્રાથમિક કેળવણી આપનારી સંસ્થાઓ હાલ સારા પ્રમાણમાં છે. મ્યુનિસિપલ તાબાની કુલ ૧૫૧ છે. આ ઉપરાંત શહેરમાં મિરાન, વેનિનાવિથામ, મજુર મદાગન જેવી બીજી કેટલીક ખાનગી સંસ્થાઓ દ્વારા તેમજ કેળવણી ખાતાની પ્રેક્ટિસીંગ સ્કુલ દ્વારા પ્રાથમિક કેળવણીનો વિસ્તાર સારો થયો છે. આવી કુલ શાળાઓ સુમારે એકદર ૪૫ છે. આ બધી શાળાઓમાં શિક્ષણ આનાએ નિર્ણિત કરેલા વિષયોનું જ જ્ઞાન આપાય છે, અને તેના ધારા ધોરણનો અમલ કરવો પડે છે.

અમદાવાદમાં મ્યુનિસિપલ તામાની તેમજ બીજી પ્રાથમિક શાળાઓ પૈકી ડાકગાઓની નિશાળ ૧૩૬ છે, અને છાત્રીઓની નિશાળ કુલ ૬૧ છે. કન્યાશાળાઓ અમદાવાદ શહેરની વચ્ચે નોંધ લેવાઈ ચૂકેલી માની ગણાય. કન્યાશાળાઓને વધારે ફેવાવો થવાની જરૂર છે. આ ઉપરાંત શહેરમાં માળગિફલ મારે ખાનગી માળમદિરો પણ ફેટવાડ સારું કાર્ય કરી રહ્યા છે. એ સ્વતંત્ર હકુમતની નરી ગુજરાતી શાળામાં પ્રાથમિક કેળવણી અપાય છે. મ્યુનિસિપાલિટી સાથે સંધે મુસલમાનો અને બીજી પંથક કોમોની કેળવણી મારે જુદી શાળાઓ ઉભારી છે. મહેરમા ૩૦ ઉર્દુ નિશાળો છે. ૧૫ ઉર્દુ કન્યાશાળા છે. ઉપરાંત કેળવણી નાળા પણ મોટી ઉમરના માણસોને લખતા વાચના શીખવવા જોવાયેલા આની છે.

પ્રાથમિક કેળવણીના કાર્યમાં નિશાળોનો ફક્ત મોપાની વખતે જોટલી શાળાઓ અને જોટલા શિક્ષકો સગકારે સોખ્યા હોય તેમાં વધારો કરવા હોય અથવા તો સગકારે સ્ત્રીમરેલા ખર્ચની રકમ ઉપરાંત જે કાંઈ ખર્ચ રૂલબોર્ડ કરે તેમાં સગકારની મજૂરીની અપેક્ષા રહેલી છે. આથી લોકલમોર્ડ કે મ્યુનિસિપાલિટીમાં નાણાની સારી મિતિને અલાવે પોતાના કેળવણીના વિદ્યાર્થી ઉદ્દેશો ફળીજૂત કરી ગઈ નથી. છતાં પ્રાથમિક કેળવણીનો વિકાસ થતો જાય છે એ આનંદની વાત છે. અહિંની મ્યુનિસિપાલિટી મુખ્યથી બીજા નબરે મનાય છે. તેની આવક સારી છે. જેવા કેટલાક વર્ષોથી સગકારી ગ્રાન્ટ તેને મળતી નથી તેમ છતાં પોતાની પ્રાથમિક શાળાઓને આર્થિક સહાય પૂરતા પ્રમાણમાં આપે છે. શહેરમાં જે કાંઈ બીજી પ્રાથમિક શાળાઓ, જેની કે બાળમદિર, વનિતાવિશ્રામ, શાળામદિર વગેરે સંસ્થાઓ છે તેને પણ આર્થિક મદદ આપવા મુકની નથી.

અમદાવાદમાં પ્રાથમિક કેળવણી આપનારી કન્યાશાળાઓ ઘણી જોડી છે એ જોની વાત છે. વેપાર ઉદ્યોગમાં અમદાવાદ મહેર આગળ પડ્યું છે વચ્ચેનો મોટો ભાગ સગકારી નોકરો, ધવાધારીઓ, કે મીલમલેકાનો છે. અભણ વર્ગ બાદ કરીએ તો પણ લાણેવાઓની સંખ્યા જોતાં કન્યાશાળા પૂરતા પ્રમાણમાં નથી. પ્રાથમિક કેળવણીની આની કેટલોક ખામીઓ દૂર કરવાનો તેમજ અમદાવાદ શહેરમાં નિશાળમાં લાણનાર છોકરા કે છોકરીઓનું પ્રમાણ વધારવાનો એક ઉપાય ફરજિયાત કેળવણી છે. આને મારે અહીંની મ્યુનિસિપાલિટીએ એક યોજના તૈયાર કરી સગકારની મજૂરી મારે ઘણા વર્ષો ઉપર મોકલી આપી છે. તેનો સ્વીકાર હજી સુધી થયેલો જણાયો નથી. આગા છે કે આ મામલમાં પ્રયત્નો કરી આપની આખા શહેરમાં ન જની શકે તો અમુક લતાઓમાં ફરજિયાત કેળવણી અગમ્યસરૂપે અહીંની રૂલબોર્ડ દખા કરશે. પ્રાથમિક કેળવણીનું શિક્ષણ અહીંની મ્યુનિસિપલ શાળાઓમાં મફત અપાય છે એ પ્રગતિપાત્ર કાર્ય છે. બીજા નાના શહેરો કે ગામોની સંસ્થાઓ સાથે સગકારના અમદાવાદની પ્રાથમિક કેળવણીને સારી પ્રગતિ મળી છે, એ નિર્વિવાદ છે. પરંતુ

કેળવણીની ઉપયોગિતા કે તેના લાભ, શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ કે શાળાઓની સંખ્યાથી આપી શકાય નહિ. પ્રાથમિક કેળવણી વિદ્યાર્થીઓના માનસ તેમજ બાળસ્વભાવના પૂર્ણ જ્ઞાન સાથે મંજૂર થયે છે તથા શિક્ષકોનાં આગ્રહ, કર્તવ્યચિત્ત તેમજ તેમનાં પ્રયત્નોનાં ખર્ચા ઉપર આધાર રાખે છે. શાળાઓમાં અપાતી કે અલપતી અનિષ્ટ શિક્ષણપદ્ધતિઓ, શારીરિક શિક્ષા, શાળામાં અને શાળાની બહાર નજરે પડતા ગદ્ય દેખાંચા સત્ત્વ નામુદ થવા જોઈએ તો જ કેળવણી આદર્શ સ્વરૂપની બનશે. અહીંનો શિક્ષકવર્ગ મ્યુનિસિપલ સ્કૂલમેઈડ અને અમલદારોને સાચો સહકાર આપે છે. તે ઉપરાંત શિક્ષણના વિષયો, શિક્ષણરેલી, મામાપેના અવકાશ, શાળાનું આરોગ્ય અને બાળકોનાં શરીર અને મનના વિકાસ પ્રત્યે ખાસ વધુ ધ્યાન આપવાનો પણ પ્રયાસ કરે છે. પ્રાથમિક કેળવણીની પ્રગતિ શાળામાં લગુનાની સંખ્યાથી નિશ્ચિત થાય કે શિક્ષક સાક્ષ્યથી નિશ્ચિત થઈ શકે એ વિવાદાસ્પદ પ્રશ્ન છે. છતાં એટલી તાત્કાલિક છે કે જેમ શિક્ષકો લાયકાતવાળા વધારે તેમ શિક્ષણ લાભકારી કે અગત્યની વસ્તુ છે, આ મામલો પ્રત્યેક સંસ્થાના અધ્યક્ષો જરૂરી ઉપાયો યોજતા જણાય છે. છતાં બીજી ધણી બાબતોમાં સુવાર્તાને અવકાશ છે. પાંચપુસ્તકોની પદ્ધતિ, શિક્ષણરેલી અને વિદ્યાર્થીઓના શારીરિક વિકાસના પ્રશ્નોનો ઉકેલ વધારે છુટકો થવા જોઈએ. પ્રાથમિક કેળવણીના કાર્યમાં કેટલાક પ્રિન્સિપલો મૂક્યા છે, તેથી પ્રાથમિક કેળવણીની સંસ્થાઓ પોતાની ધ્વજ છતાં કેળવણીને અગ્રતાની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ ફેરફારો કરી શકતી નથી, અને આને લીધે કેળવણીની પ્રગતિ જેટલી તરતથી કે જેવી ઉપયોગી સ્વરૂપની થતી જોઈએ, તેવી થઈ શકતી નથી. પ્રાથમિક કેળવણીનું ખર્ચ રાજ બાળકોને લખનાં વાચતા શીખવતું અને ખાતાઓ નક્કી કરેલા અમુક વિષયોનું ધોરણવાર જ્ઞાન આપી પરીક્ષા પાસ થવાને લાયક બનાવવા એટલું જ બતાવે છે. પાંચ પીઝ હોનોની ઇનિશિયલ તપાસીશું તો જણાશે કે આ બાબતોમાં વિચારોમાં પડતી પરિવર્તન થતું જાય છે. આપણી પ્રાથમિક કેળવણીનું શિક્ષણમર્મ લાયકી દેવની પરિસ્થિતિને અનુસરી જો માર્ગો દોરવાની જરૂર છે. સરકારની તેમજ ગામઝાતની પ્રાથમિક કેળવણીનો અભ્યાસક્રમ એક જ સ્વરૂપનો ન જોઈએ. બાળકોને નિશાળ છોડ્યા પછી, અમુક લાયકાતવાળા બનાવવા સાથે, તેમજ તેમને અનુકૂળ થાય તેના, ધધાદારી શિક્ષણને અભ્યાસક્રમમાં સમાવવાનું જોઈએ. અમદાવાદની પ્રાથમિક કેળવણીની સંસ્થાઓમાંની કેટલીક પણ આ બાબતમાં પ્રયાસ કર્યો હોય તો તે પ્રગતિપાત્ર છે. ન્યાય સુધી પહોંચી ગયે અને ઓમતોની અર્થિક મદદથી અગર નાણાની તમી ન હોય તો ઉત્તર દીવે ખર્ચ કરી સંસ્થાઓ આ વિશાળ પ્રયાસ નહિ કરે ત્યાં સુધી અમદાવાદની પ્રાથમિક કેળવણી જે સ્વરૂપની લાયક નજરે પડે છે, તેમાં ઉપયોગી કે આગ ફેરફાર નહી જ થાય. અંગ્રેની મ્યુનિસિપલ સ્કૂલમેઈડ આ બાબતમાં કેટલોક અમલ કર્યો છે. નાણાની સમસ્યને પછિણામે અગાઉ વર્ણવી ગયા તમ જુદી જુદી શાળાઓ જેવી કે બાગમદિર, ગરિશાળા, હિદીશાળા ૪૦ ઉનાડી અનેકવિધ ઉપકાર સરકારની પ્રગતે

કરી રહી છે. સમય અનુસાર પ્રતિવર્ષ શાળાની સંખ્યાઓ વધતી જાય છે. શિક્ષકો લાવવાનું વાળા નીમવા એ ઉદ્દેશનો અમલ થતો જાય છે. મ્યુનિસીપલ સ્કૂલ બોર્ડ સીવાય બીજી ખાનગી સંસ્થાઓ પોતાની પ્રાથમિક શાળાની ઉન્નતિ અર્થે યથાશક્તિ પ્રયત્નો કરે છે, આવી દરેક સંસ્થાને આર્થિક મુશ્કેલીઓ પોતાના કાર્યના વિકાસમાં ધણી જ નડે છે, તેમ છતાં અગાઉના સમય કરતાં પ્રાથમિક કેળવણીનું પ્રમાણ આ શહેરમાં વધ્યું છે.

અમદાવાદ પ્રાથમિક કેળવણીની સમાલોચના કરી ગયા હવે તેના જુદા જુદા અંગો- જૂન વિષયોનો વિચાર કરીએ. લલુનરની સંખ્યામાં એકંદરે ઠીક વધારો થયો છે કન્યા- કેળવણીની ખાતમમાં અગાઉ હતી ગયા તેમ જોઈએ તેટલી સતોષકારક પ્રગતિ થઈ નથી જુદા જુદા લક્ષ્યોમાં રૂકસબોર્ડ હસ્તક તેમજ સ્વનંત્ર સંસ્થાઓ દ્વારા આસતી કન્યાશાળાઓ છે, પરંતુ વસ્તીના પ્રમાણમાં તેમાં બહુ ઓછી સંખ્યા ભણે છે, એ જોઈતી વાત છે. છોકરાઓનો અભ્યાસક્રમ જેમ એક જ સ્વરૂપનો તથા અમુક વિષય શિક્ષણને ઉદ્દેશીને શીખવે પડે છે તેમ કન્યાશાળામાં જો કે ખાતાએ ઉપયોગી વિષયો દાખલ કરી નવો ખનાવ્યો છે, છતાં કન્યા કેળવણીને લગતી ઘણી ખામતોની ઉણપ છે. અહીંની પ્રાથમિક શાળાની માલકીનાં મકાનો બહુ થોડાં છે, મ્યુનિસીપલ તાબાનાં માત્ર ૨૧ છે. કેળવણીના નિયમોની કંસાદીયી તપાસીએ તો આરોગ્ય નજીવનારાં મકાનો થોડાં નજરે પડશે. કેટલાંક સ્વનંત્ર મકાનો ખંધાયાં છે તે સારાં છે. તો તેની આસપાસ જે પવિત્ર વાતાવરણની આશા રાખીએ તે હોતું નથી. આ ઉપરાંત શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓની સંખ્યા બાબત વિચારીયું તો તે એકંદરે પૂરતી છે જ.

વર્ગદીક એક શિક્ષકની યોજના શહેરની બધી શાળાઓમાં સત્વર થવી જોઈએ. ટ્રેન્ડ પ્રમાણ કેટલીક શાળાઓમાં સતોષકારક છે. શિક્ષણસૈધી વિદ્યાર્થીને અનુકૂળ સ્વરૂપની વધુ પ્રમાણમાં યોગ્ય એ જરૂરી છે. આથી કેટલીક ખામીઓ દર થશે પ્રાથમિક કેળવણી એ બીજી બધી કેળવણીના પાયા રૂપે છે, એવા વિગારથી શિક્ષકો કામ કરે. સંસ્થાઓ પણ પ્રયાસ કરે, થીમતો આર્થિક મદદ પ્રસંગ આવે. જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં આપે, માખાપો પુરનો સહકાર આપી પોતાના જાળોનો કેળવણી પ્રત્યે પ્રત્યક્ષ સહકાર આપે તો અહીંની પ્રાથમિક કેળવણીમાં જે પ્રગતિ થઈ છે તેથી વિશેષ યશે, એટલું જ નહિ પરંતુ કેળવણીના જે આદર્શ મનાય છે તે આદર્શો અમુક અંશે ફકીશૂન થશે હાલની પ્રગતિશૂનક યિનિધી સંતૃપ્ત થઈ ખેસી ન રહેતાં પ્રાથમિક કેળવણીની અસ્થાઓના સંચાલકો તથા અધિકારીવર્ગ તેમજ શિક્ષકો આ ક્ષેત્રને ઉચ્ચતમ તથા પવિત્ર માની કેળવણીનો વધુ વિકાસ થાય, નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ ઘટતું જાય, અને શિક્ષણ સફળ નીવડે એવા પ્રયાસો કરે, એ હજીવાળો છે.

પ્રાથમિક કેળવણી સાથે માધ્યમિક તથા ઉચ્ચતર કેળવણીનો સંબંધ છે, તેથી આ

કેળવણી નિયંત્રિત, અનુકૂળ અને શુદ્ધ તથા સત્ય સ્વરૂપની નહિ અને ત્યાં સુધી માત્ર પુસ્તક-જ્ઞાન કે અક્ષરજ્ઞાનમાં તે સમાપ્ત થશે. આશા છે કે થીયુન પ્રાણુનાથ દેસાઈ જેવા કેળવણી-કારના પોતાના અધિકાર સમયમાં અમલવાદની મ્યુનિસિપલ પ્રાથમિક શાળાઓનો જે વિકાસ થયો છે તેથી વિશેષ થશે અને થતો રહેશે. અમલવાદની પ્રાથમિક કેળવણીનું ક્ષેત્ર દરેક વિસ્તૃત થવાની જરૂર છે. વિદ્યાર્થીઓને અક્ષરજ્ઞાન આપી પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થવા લાયક બનાવવા ઉપરાંત તેમને વિનયશીલ અને મહિત અનુસાર સેવાભાવી અર્થવર્તનવાળા બનાવવા વધુ પ્રયાસ થવાની જરૂર છે. આંતમાં ફરી એટલું જ કહેવાનું કે પ્રાથમિક શાળાઓની સંખ્યા વધે, વિદ્યાર્થીઓ વધુ પ્રમાણમાં શિક્ષણ લેના થાય, બીજી કેટલીક ન્યૂનતાઓ આ લેખમાં દર્શાવી છે તે દૂર થાય એ આવશ્યક છે છતાં બાળકો જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તેની સાથે શાસ્ત્રવિદ્યાન અને એ શિક્ષણનું ખાસ ધ્યેય હોવું જોઈએ એ ઇચ્છા દર્શાવી મારા વિચારો અમામ કંઠ છું.

“ પગધીનતામાં ગમે તેટલું સુખ હોય, ગાંતિ હોય, સુખવસ્થા હોય પણ પગધીનતા ને આખરે પગધીનતા જ છે, સ્વતંત્રતા કે સ્વાધીનતાની તે કદી પણ બરોમરી કંઠી રાંધે જ નહિ. પરાધીનતાની બેડીઓ લોહની બેડીઓને બદલે સોનાની હોય તો પણ આખરે તે બેડીઓ જ છે ! પરાધીનતાના કારાગૃહના બારણાં લાકડાનાં બારણાંને બદલે મેતાનાં હોય તો પણ આખરે તે કારાગૃહનાં બારણાં જ છે એ વાત હંમેશાં તો એક ધડી પણ આપણા સમગ્રની બહાર જવી જોઈએ નહિ ”

—શ્રી. પી. કે. દેગાધી

અર્થચીન કેળવણી સંબંધી કેટલાક વિચાર.

લેખક :

શ્રી. મૂળજીભાઈ હીરાલાલ ચાકસી એમ. એ.

કોઈ પણ કાળ કે સુગમાં જનના ઉપર અમુક વિચારની પ્રતિભા સત્તા જેવામાં આવે છે અને તેને લઈને તેનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ધરાય છે. અર્થચીન કાળમાં અમુક જનના વિચારનું પ્રાધાન્ય હોવાથી તે પ્રાચીનકાળથી જુદા પડે છે. આ કારણને લીધે તે મમયની કેળવણીની લક્ષણો તથા વ્યવસ્થા તે બખતના વિચાર પ્રમાણે ચમોલી જળાય છે. સર્વે ૧૪૬૨માં ફ્રાન્સેસે અમેરિકા ખંડ ગોધી કાઢ્યો, ત્યારથી અર્થચીન કાળનો આરંભ થયો એમ ગણાય છે. ખરી રીતે તો જ્ઞાન ગોધવાની વ્યાપ્તિ પદ્ધતિ મુજબ વિચારનો વિકાસ થવા માંડ્યો, ત્યારથી હાલના જમાનોનો આરંભ થાય છે. જેમાં ત્રણમે વરમની સમાજનાં જુદાં જુદાં અંગ જેવાં કે રાજ્ય, ધર્મ, સાહિત્ય, ગૃહઉદ્યોગ વગેરે સંસ્થાઓની વ્યવસ્થાઓની ધટના તપાસતાં હાલના જમાનાનું શું બળ છે તે સ્પષ્ટ રીતે માલમ પડે છે. પ્રાચીનકાળમાં કાળની સમાજવ્યવસ્થામાં વ્યક્તિના હક્ક કે તેની સ્વતંત્રતા જેવામાં આવતી નથી. રાજ કે સમાજની સંપૂર્ણ સત્તાને લઈને વ્યક્તિના જુદાં હિતની ગણના થઈ નથી. સમગ્રિનું હિત એ જ વ્યક્તિનું મુખ્ય હોવાથી કેળવણીની ભાવના તથા વ્યવસ્થા પણ એ જ ઉદ્દેશને અનુસરી નક્કી કરવામાં આવી હતી. હાલના જમાનોનો પ્રધાન મુદ્દો વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય છે. સમાજની દરેક વ્યક્તિ તેનું ઉપયોગી અંગ છે અને તેથી તેના જીવનનો યોગ્ય વિકાસ કરવો, એ સમાજની ફરજ છે એમ હાલમાં સ્વીકારવામાં આવે છે. બાળકના વ્યક્તિત્વના બરાબર વિકાસ માટે સ્વતંત્રતાની ખાસ જરૂર પડે છે. આ હિતને અનુસરી હાલની શાળાઓની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. પણ આપણે ત્યાં તો પ્રાચીન-દેશમાં પ્રચલિત થતા વિચારનું શુદ્ધ અનુકરણ થાય છે, એટલે તેની આછી છાપ ગ્રંથિજનમાં નરડે પડે છે. આપણી શાળામાં હજી વિદ્યાર્થીઓ વ્યક્તિ-વ્યાનંત્રના વાનાવરણમાં ઉછેરતા નથી; કારણકે સમૂહ શિક્ષણ હોવાથી લક્ષ્યરની રેગિમેન્ટની માફક બધા વિદ્યાર્થીઓને એકસરખું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. સાહિત્યના અભ્યાસથી તથા શાળા બહારનો વાનાવરણની અસરને લઈને વિદ્યાર્થીઓમાં વ્યક્તિત્વનો જુસ્સો માલમ પડે છે, દરેક વ્યક્તિને સ્વનિર્ણય કરવાનો કુદરતી હક છે અને તેથી તેની જવાબદારી તેને સિર છે, એ વિચાર સાધારણ થતો જાય છે. બાળમંદિરમાં નાનાં બાળકોને જે તાલીમ આપવામાં આવે છે, તેમાં સ્વતંત્રતા અને સ્વચરૂર્તિ એ તેના મૂળભૂત વિચાર છે. બીજી શાળામાં વ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્યના વિકાસ પ્રત્યે લક્ષ આપવામાં આવતું નથી. ખરી રીતે તો શાળામાં નાના વર્ગો હોવાને કારણે તેથી શિક્ષક દરેક વિદ્યાર્થીના અંગત વિકાસ પર પુરતું

ધ્યાન આપી શકે. જ્યાં સુધી વિદ્યાર્થીના વ્યક્તિગત વિકાસ ઉપર ખાસ લક્ષ્ય રાખવામાં આવે નહિ, ત્યાં સુધી તેમને સારી કાર્યસાધક કૃણવણી મળે નહિ એ અપ્પ જ છે. દરેક બાળકમાં જે અનન્ય ખાસિયત છે, તેના યોગ્ય વિકાસ માટે તો તેની પ્રગતિ ઉપર ખાસ લક્ષ્ય આપવાની જરૂર છે. જેટલા પ્રમાણમાં બાળકના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થાય છે, તેટલા પ્રમાણમાં તેની શુદ્ધિ અને આરિયનો લાભ સમાજને મળે છે, અને તેને લઈને સમાજની જ્ઞાન તથા નીતિસંપત્તિની કક્ષા ઉઠી થતી જાય છે. આવી રીતે સમાજની ઉન્નતિનો ખરે આધાર વ્યક્તિની યોગ્ય સુધારણા ઉપર રહે છે. જે દેશમાં વિદ્યાર્થીઓને તેમના માનસ અને અવસ્થાને અનુકૂળ પડે એવી શાસ્ત્રીય તાલીમ આપવામાં આવે છે, તે દેશની શુદ્ધિસંપત્તિ ઉઠ્યા પ્રકારની જોવામાં આવે છે. આ વિચારને અનુસરી આપણી શાળામાં સારા તાલીમ આપેલા શિક્ષકોની જરૂર છે એટલું જ નહિ, પણ વર્ગમાં બાળકોની વ્યક્તિગત - પ્રગતિ થાય એની ખાસ યોજના કરવાની જરૂર છે.

જ્ઞાનપક્ષે જોતાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય એ શુદ્ધિવાદ છે. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય મૂળે શુદ્ધિવાદ છે. કોઈ પણ જાતની સત્તા કે અધિકારના વચ્ચને આત્મ વાક્ય નહિ ગણતા, વ્યક્તિ પોતાની શુદ્ધિ જે નિર્ણય કરે તે ખરે માનવો એ શુદ્ધિવાદ છે. તેને લઈને શુદ્ધિ કે નફની ક્રિયા અતંત થાય છે. હાલ તો વિજ્ઞાનનો આરંભ તથા વિકાસ શુદ્ધિવાદને લીધે થયો છે. વિજ્ઞાનવેત્તા કુદરતમાં અનતા કોઈ પણ અનાવૃત કારણ કલ્પના કે રાગદ્વેષથી પ્રેરિત વિચારથી કરે તો નથી; પણ ત્રિષ્ટના જે અચળ નિયમ મુજબ કુદરતી અનાવો બને છે, તેની શોધ તે તેની શુદ્ધિની ક્રિયાને આધારે કરે છે; એટલે તે આત્મ વાક્ય કે સત્તાનો પ્રથમ આધાર કરે છે. અને સંશયવૃત્તિનો આશય લઈ કુદરતના અનિવાર્ય નિયમોની શોધ કરે છે. શુદ્ધિવાદનો એક મોટો લાભ એ છે કે કુદરતમાં નિયમ, ક્રમ તથા વ્યવસ્થા છે એવા દૃઢ વિશ્વાસના પરિણામ રૂપે તે વહેમ કે કલ્પના દ્વારા મળતા જ્ઞાનનો બહિષ્કાર કરે છે. મનુષ્ય મન એ અગણિત સંસ્કારોનો ભંડાર છે. જેવા વ્યક્તિના વિચાર હોય છે, તેવો તેનો આચાર જોવામાં આવે છે; તેથી શુદ્ધિવાદની અસરને લીધે સમાજમાં જે અનેક જાતના હાનિકારક વહેમ હોય છે તે ઓછા થઈ જાય છે. અને મનુષ્ય કુદરતના નિયમ ઉપર આધાર રાખી તેનું વર્તન યોગ્ય છે. કુદરતના જ્ઞાનના અભાવે ધર્મમાં જે અનેક જાતની કલ્પનાઓ ભેગી થઈ એવી જોવામાં આવે છે, તે વિજ્ઞાનના વિચારોને લઈ નાશ પામી જાય છે. આવી રીતે શુદ્ધિવાદના બળને લઈને ધર્મના સિદ્ધાંતો અવગ્રસ્ત થાય છે, એટલું જ નહિ, પણ તે વિશદ અને છે. આવી રીતે શુદ્ધિવાદ એ હાલના જમાનાનું ખાસ લક્ષ્ય છે. શાળા પાઠશાળામાં શુદ્ધિવાદની અસરને લઈને વિદ્યાર્થીઓ જાતે તર્ક કે અનુમાન કરે છે અને તેના સારાસારો નિર્ણય પોતે કરી જે સત્ય આવડત હોય છે તેનો સ્વીકાર કરે છે. આપણે ત્યાં વિજ્ઞાનના ઓછા અભ્યાસ

લીધે બુદ્ધિવાદની નોંધતી અસર વિદ્યાર્થીઓના માનસ ઉપર થતી નોંવામાં આવતી નથી. આપણા દેશમાં કેળવણીની પ્રથમ અવસ્થામાં અત્રિણ સાહિત્ય, ઇતિહાસ તથા વિજ્ઞાનના અભ્યાસને લઈને આપણા વિદ્યાર્થીવર્ગ ઉપર પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય તથા બુદ્ધિવાદની સંયોગ અસર થઈ હતી અને તેથી તેના ઉપર તેમને અત્યંત મોહ થયો. આની દૃષ્ટિ મુજબ તેમણે આપણા ધર્મના સિદ્ધિતા તથા સમાજમાં આગતા રીતરિવાજ જેવી બાબતોની પરીક્ષા અને ટીકા કરવા માંડી. આપણી સંસ્કૃતિમાં તેમને અનેક બદોઓ જણાઈ, તેથી તેમનામાં સમાજમુદારણાને ઉત્કટ ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થયો. એવી રીતે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના વિચારોના પરિણામ રૂપ આપણે ત્યાં રાજકીય, સામાજિક તથા ધાર્મિક સુધારાની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ. પાશ્ચાત્ય સુધારાથી અંગ્રજ જવાને લીધે તેમાંના કેટલાક સુધારકોમાં તો સખળ ઉચ્છેદક વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ હતી. વ્યક્તિવાદના અતિશય જુમ્સાને લીધે જે બંડખોર વૃત્તિ ફેલાઈ હતી તેના તરફ કાળાંતરે પ્રત્યાઘાત થયો. અને તેથી આપણી સંસ્કૃતિમાં જે અમત્યની ખરી બાબતો હતી તેની કદર થવા લાગી તથા સમાજના સાગ રીતરિવાજના સરક્ષણ અર્થે પ્રયત્નો આદરવામાં આવ્યા. આ પ્રમાણે આપણી સંસ્કૃતિ તથા પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સંસર્ગ અને સંઘર્ષણના પરિણામ રૂપે જે જે આરી બાબતો હોય છે, તેને મદાય કરવામાં આવે છે. આપણે વિજ્ઞાનની શોધો, વિશાળ પાયાપર ઉદ્યોગ તથા વેપારની વ્યવસ્થા, પ્રજાશામનની બાબતો, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય વગેરે તત્ત્વોને સ્વીકાર કર્યો છે. અને તેવા વિચારને લઈને આપણા લોકોમાં જણાતી ખામી દુર કરવાનો સારો પ્રયત્ન થાય છે. વ્યક્તિ કે વર્ગને તેમના કુદરતી હક મેળવવાને માટે સ્થાપિત સત્તાનો સામનો કરવા પડે છે, તેથી એકબીજાના સ્વાર્થને લઈને કસક કે વિમર થાય છે. વળી કોઈ પણ રિવાજ કે સત્તાને પ્રધનરૂપ ગણી તેનો સ્વીકાર કરવા એ એક મનની પરાધીનતા છે એ વિચાર પણ વધારે ફેલાતો જણાય છે. વ્યક્તિના યોગ્ય વિકાસ માટે અમુક નતની વ્યવસ્થા કે નિયમ તો સ્વીકાર્યા સિવાય ચાલે એમ નથી. મનસ્વી ક્રિયા કે સ્વચ્છંદ આચાર એ સ્વતંત્રતાનો આભાસ છે. કોઈ પણ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે તેને નોંધતી વ્યવસ્થાને અંગે જે નિયમો ચોજવામાં આવે છે, તેનો શુદ્ધ બુદ્ધિ દ્વારા ત્રવનિવકાર કરી અમલ કરવા એમાં ખરી સ્વતંત્રતા રહેલી છે. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની ભુરી અસર અટકાવવા માટે વ્યક્તિને યોગ્ય છુટ આપવાની સાથે નિયમિત સત્તા કે વ્યવસ્થાનો વિચાર વિદ્યાર્થીની કેળવણીમાં કરવાની જરૂર છે.

હાલના જમાનાનો ખીન્ને આગળ પડતો વિચાર ઉદ્યોગવાદ છે. શાળા એ ફક્ત સાહિત્ય પોષક મંસ્થા હોવી નોંધએ નહિ, પણ તેની સાથે વિદ્યાર્થીઓ શાળા છોડે, સારે તેમનો જીવન-નિર્વાહ થાય તેવી તાલીમ તેમને મળવી નોંધએ. અમુક ઉમર પછી જે વિદ્યાર્થીનું માનસ ધધાદારી શિક્ષણ લેવા તરફ હોય અથવા જેને ધધે વળગવાની જરૂર હોય એવા વિદ્યાર્થીઓ માટે શાળામાં ખાસ ગોઠવણ કરવાની જરૂર છે એ હાલમાં અમત્યનો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે, આ યંત્રયુગમાં

કારખાનામાં ઝડપથી અને શાસ્ત્રીય રીતે સસ્તો માલ કાઢવાની રીતને લઈને પરદેશી માલનો પ્રચાર વધતો જવાથી આપણે ત્યાં કેટલાક જુના ઉદ્યોગો ભાંગી ગયા છે અને બીજા ભાગતા જાય છે. આ કારણને લઈને આપણી આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા માટે વિદેશી માલ આપણે ત્યાં આવતો અટકે એવા હુન્નર ઉદ્યોગની તાલીમ વિદ્યાર્થીને આપવાની ખાસ જરૂર છે. આવી રીતે થયું વખતથી આપણા લોકોએ પોકાર ઉઠાવ્યો છે, પણ તે સંબંધી હજી કંઈ પણ થતું નથી. આપણા કારીગર વર્ગને યુરોપ, અમેરિકા તથા જાપાન જેવા દેશના વૈજ્ઞાનિક તાલીમ પામેલા લોકો સાથે હરિફાઈ કરવાની છે, તેથી જ્યાં સુધી આપણે ત્યાં સુધરેલી ઢાળ મુજબ જુદી જુદી ચીજો બનાવવામાં આવે નહિ, ત્યાં સુધી આપણા દેશમાં આવતી પરદેશી વસ્તુઓ ઓછી થઈ શકે નહિ. આને માટે હિચ પ્રકારની વિજ્ઞાનની તાલીમ તેમજ હુન્નર ઉદ્યોગનું જ્ઞાન આપવાની જરૂર છે. હાલમાં ભણેલાની એકારીનો સ્વચ્છ અગાળ પડતો થઈ પડ્યો છે. તેનું ખર્ચ કારણ બીજા દેશોમાં વિકાસ પામેલા ઉદ્યોગો આપણે ત્યાં જોવામાં આવતા નથી તે છે. આપણે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને તેવા ઉદ્યોગોની તાલીમ મળતી નથી તેથી તેઓ કોઈ ધંધે વળગી શકતા નથી.

હાલમાં હરેક વસ્તુ યંત્રની મદદથી બનાવવામાં આવે છે અને તેને લઈને વિરાટ પાયા પર ઉદ્યોગો સ્થાપવામાં આવે છે. તેને માટે વ્યાવહારિક દષ્ટિની જરૂર પડે છે, વ્યાવહારિકતા એ હાલના જમાનાનું બીજું લક્ષણ છે. કોઈ વસ્તુ કે ફેરફારથી આપણા સુખ ઉપર શું અસર થાય છે તેવી દષ્ટિ એ વ્યાવહારિકતા છે. તેમાં આ જગતના સુખનો ખાસ વિચાર થાય છે તેનાથી પર એવા કોઈ લોક સંબંધી કંઈ કહવાના કે વિચાર નહિ જેવો થાય છે. આને વૈદિકતા કહે છે, તેથી આવા જમાનામાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિદ્યાર્થીની દષ્ટિ વૈજ્ઞાનિક બનાવવાની જરૂર છે. કુદરતમાં કોઈ પણ બનીય કે ફેરફાર અમુક કારણ સિવાય બનતો નથી એવો દૃઢ વિચાર વિદ્યાર્થીના મનમાં ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ. વળી આવા કાર્યકારણના અચળ નિયમનના જ્ઞાનની સાથે વ્યક્તિની મનસ્વી ક્રિયાનો અનાદર કરવાની જરૂર છે. અમુક કાર્યનું ખર્ચ કારણ શું છે તે શોધી કાઢવા માટે અંગત રાગદ્વેષ કે તરબોળા લાગ કરી કુદરતી ક્રિયા નિયમને અનુસરી તે બને છે તે શોધવાની વિવેચક વૃત્તિ વિદ્યાર્થીમાં પેદા કરવી જોઈએ. કોઈ પણ બનાવનું મરજી મુજબ ગમે તે દેખીતું કારણ યોજાવું એ વહેમ છે. ખર્ચ કારણ નહિ શોધવાના માનસને લીધે આપણા મનમાં અનેક વિચિત્ર વહેમ ઘર કરી બેસા છે, તેનું ખર્ચ કારણ વ્યાવહારિક દષ્ટિનો અભાવ છે; એટલે તે કહવાસક્રિયનો અનિયંત્રિત વ્યાપાર છે. કોઈ અસાધારણ બનાવ જોતાંની સાથે તેનું ગમે તે કારણ કોઈ બેસાડવું એ વહેમ છે. આ કારણને લઈને શાળામાં વિદ્યાર્થીને વધારે પ્રમાણમાં વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરાવવો જોઈએ અને તેની સાથે તેની વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ કેળવવા ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ. આવા વ્યાવહારિક

વિચારને લઈને હાલમાં ધર્મની ફેળવણીનો અભાવ જોવામાં આવે છે. જુના વખતમાં જીવનનો હેતુ ધર્મ હતો. કુદરત તથા મનુષ્યના અધિષ્ઠાનરૂપ રહેલી અગત્ય સક્રિયતા અનુભવ કરવો એ ધર્મ છે. જુના વખતમાં એવા વિચારને અનુસરી ફેળવણીની વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી હતી, આ પ્રમાણે આધુનિક જમાનાના મૂળમૂલ વિચારો કેટલે દરજ્જે હાલમાં અપાતી આપણે, ત્યાંની ફેળવણીમાં દષ્ટિગોચર થાય છે, તેની ટુંકી સમાવેશના ઉપર મુજબ ફેળવણીમાં આવી છે.

૧. જ્યારે સમાજની દરેક વ્યક્તિ પોતાના હક મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે જીવનના કોષ્ટ પશુ ક્ષેત્રની આપણું સત્તા ટકી રાકતી નથી, અતે તેને બદલે પ્રજાશાસનતંત્ર જોવામાં આવે છે. ફેળવણીનો ઉદ્દેશ જીવનની અમુક ભાવના ફળીમૂલ હોવાથી શાળામાં પણ તેની અસર માત્રમ પડે છે; પણ આપણું ત્યાંની શાળાઓમાં આ વિચારની અસર નહિ જોવી જણાય છે; કાળજી કે શિક્ષક સર્વસત્તાનું કેન્દ્ર હોવાથી વિદ્યાર્થીઓના સારા વિકાસ માટે જે સ્વતંત્રતા શાળામ્યવસ્થામાં અને શિક્ષણપદ્ધતિમાં હોવી જોઈએ તે મોન્ટેસોરિ તથા ડાઉટન યોજના પદ્ધતિથી બાકતી શાળાઓ સિવાય બીજી શાળામાં જોવામાં આવતી નથી; એટલે હજી આપણી શાળાઓમાં જુની ધર મુજબ કામ થાય છે. જે સમાજ કે રાજ્યતંત્રમાં પ્રજાશાસનની ફાટિ અપભ્રંશ કરવામાં આવે તો શાળામાં તેવા વિચારનો અવસ્ય અમલ થવો જોઈએ, કારણકે શાળામાં તો સમાજમાં પ્રચલિત વિચારનું પ્રતિબિંબ પડે છે, એટલું જ નહિ, પણ શાળામાં તાલીમ પામેલી વ્યક્તિઓમાં ઉન્નત વિચારો પેદા કરવામાં આવવાથી તેઓ સમાજ-સુધારણા કરી શકે છે. આવી રીતે ભાવનાવાળો વ્યક્તિઓના ઉત્સાહને લઈને સમાજની નેની રચના થાય છે. જ્યારે જ્યારે સમાજની પુનર્ધટના યોજવામાં આવે છે, ત્યારે ત્યારે પ્રથમ વિદ્યાર્થીઓની ફેળવણી તેવી ભાવના મુજબ વ્યવસ્થિત કરવામાં આવે છે.

૨. શિષ્યામાં રાજ્યતંત્ર સામ્યવાદ મુજબ ધર્મથી હાં પ્રજાના વિચારમાં પરિવર્તન ઉપજાવવા માટે ફેળવણીની અનેક સંસ્થાઓ ઉભી કરવામાં આવી છે અને શાળામાં પણ તે જ વિચારના દરિદરણુ માટે શિક્ષણની તેની વ્યવસ્થા યોજવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે ઉછેરતી પ્રજાનું માનસ, તે ભાવના મુજબ ધરવાથી રાજ્યતંત્ર સ્થિર થાય છે અને તેને જોઈતી સદા મળે છે. હાલમાં પ્રજાશાસન અને સમાજવાદના સિદ્ધાંતને લઈને આપણા લોકોના વિચારમાં વિશેષ ફેરફાર થતો જાય છે, પણ તેની પ્રતિક્રિયા શાળામાં થતી ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે, જે બાળક હાલમાં શાળામાં ભણતું હોય તેને પાકી વયે પ્રજાશાસનની અમુક સંસ્થાઓમાં કામ કરવાનું હોય છે, તો તેની યોગ્યતા માટે તેનામાં અમુક પ્રકારના ગુણ પ્રતિષ્ઠા હોય તો જ તેની પ્રજાકર્ષક સંસ્થાઓ સારી રીતે ચાલો શકે છે. આ ઉપરથી સદા જણાશે કે આપણી શાળાની વ્યવસ્થા તથા શિક્ષણપદ્ધતિમાં હાલના જમાનાની

ભાવનાને અનુકૂળ પડે તે માટે મોટા ફેરફાર કરવાની કેટલી બધી જરૂર છે એ હરકાઈ મનુષ્ય સ્વીકારી શકે તેમ છે. હાલમાં આપણા ઇર્ષાકામાં ભણતરનું અસરકારી પ્રમાણ પેપ છે અને તેમાંથી સ્ત્રીકળવણી લઈએ તો તે ૨ થી ૩ ટકા જે હોયમા ૧૦૦ છોકરીએ ફક્ત એક જ છોકરી પ્રાથમિક શાળામાં ભણે છે જે સમાજમાં સાગ પ્રમાણમાં ફળવાએલી વ્યક્તિઓ હોય તો જ પ્રગતિશાસનતંત્ર સારું ચાલે છે, કાળજી કે જે સમયે મત આપી ચૂકી કાદવામાં આવે છે તેની યોગ્યતાનો વિચાર કરવાની શક્તિ લોકોમાં હોવી જોઈએ જે પ્રગતિમાં અગ્રાણ, વહેમ અને સ્વાર્થ તથા કુસંપ વિશેષ હોય છે તે પ્રગતિ આગળ વધી શકતી નથી એ નિર્વિવાદ છે

વ્યક્તિવાદ, છુદ્ધિવાદ અને પ્રગતિશાસન એ ત્રણે વિચારો એક જ ભાવનાના ભુલ ભુલ સ્વરૂપ છે. કુદરતની દૃષ્ટિએ જોતાં જે કે જાતિનો નિર્વાહ કરવો એ તેની ખાસ વ્યવસ્થા હોય એમ જણાઈ આવે છે, તો પણ દરેક વ્યક્તિ અનન્ય હોવાથી તે તેની સારી સલાહ ગમે છે, કાળજી કે કુદરતની સમૃદ્ધિનો આધાર વ્યક્તિઓના વિકાસ ઉપર અવલમ્બે છે, પણ નીતિની દૃષ્ટિ અનુસાર તો વ્યક્તિનો સંપૂર્ણ વિભાસ એ સમાજવ્યવસ્થાનો ખાસ ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ, એમ સાધારણ રીતે હાલમાં માનવામાં આવે છે, કાંઈ પણ મનુષ્યને મીઠું કાંઈ વ્યક્તિનો તેના સુખ કે સગવડના સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવાનો હક્ક નથી આ ઉચ્ચ ભાવનાને અનુસરી હાલના આપણા વિચારમાં ભુલ ભુલ ફેરફારો થતા માલમ પડે છે આવા ભાવનાવાદથી પ્રેરાઈ હાલમાં કુટુંબ, ટોળી કે દેશના હિતનો વિચાર એ આપણું ધ્યેય નથી હાલમાં આગમોટ, ટેલીફોન, વાયરલેસ, હવાઈ વિમાન વગેરે અગત્યવગના સાધન તથા વિચારની આપ લે કરવાની ઝોડવણીથી, તેમજ દુનિયામાં આનંદ વેષાગ્રોજગાનના અનુધને કદતે આખી દુનિયા હાલમાં એક મોટા કુટુંબરૂપ ગણાય છે. દુનિયાના કાંઈ પણ ક્રૂતા પ્રદેશમાં બનતા બનાવની અસર આપણા મન ઉપર અસર ઉપજાવે છે વળી ગમે ત્યાં આવી પડતી કુદરતી આફતને લીધે આપણા હૃદય ઉપર આઘાત થાય છે આવી રીતે જનતાની લાગણી સર્વસામાન્ય થતી જોવામાં આવે છે, જનતાની ભાવનાને લઈને હાલ સમાજના દરેક વર્ગના બાળકોને સામાન્ય શિક્ષણ મળે છે જુના વખતમાં સમાજની અમુક વર્ગની વ્યક્તિઓને તેનો લાભ મળતો હતો અને તેની જ સત્તા સમાજમાં ગમેતી હતી, પણ હાલમાં તે દરેક મનુષ્ય એ પ્રભુની એક પ્રિય વ્યક્તિ છે અને તેની શક્તિઓનો નેટલો અને તેને વિકાસ કરવો એ રાજ્યની ફરજ છે એમ સાધારણ રીતે સ્વીકાર્ય છે જનતાનાં લાગણીને આધારે આપણે ત્યાં અસ્પૃશ્યનિવાસીની પ્રવૃત્તિ હાલમાં પુર જોશમાં આવી ગઈ છે. પુરોના નેટલો જ સ્ત્રીઓને પણ યાનનો લાભ મળવો જોઈએ એ સમઘી કંઈ મતેજો જણાવે નથી શિશુશિક્ષણ પણ એ જ વિચારનું ફળ છે, હાલની રાજ્યમાં સાહિત્યને બદલે

વિજ્ઞાન ઉપર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવે છે. સાહિત્યના અભ્યાસથી મનુષ્યનું દૃષ્ટ કેળવવાય છે, એટલે તેની કલ્પના અને લાગણીના વિકાસથી તેનામાં વિશેષ આર્દ્રતા તથા કામળતા જોવામાં આવે છે. વિજ્ઞાનથી હુદ્દિશકિતની ખીંચવટ થાય છે, એટલે વિદ્યાર્થીનું માનસ કાર્ય કારણ શોધવાની તૃત્તિરૂપ ધરાય છે. હાલમાં યાદશસ્ત્રને બદલે વિદ્યાર્થીની વિચારશક્તિ કેળવવા ઉપર વધારે ભાર મૂકવામાં આવે છે. વળી શબ્દજ્ઞાન કરતાં બાળકને પ્રથમ પદાર્થજ્ઞાન શાસ્ત્રીય રીતે વિશાળ પ્રમાણમાં મળવું જોઈએ એ હાલના શિક્ષણનું ઉપયોગી મુત્ર છે. હુંકમાં આધુનિક કેળવણીના ઉપર મુજબ જે સામાન્ય વિચારો દર્શાવ્યા છે તે ઉપરાંત તેના વિશેષ વિચાર મંથેષમાં નીચે મુજબ છે:—

૧ કેળવણીના આધુનિક અર્થમાં જ્ઞાન કરતાં વિકાસ એ લક્ષણ અગત્યની બાબત ગણાય છે.

૨ હોમોર્મો કેળવણીનું ધ્યેય. 'બાળક' બન્યું છે. પહેલાંના વંશનમાં શીખવવાના વિષય ઉપર ખાસ લક્ષ આપવામાં આવતું હતું.

૩ બાળકની સ્વતંત્રતા અને બંધનશીલ એ હાલની કેળવણીનો પ્રધાન વિચાર છે. બાળકનું બંધનત્વ એ પવિત્ર વસ્તુ છે.

૪ વિદ્યાર્થીના બંધનનો વિકાસ તથા મનુષ્ય નરીકના આત્મગૌરવની ખીંચવટ.

૫ બાળકની સર્વ શક્તિનો કુદરતી તથા સમપ્રમાણ વિકાસ થવો જોઈએ.

૬ હાલમાં બાળકની વિચારગત શક્તિને કસવામાં આવે છે, પણ તેની સાથે તેની ઉત્પાદક શક્તિનો પણ ઉપયોગ થાય છે. હસ્તકેળ, રોઈંગ, માટીના તથા કાગળના આકાર અને કળાસર્જનની પ્રવૃત્તિ એ હવે દ્વાર થતી ઉત્પાદક ક્રિયાના જુદા જુદા પ્રકાર છે.

૭ શિક્ષક અને શિષ્યનો મંત્રણ તેમજ બાળાની વ્યવસ્થા પ્રેમથી નિયમિત થવી જોઈએ, આધુનિક કેળવણીમાં વાતસલ્ય ભાવ વિશેષ જોવામાં આવે છે. બાળમંદિર એ આનંદનું મ્થાન ગણાય છે.

૮ શિક્ષણની રસિકતા શીખવવાના વિષય પ્રત્યે વિદ્યાર્થીની અભિરુચિ થાય; તે મોટું ચિત્ર, નકશા, નમુના, આકૃતિ રીતેમા વગેરે સાહિત્યનો છુટકો ઉપયોગ થાય છે.

૯ હાલમાં પુરતકાયા જ્ઞાનને બદલે વાસ્તવિક અને આનુભવિક જ્ઞાન આપવામાં આવે છે; શિક્ષણનો આધાર પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ઉપર છે, કારણકે બાળક તો આત્મવિકાસ પ્રતિષ્ઠાનાથી શરૂ થાય છે.

૧૦ શિક્ષણમાં પ્રથમ વસ્તુ, પછી તેનું ચિત્ર, પ્રથમ પદાર્થ પછી ગાંધ, એવો જ્ઞાનનો ક્રમ હોવો જોઈએ.

- ૧૧ પુરૂષ અને સ્ત્રીશિક્ષકોની પ્રવૃત્તિમાં અભેદ મળે
- ૧૨ સહશિક્ષણ
- ૧૩ વિદ્યાર્થીના મડળ અને શિક્ષકોને મદદ
- ૧૪ મોંમાપના મડળ અને તેમનો સહકાર
- ૧૫ હાનમાં બાળમ્ના શારીરિક રિપાય ઉપર વિશેષ લક્ષ અપાય છે
- ૧૬ ખુલી હવામાં શિક્ષણ
- ૧૭ ધધાનરી શિક્ષણની શાસ્ત્રીય વ્યવસ્થા
- ૧૮ કળા તથા સંગીતની તાલીમ
- ૧૯ બાળમ્ના જીવનને અનુકૂળ પડે તેવું શિક્ષણ એમલે શિક્ષણમાં તેની પરિસ્થિતિનો

રિચાર,

- ૧૦ શાળાવ્યવસ્થા આત્મશાખન
- ૧૧ નાના વર્ગ
- ૧૨ નાન્યપ્રયોગ
- ૧૩ પરિવેશ દ્વારા પ્રજ્ઞાવૃદ્ધિ
- ૧૪ શારીરિક શિક્ષાનો અભાવ
- ૧૫ શાસ્ત્રીય રીતે વિદ્યાર્થીન સંગઠન
- ૧૬ પ્રવેશપ્રાપ્તિ
- ૧૭ અમાન્યોનાની વૃત્તિ
- ૧૮ શાળાની ખરીદીવેદતિ પ્રત્યે અસુગમો

“પ્રાથમિક કેળવણીના વહીવટમાં ઝીણી ઝીણી માન્યતામાં પણ સગરે પોતાની મજૂરીની ડખલગીરી ધાલી દીધી છે અને ધ્યાનિક મધ્યાઓની સ્વતંત્રતા ઉપર તગપ મારી તેમના અમાનને હણ્યુ છે આ બધી બાબતો ઉપર રિચાર કરી અમુક નિર્ણયો બાધી ધ્યાનિક મધ્યાઓએ સગડન કરી, અળવળ ચલાવી, પોતાને માટે પ્રાથમિક કેળવણીના વહીવટમાં વધારે ને વધારે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ કરવો જાયએ”

શ્રી. પી. કે. દેસાઈ

કે જ વણી માં વિ ડં બ ના

લેખક:

શ્રી. મોહનલાલ પચાણી

૧

બુદ્ધિશાળી કે સત્તાશાળી વ્યક્તિઓ પોતાની બુદ્ધિ કે સત્તાના મદદમાં ઘણે ભાગે છટ્ટી ગએલા હોય છે. એટલે એવી વ્યક્તિઓ બીજાના વિચારો નાશુવા કે સાંભળવા ભાગ્યેજ તૈયાર હોય છે. તેથી તેમને ખુશામદખોર સિવાય ભાગ્યેજ કંઈ સંજ્ઞાન મુલાપિત મુલાવવા હોય છે. પણ સમાનકક્ષાની સમાજ પાસે પોતાના વિચારો-મંતવ્યો રજુ કરવા-ચર્ચવા માટે એવી સામાજિક પરિપદામાં જવાની સર્વને હમ્મશ થાય છે. તેમજ ઘણી વખત પોતાથી નીચેની સપાટીએ વસતા સમાજ પાસે તેમનો ઉદ્ધાર કરવા, તેમને ઉંચી સપાટીએ ચઢાવવા ખાતર જવાની હમ્મશ થાય છે, કે બીજાં બાહ્યજનો તરફથી દયાથી થાય છે.

પોતાના વ્યક્તિગત વિચારો અને મંતવ્યો સમાનકક્ષાના સમાજ પાસે રજુ કરવા હમ્મશનાર તેમ કરી શકે છે. કારણ કે તેવા પ્રસંગોમાં એ વિચારો કે મંતવ્યો ઉપર શ્રોતાજનો પુષ્કળ ઉદ્દાપોહ કરી શકે છે; અને એવા ઉદ્દાપોહમાંથી બાંધછોડની નીતિ અખત્યાર કરવામાં આવે તો કાંઈક સાર્વજનિક દ્વિત સધાય તેવું નવનીત તારવી શકાય છે. પણ શિક્ષકની સ્થિતિ એવા ભાવણ કરનાર કે લેખ વાંચનારથી ભુદા જ પ્રકારની છે. શિક્ષકના જીવનનું પ્રત્યેક કર્તવ્ય ત્યાં તે શિક્ષક તરીકે રજુ થાય છે ત્યાં પોતાના શિષ્યો માટે સર્ગજોડું છે.

શિક્ષકના વિચારો ગમે તે પ્રકારના હોય, ગમે તેવા સ્વરૂપના હોય, છતાં એને તો સતત એટલો જ વિચાર કરવાનો હોય છે કે તાગરિકના ઘડતરની દૃષ્ટિએ મારા શિષ્યોને કયા વિચારોની જરૂર છે, પોતાની પાસે ત્યાગીર્ણધ વિચારો હોય, છતાં એ સર્વે વિચારોમાંથી પોતાના વર્ગને યોગ્ય અને હજી વિચારો આળી કાઢવાનો વિવેક હંમેશાં રાખવો પડે છે. એટલું જ નહિ પણ એવી રીતે આળીને પસંદ કરેલા વિચારો કઈ રીતે-કઈ પદ્ધતિએ પોતાના શિષ્યો પાસે રજુ કરવા તેના પણ પ્રત્યેક શિક્ષકને સતત વિચાર કરવો પડે છે. એ બે માનસિક પ્રવૃત્તિઓ સુધટિત રીતે કરનાર વ્યક્તિ શિક્ષક તરીકે પંકાય એ સહજ સમજી શકાય તેમ છે.

એ વિચારસરણી શાળાના એક વર્ગને જેટલે દરજ્જે લાગુ પડે છે, તેટલે જ દરજ્જે શિક્ષકને તાલીમ આપવાના વર્ગો કે refresher class ને કેમ લાગુ ન પડે? કારણ કે એવા પ્રવર્તો શિક્ષકોની કોટિ ઉંચા પ્રકારની કરવા માટે જ યોગ્યએલી હોય છે. એવા વર્ગોમાં શિક્ષકના રાજના કામમાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવી વાતોનો ઉલ્લેખ થવો જોઈએ, શિક્ષકની

રેજન્ટની સ્વાભાવિક મુશ્કેલીઓ નિકાસ કરવાના ઉપાયોનો વિચાર થવો જોઈએ. એ બંને ઉપરાંત સૌથી અગત્યની દૃષ્ટિ તો એ છે કે જે સમાજ વચ્ચે શિક્ષકને કામ કરવાનું છે તેની જરૂરીઆતો, રહેણીકરણી અને ભાવનાઓ વિચાર કરતા કેમ થવું એ સંબંધે ઉદાપોહ કરી શિક્ષક એ સાચો સમાજનિરીક્ષક છે અને સમાજરુષ્ટ છે, એ સત્ય શિક્ષકજીવનનાં ધ્યેય અને ફેરી દૃઢ માન્યતા ઉભી કરતી, એવા એ વર્ગોનો હેતુ હોવો જોઈએ. એવા વર્ગોના પ્રાણપ્રાયક અધ્યાપકો, પોતાના શ્રીતા શિક્ષકે સિધ્ધોને કોઈ પણ બીના જરૂરી છે કે નહિ, તેનો વિચાર નહિ કરનાર, પણ પોતાને જે સૂત્રે તે કહી દેનાર કેળવણીકારેય નથી અને વર્ણવ્યું અનુભવી પણ નથી. માત્ર પોતાના Dogma (દુરામહો) બીજાના ઉપર નબળે અજાણ્યે લાદનાર માથા ભારે વ્યક્તિ છે. ભૂતકાળમાં જ રાચનાર, પોતાની ભૂતકાળની દૃષ્ટિએજ વિચારનાર, વર્તમાન કે ભવિષ્યના આર્થદષ્ટા કેળવણીકાર કંઈ રીતે સંભવે ?

૨

વિવાહાદિ શુભ પ્રસંગે દીન માણસો પોતાની દીનતા છુપાવવા ધનાઢ્ય સર્વાવધાયાને ત્યાંથી ધરેણુંગાંઠાં, લુગડાં અને એવું મળી શકે તેવું બહુય રાચરચીયુ માગી જ્ઞાતીને વાપરે છે, અને પોતે વાસ્તવિક રીતે દીન હોવા છતાં સમાજની નજરમાં ધનાઢ્ય હોવાનો દાંવા કરે છે. કેટલેક પ્રસંગે એવા સંપત્તિશીલ સજ્જનોને પોતાની સંપત્તિનું પ્રદર્શન પોતાને ધેર કરવાના પ્રસંગ ઓછા મળે છે, ત્યારે તેની વ્યક્તિ પોતાનાં બધાં સાધનો એવા દીન મિત્રને ત્યાં ઘોડી મુદતને માટે આપીને દીનને ધનાઢ્ય દેખાડવાનો હેતુ કરે છે. પણ વાસ્તવિક રીતે દીન તે દીન જ છે અને રહેવાનો છે.

પારકાનાં ધનથી અંગનાંગ કદી ધનાઢ્ય થઈ શકતો નથી, તેજ પ્રમાણે પારકી ભાષાથી અંગનાંગે કદી પણ માતૃભાષાનું ગૌરવ સ્થાપિત કરી શકતો નથી.

આપણા ધણાજ કેળવણીકારો અભારે હજીએ એવા જ છે. સમાજના એક સમૂહમાં માતૃભાષા દ્વારા કેળવણી આપતી જોઈએ; ગુજરાતી ભાષાને સમૃદ્ધ કરવી જોઈએ, એવું પ્રતિપાદન કરનાર અને ગુજરાતી, વાડમપનો વિકાસ સાધવાની યોગ્યતાઓ પડનાર કેળવણીકારો, દેશ કે પ્રજાની દૃષ્ટિએ કેળવણીનો વિચાર કરનાર બીજા સમૂહમાં એની એજ વ્યક્તિઓને પોતાના વિચારો ગુજરાતી ભાષાદ્વારા ગજી કરવાને બદલે અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા ગજી કરતા વંદન મને મારા ગામમાં વસતા બહુરૂપીને માટે માન ઉપજે છે. આવા માત્ર શુદ્ધ વિભવમાં રાચતા બહુરૂપીઓ કેળવણીની વિડંબના નથી કરતા ?

ગુજરાતની કેળવણીનો વિચાર કરવા માટે એકલા ધએવા ગુજરાતીઓની વચ્ચે, જેની માતૃભાષા ગુજરાતી ભાષા છે, એવા ગુજરાતી કેળવણીકારો, ગુજરાતમાં વિદ્યાર્થી સ્થાપવાના સ્વમાં સેવનારા ગુજરાતી કેળવણીકારો-પોતાના વિચારો ગુજરાતી ભાષામાં કહેવાને બદલે

અંગ્રેજી ભાષામાં રજુ કરે એનાથી વધારે હાસ્યાસ્પદ શું હોઈ શકે ? આ પ્રત્યાઘાતી આચરણની અસર શિક્ષકગણ ઉપર શું ઓછી થશે ? શું તેઓ ખરેખર ગુન્ગતની કેળવણીનો વિચાર કરવા ઇચ્છતા હતા કે પોતાનું અંગ્રેજી ભાષાનું પ્રભુત્વ દેખાડવા ઇચ્છતા હતા; એનો નિર્ણય તો કોઈ અચ્છો માનસશાસ્ત્રી જ આપી શકે.

આપણા જીનવાણી દૃષ્ટિએ વિચારનારા કેળવણીકારો સદાય પરભાષા કે મૃતભાષાના શિક્ષણની મારામારીમાં પડવાના જ. ખરેખર, એવા કેળવણીકારોમાંથી થોડાએ જ સમાજના બધાજ ઘરોની સાચી નિરીક્ષા કરી હશે. અત્યારે આપણે ત્યાં મૃતભાષા કે પરભાષાની પાછળ બ્યર્થ ફાફા મારવા જતાં આપણે નથી એ ભાષાનું આપણા જીવનની જરૂરીઆતની દૃષ્ટિએ શિક્ષણ આપી શકતા કે નથી આપણે પ્રગતને વિચાર કરતી કમી શકતા. જો કેળવણી પ્રગતને વિચાર કરતી ન કરે તો તેના કરતાં પ્રજા અણુકેળવણીએ રહે, એ વધારે હજી છે. ભાષા એ તો વિચાર જણાવવાનું અને ગ્રહણ કરવાનું વાહન છે. માતૃભાષા એ વિચાર જણાવવાનું સાચું અને મહાન સાધન છે. છતાં એને તરછોડી પાછી માને ધાવનારા કે મુઝેલી માને ધાવનારાનું જગતમાં ક્યાંઈએ અસ્તિત્વ સાંભળ્યું છે ?

ક્યાં કુધી આપણે પરભાષાને વિચાર જણાવવાનું વાહન સ્વીકારીશું ? શું તેમાં આપણે આપણી પોતાની અને આપણા અંધ અનુયાયીની શક્તિ અને સમયની બરબાદી નથી કરતા ? કોઈ પણ કેળવણીકાર કે શિક્ષકનું અસ્તિત્વ જો સમાજના તેઓ પ્રેરક છે, તેના અસ્તિત્વમાં જ એથી વ્યક્તિઓની હયાતી છે અર્થાત્ કેળવણી જેમને આપવી છે તેમને માટે આપણી હયાતી છે, એ દૃષ્ટિ આપણા કેળવણીકારો લગભગ ભૂલી જાય છે. એથી વધારે દીકરીર યવા જેવું ખીણું કાંઈજ નથી.

દેશ અને પ્રગતી ખાતર પ્રત્યેક કેળવણીકારે પોતાની યોજનાઓનો વિચાર કરવો જોઈએ. એ સત્ય નિર્વિવાદિત રીતે સ્વીકારવાયોગ્ય છે. એટલે એવા જીવનપથનો કરવો એ અત્યારે પ્રત્યેક કેળવણીકારની ફરજ છે. પણ એથી વધારે શરમાવા જેવી ઘટના તો એ છે કે આપણા કેળવણીકારો એકજ મુદ્દા ઉપર બે જુના જુના સમૂહમાં જુદું જુદું આચરણ કરે એવું દ્વિધા ચારિત્ર્ય-દોષ-પ્રજ્ઞ સમસ્તના ચારિત્ર્યના ધક્કરમાં મહાન અવરોધરૂપ છે, એ ખીના આપણા કેળવણીકારો ન ભૂલે એ ઇચ્છાયોગ્ય છે.

3

વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યમાં માનનારો વર્ગ એવો આક્ષેપ કરે કે કોઈ પણ વ્યક્તિ એ રીતે પોતાની ઇચ્છાનુસાર ભાષાદ્વારા પોતાના વિચારો જણાવે તેમાં સમાજને ટીકા કે ચર્ચા કરવાનો હક નથી. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના જોડાં નીચે મદ્દપાન કે વ્યભિચારને જેમ કોઈ કુટુંબ કે સમાજ ખામી રહે નહિ, તેમ કેળવણીમાં આવું પ્રત્યાઘાતી અસર કરનાર આચરણ ચલાવી શકાય

નહિ. પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાની સામયિક અને સ્થાનિક ફગ્ને લાગુ પડેલી હોય છે. શિક્ષકોના વર્ગની ફગ્ન રળુ થએલ કેળવણીકારને સામયિક ફગ્ન છે. એ ચૂકે તેમાં એમની તો માનસિક અધોગતિ થઈ ચૂકેલી છે જ; પણ તેના કરતાં તેઓ તેમના શ્રીતા શિષ્યોની ગાનસિક અધોગતિ કરી નાંખે છે; કારણ કે જગત એ અનુકૂળનું યંત્ર છે. સમાજમાં ઘણા મોટા ભાગ એવા દેખાતા મોટાના અનુકરણમાં રાખે છે. એ રીતે કેળવણીકારની એક મોટી ફગ્ન પ્રગળા ઘડતરની છે તેમાં તેનું ઝીચરણ કગનાર કોઈ પણ જરૂરે સફળ થતા નથી.

પ્રગળનું પ્રગળત્વ, પ્રગળની લાયા, પ્રગળો પોપાક, અને પ્રગળા ખોરાકનો એક ધારો રચના ઉપર છે, આ સંબંધે જે પ્રગળે એકસરખો નિર્ણય સ્વીકારી લીધો છે, તેનું પ્રગળ તરીકેનું અગ્નિતત્વ છે. હજી જે પ્રગળ ફદિ, અનુકરણ, પ્રતિકરણના આદોલન ઉપર હોંચકા ખાય છે, ત્યાં પ્રગળકીય અસ્મિતાનાં દર્શન લાગ્યે જ થાય. ઓગણીસમી સદીમાં જન્મેલા અને ઉછરેલા કેળવણીકારોમાંથી લાગ્યે જ કોઈ આ સંબંધે ઉદાર માનસથી વિચાર કરી શકે તેમ છે. તેમના પરલાયા પક્ષાપાનનું પરિણામ એ આવે છે, કે એવા કેળવણીકારો પોતાના મંતવ્યોમાં જ રાચનારા થોડા અંધ અનુયાયીઓ મૂકી ગય છે. એ વાસ્તે લવિષ્યને માટે વિષ ફપ છે એ વાત ઘણા બૂલી જન છે.

અધિકારીઓના આગમન સમયે આપણાં રોજનાં આચરણમાં પોપાકમાં, કે વર્ગ-શિક્ષણમાંથી કે બીજા મિત્રવર્ગથી અછાનો-ફૂપો રહેતો નથી. એ સર્વ જ્યારે આપણા ટોંગતે પિછાતે છે ત્યારે આપણું મૂક્યાંકન કેવું થાય એ સૌ પોતપોતાના મનમાં સમજી શકે તેવું છે. એટલે શિક્ષકને પોતાના આગંતુક અધિકારોની ખાતર પોપાક બદલશે પડે એનાથી વધારે એ ધધાની વિડંગના બીજી કંઈ હોઈ શકે ?

શિક્ષકોની એ વિડંગના કગનાર એ કેળવણીકારો કે નિયામકોનું હીન માનસ છે. એ સત્ય બહુ જ થોડા અધિકારોના માનસને સમજાય છે, એ જ આપણી કમનસીમીની બીના છે. એ પણ આપણી અધોગતિનું કારણ છે.

૪

ઉર્લ્લા સાહિત્યસમારભમાં મહાત્માજીએ કહ્યું હતું, “ હું તો રોંગાંવમાં દટાઈ જવા માગું છું. -તેમજ પ્રત્યેક સાહિત્યકારનું સર્જન ગ્રામજનો સમજી શકે તેવું સરળ, તેમજ તેમને ઉપયોગી થઈ પડે તેવું હોવું જોઈએ. ”

હેલ્લા શિક્ષણ સમારભના સમાપનમાં તે ખાનાના વરિષ્ઠ નિયાયકે કહ્યું કે માધ્યમિક કેળવણી પણ માત્રભાષા દ્વારા આપતી જોઈએ, અને તે ગ્રામોદ્યોગક હોવી જોઈએ.

એક આદર્શની પાછળ મરી શીટનાર ગમનવિહારી વ્યક્તિ છે, અને બીજી સત્તા અને

પ્રતિજ્ઞાના શિખરે વસનારી બ્યક્તિ છે, છતાં એ બંનેનું વક્તવ્ય એક જ રથને, અને એક જ સમયે એક જ સૂર ઉત્પન્ન કરે તેવું નીકળે એ પણ એક કાળગળની બલિહારી જ ને ?

છતાં ખીણમાં વસનારા આપણા અદ્વૈતદ્રષ્ટા કેળવણીકારો એ આદર્શને ક્યારે સમજી શકશે ? જે વિષયો માતૃભાષામાં શીખવવાના છે, એ જ વિષયો માતૃભાષામાં શીખવી શકાય એવા છે, તેમજ એ રીતે શીખવવાથી સરળતા થાય, તેમ માનનારા બધા જ ભાષકોએ તે તે વિષયો શીખવવાની પદ્ધતિની ચર્ચા અગ્રેજી દ્વારા જ કરી એનો અર્થ એ નથી થતો કે મારી ટેંકા હું મારાં બાળકો, શિષ્યો ખાતર છોડનાર નથી, છોડી શકું તેમ નથી, વક્તા પોતે માતૃભાષામાં જો પોતાના વિષયોનો વિચાર દર્શાવી ન શકે તો પછી તેમના અનુયાયીઓ માટે તો કહેવાતું જ શું ?

ગૃહસ્થજીવનની શરૂઆત કરનાર બ્યક્તિ પોતાના ઘરમાં સૌથી પ્રથમ નિત્યની જરૂરી-આતની ઝીંજો જ વસાવે છે. નૈમિત્તિક જીવનને માટે પ્રસંગ આવતાં વસાવતો જાય છે. એ રીતે ઘોડા જ સમયમાં પોતાનું આખું ઘર સમૃદ્ધ કરે છે; શણગારે છે. એ જ પ્રમાણે આપણી ભાષાનું છે. આપણી ભાષામાં જ્યારે જેની જરૂર પડશે ત્યારે તે પરિભાષા એની મેળે ઉભી થઈ જશે. પ્રસંગ પ્રાપ્તિ વિના ભાષાનો વિકાસ થવાનો નથી. ભાષાનો વિકાસ ક્યાં પછી પ્રસંગ લાવવાનો વિચાર ઘોડાની આગળ ગાડી-મૂઠ્ઠી તેને હાંકવા જેવો છે.

ધરતીકંપ ઉપર ઉત્તમ પુસ્તક જાપાની ભાષામાં લખાયેલ છે, કારણકે એવા અકસ્માત ત્યાં સૌથી વધારે થાય છે. મુનાઇટેક્સ્ટેટના પશ્ચિમ કિનારે વસતા એક વિદ્વાનને એવા જ હેતુથી એ વિષયનો અભ્યાસ કરવો હતો તેને માટે તેને જાપાનીઝ ભાષા શીખવી પડી. જો જાપાનીઝ ભાષામાં એવા વૈજ્ઞાનિક વિષયનું સર્વોત્તમ પુસ્તક લખી શકાય છે, તો હિંદની કોઇ પણ દેશભાષામાં એવાં પુસ્તકો શા માટે ન લખી શકાય એ ન સમજી શકાય તેવું છે. જરૂરીઆત ઉત્પન્ન થયા સિવાય કોઇ પણ વસ્તુની શોધખોળ થઈ શકે ખરી ?

જગતભરના વિદ્વાનો પરભાષાને વિચાર ગ્રહણ કરવાનું સાધન ગણે છે. માત્ર હિંદના જ કેળવણીકારો એ વાત સમજી શકતા નથી. વિચાર ગ્રહણ કરવા માટે કોઇ પણ પરભાષાનો અભ્યાસ કરવો યોગ્ય છે, વિચાર જણાવવા માટે તો માતૃભાષા જ સર્વોત્તમ સરળ સાધન છે. એ સત્યનો જીવનમાં આચાર કરવાથી પ્રગળો ઘણો સમય અને શક્તિ બચાવી શકાશે એવા દૃઢમતિસ કેળવણીકારો જ દેશના સાચા ધંધાનારા થાય છે.

શિ શિ તો ની બે ઝા રી

લેખક :

નવલંકેશ જી. ત્રિવેદી એમ. એ.

એક પુસ્તકાલયમાં ૪૦ રૂપીઆના મંથપાલની જગા ખાલી પડી. તે માટે જાહેરમાં અરજી માગતાં ૨૦૦ અરજીઓ આવી. તેમાં બે એમ. એ. એલ એલ. બી. હતા; સાત બી. એ. એલ એલ. બી., પંદર એલ્યુએટો અને બાકીના તેથી ઓછું અભ્યાસ હતા. આ દલીલત શુભરાતના એક શહેરની છે. આવી જ રીતિ સર્વત્ર દેખાય છે. અમદાવાદમાં ૩૦ રૂપીઆથી એમ. એ. અને ૨૦-૨૫ થી એલ્યુએટો ખાનગી નોકરીઓ લેવા તૈયાર છે. સને ૧૯૨૦માં હું અમદાવાદમાં નોકરી શોધવા આવ્યો ત્યારે શ્રી. વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈએ કહેલા શબ્દો વારંવાર યાદ આવે છે. શબ્દો તો બહુ સામાન્ય હતા, નોકરી ન મળે તો ટયુશનો કરવા એમ વાત નીચળતા તેમજ કહેલું, ‘અહીં એલ્યુએટોનો ભાવ અત્યારે કલાકના પંદર રૂપીઆ છે ! આ ભાવ અસારે બેસી જઈ કલાકના પાંચ રૂપીઆ સુધી પણ કેટલેક સ્થળે દેખાયો છે.

આ પ્રમાણે કેળવણીએની બેકરી વધી પડવાનું અને તેમના ભાવ ઘટી જવાનું કારણ મળી કરતાં પેદાશ વધી ગઈ છે તે છે. અત્યારની કેળવણી દ્રવ્યલોબી વેપારી કંપનીએ સરતા કારકુનો પૂરા પાડવા માટે શરૂ કરેલી. શરૂઆતમાં તો મેટ્રિક થએલાને રૂ. ૧૦૦૭ ને બી.એ.ને રૂ. ૨૦૦૭ માસિક મળવા લાગ્યા. એટલે દલપતરામ કહે છે તેમ—

બહેલા કુલાવા લાગ્યા, અભણ પસ્તાવા લાગ્યા;

પુત્રોને પઠાવા લાગ્યા, ભટ્ટ, ભાટ, ચારણો.

માત્ર ભટ્ટો, ભાટો અને ચારણો જ નહિ, પણ ગોલા અને ધાંચી, દરજી અને હજમ પોત-પોતાના બાપદાદાઓના ધંધા મૂકી ખુરશીએ બેસી કામજો પર બીલાડાં બેચી મોટા મોટા પગારો બેચવા માટે આકર્ષાઈ આવ્યા. કસમ કસવાથી જ ટાંડે જાંચે બેઠા બેઠા મોટા પગારો મળતા હોય તો ખટ્ટી શા માટે શરીરને તકલીફ આપી ? અને આ નવા ધંધામાં તો વળી અમલદારીનો તોર હતો, ત્યારે બાપદાદાના ધંધામાં તો નીચું માયું રાખી આડકોને ખુશી કરીને કમાઈ ખાવાનું હતું.

બાદાણોએ ખબેથી ખટ્ટીઆ ઉતાર્યા અને જમદાર ફોજદારના પટા ચડાવ્યા અને ટીપણના વીંટા પાંધડીમાં ખોસવાને બદલે તુમારોના વીંટાઓ અજવામાં દબાવી કરવા માંડ્યું. અને વખત એવો આવ્યો કે વાણીયાનો દોકરો દુકાને બેસી વર્ગે બે હજાર રળવાને બદલે પચાસની કારકુની કરવામાં વધારે સુખ માનવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે બેતરને પાદરથી, કોઈને

દારખાનેથી, 'દુકાનને વખાણેથી માણસો ખેંચાઈ ખેંચાઈને નોકરી તરફ વળવા લાગ્યા, 'મુખનો શેરોસો', 'ટાઠા છાંપાનું કામ', 'નિશ્ચિત આવક' આવાં આવાં લલચામણાં નામો હવે 'કનિષ્ઠ આકરી'ને ચાપવા લાગ્યાં. પણ થોડા સમયમાં જ નોકરીનું નાનું ક્ષેત્ર ભરાઈ ગયું. છતાં તેના ઉપર જ ઉપરા છાપરી શિક્ષિતોનું આક્રમણ થવા લાગ્યું, કારણ તેમને તે સિવાય ખીલું કાંઈ આવડતું હોતું નથી.

આપણા શિક્ષિતવર્ગની દુર્દશાનું ખરું કારણ જ આ છે. તેમને એવું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે કે જે તેમને નોકરી સિવાય ખીજા એકે કામ માટે લાયક બનાવતું નથી. બી. ઇ. થયેલાઓ, અભણ કચ્છી મીઠીઓને ત્યાં સો, પેણોસોનાં મર્યાપાથી નોકરી કરે છે, અને આ કાળા બધરને ફરી મારનારા મીઠીઓને ત્યાં લાખે લેખાં થાય છે. બી. એ; એમ. એ. માનર થાય કે કારકુન; દાકતરો પણ પ્રથમ તો નોકરી જ શોધે. તે જ મેળે ત્યાં મુધી પાટીયું મારી બેમે, તેમાં પણ એની રસાદસી છે કે દુકાનનું ભાડું અને ક'પાઉન્ડરનો પગર. ભાલ્યે જ નીકળી શકે. એટલે છેવટે ગમે તે પગારની નોકરી જ મોટા ભાગને તો લઈ લીધા વિના છૂટકા નથી.

સ્ત્રી કેળવણીની વૃદ્ધિની સાથે બેકારોની સંખ્યામાં પણ વધારો થાય છે. પહેલાં પ્રાથમિક કન્યાશાળાઓમાં પણ પુરૂષ શિક્ષકો દત્તા. માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં હજી પુરૂષ શિક્ષકો છે, પણ સ્ત્રીઓની પ્રાથમિક શિક્ષણ-સંસ્થાઓમાં હવે પુરૂષ શિક્ષકો ભાગ્યે જ દેખાય છે. ધીમે ધીમે સ્ત્રીઓ પુરૂષોની જગાઓ લેતી જાય છે. પોસ્ટ ઓફિસ, તાર ઓફિસ, દવાખાનાં વગેરે જગાએ કેળવણીથી સ્ત્રીઓ નોટલા પ્રમાણમાં નોકરીઓ લાઈ કરતી જાય છે, તેટલા પ્રમાણમાં પુરૂષોમાં બેકારી વધે છે. ભણેલા પુરૂષો અભણ સ્ત્રીઓને પરણીને પોતાના પણ આ ભણેલી સ્ત્રીઓને આ પ્રમાણે અભણ પુરૂષોને પરણીને પોષવાનો ઉપદેશ આપવાની દિવ્ય કાની ચાલે? જ્યાં સમય પોતાનું 'કામ કર્યું' જાય છે અને એન્ડ્યુએટ સ્ત્રીઓ મેટ્રિકમાં નાપાસ થયેલા પતિઓ પમંદ કરવા માગી છે. પણ આ પ્રમાણે થોડા જ બેકારો પરણીને ઠેકાણે પડે છે.

વળી હવે તો સ્ત્રીઓમાં પણ બેકારી આવવા લાગી છે. સ્ત્રીઓ માટે નોકરીનું ક્ષેત્ર ધણું સંકુચિત છે અને તે હવે લગભગ ભરાઈ ગયું છે. હવે ગામડાંઓમાં કે કર્મચોરોમાં જવા તૈયાર હોય તેની ગિલ્ડિકાઓની કે મણ્યોની મગણીઓ વધારે જોવામાં આવે છે. શહેરોમાં તો જોઈએ તે કરતાં વધારે શિક્ષિત સ્ત્રીઓ મળી આવે છે. એટલે કેટલીકને બેકાર જીવન દરજ્જાત રીતે ગાળવું પડે છે. હજી ના સ્ત્રીઓ મટે શહેરો જહાર ક્ષેત્ર છે, પણ તેયે થોડા સમયમાં ભરાઈ જશે. કેળવણીથી સ્ત્રીઓની રિયલિટો વિચાર કરતાં ખરેખર ક'પારી આવે છે. તેમના મગજમાં આર્થિક આવન-જવાન વિચારો ફસાવામાં આવે છે, એટલે તેઓ પ. લણીને ધધો કરવા માગે છે, પણ આવા ધધાઓ ક્યાં છે.

આ બેઠાની એક માત્ર ઉપાય એજ છે કે કેળવણીની આખી જ પ્રથા બદલાવી જોઈએ અમદાવાદમાં સેકંડો વિદ્યાર્થીઓ મેટ્રીક સુધી લઈને અભ્યાસ છોડી દે છે, અને મીલોમાં કાપકું કે કારીગર તરીકે જોડાઈ જાય છે. તેમને ત્યાં ઉપયોગી થઈ શકે તેવી કેળવણીની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ ધધાદારીશાળાઓ એ આપણી અત્યાગતી મુખ્ય જરૂરિયાત છે. છોકરાઓને માટે સુધારી, લક્ષરી, દરજી, ધોખી, વણા વગેરે ધંધાઓની શાળાઓ તથા છાત્રીઓ માટે પણ દંડકામ, ધોખીકામ, ગૃહવ્યવસ્થા, ગધલુખા વગેરે શીખવવાની શાળાઓ ઉઠાડવી જોઈએ છાત્રીઓ માટે ગૃહવ્યવસ્થાનું વિશાળ ક્ષેત્ર પડેલું છે હેઠળે અને કુટુંબોની વ્યવસ્થા કેળવણી સીઓ ઉત્તમ રીતે ગમી શકે ગૃહિણીનું કામ પત્નીત્વથી જુદું જ છે. સમ કંઠ્યા ન માગતી સ્ત્રીઓ ગૃહિણી તરીકે મીઠામનોની ગંઢેલા ખાવાની જરૂરિયાત પૂરી પાડી વ્યવસ્થા અને ગૃહ જીવન ગાળી શકે

વળી શિક્ષિત સ્ત્રી કે પુરુષ અર્જના મનમાવી કામ કરનારા રીચુપન છે એ બેગ ખનાય દૂર થવો જોઈએ ટ્રેન્યુએટ થયા કે મેટ્રીક થયા એવે દંડ કે પાચી ન જ થઈ શકાય, અથવા જોડા વચ્ચાનો કે ગાધીયાણાનો ધધો ન જ થઈ શકે એવું મિથ્યાભિમાન જાય તો શિક્ષકની બેઠારી તરફથી નાગ પામે આપણા વંશગ અને ઉલોગ અત્યાદેઅભણ લોકોના હાથમાં છે તે લખેલાઓ હાથ કરે તો તેમને પોતાને અને આ ધધાઓને પણ લાલ થાય.

તે જ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ પણ લમના ધધાને હાથ કરી શકે અત્યાદે લમનો ધધો ખીનખવાયેલી સ્ત્રીઓના હાથમાં જ છે. નરશિક્ષિત સ્ત્રીઓ લમથી વિમુખ રહેતી જાય છે. જોડે લગોળ ને ખજોળમાં લગનાર લાખોને હજુ મે અધ્યામા ચિત્તાવાળી બાઈઓ જ મળે છે ગિલિકા થઈ જીવેજીની મુલાખી કરી અથવા ગાઈપીગ થઈ શેની દયા પર જીવવું તેના કંઠા પતિની સાથે જીવનમેળ સાધી ગંઢેલું શું જોડું? પણ મુઠેલી અક્ષિ જ છે, લખેલા પુરો પણ હજુ પતિપણાનું મિથ્યાભિમાન છોડી ગયા નથી. પોતાની વિનાયન જીંદગીની લઈ આવેલી પત્નીને પણ હજુ આપણા ટ્રેન્યુએટ પતિઓ 'બેઈ' ગણે છે આ ગિધિનિર્મા જે પડણી ગઈ છે તે કેળવણેલી સ્ત્રીઓ ખનાય અને નહિ પરજેવી પગલુવાનું પમંદ ન કરે તે સમજી શકાય તેમ છે કેળવણેલી પત્નીનો લાલ લેવો હોય તો તે માટે પતિપણાના મિથ્યાભિમાનનો ભોગ આપના તૈયાર રહેવું જોઈએ

પરંતુ ઉપર દર્શાવેલા ઉપાયોથી એવું પગલામ આવે છે કે શિક્ષિતોની બેઠાની ઉત્તરને અભણ લોકો ઉપર આવી પડે આખા દેશની બેઠારી દૂર કરવા માટે તો ગાંધીય ઉદ્યોગો મોટા પાયા ઉપર શક થયા જોઈએ ગાંધીય વડાણવટ, વણાટ, ખાણે યાત્રિક બેતી, હવાઈયાન, ગસાણિ- ઉદ્યોગો વગેરે વગેરેની ગાંધીયાપી યોજના ગાંધીય સરકાર હોય તો જ સલન આવી યોજના સિવાય બેઠારી દૂર કરવાના ઉપાયો તે કાળે આજને થીન દેવા બગાડ જ ગણાય સર્વ નદીઓ જેમ સાગરને મળે છે તેમ પગધીન દેશના ઉદ્ધારના સર્વ માર્ગો પણ વગાડના સાગર પ્રશ્ને જ છેવટ આવીને વિગમે છે અત્યાગતી ગિધિતિમા ગાંધીયમિ એ જ ગાંધીય મેઘની ટાળનાનો સર્વોચ્ચ ધનાજ છે.

સ હ શિ ક્ષણ

એક

સામાજિક બળ

લેખિકા :

શ્રીમતી ઇન્દુમતી મહેતા

જગતમાં આજે સર્વદેશીય પ્રગતિનાં મંડાણ મંડાઈ ચુક્યાં છે. નવીન યુગની હાકલ વાગી રહી છે અને જગત એ યુગપ્રવાહને ઝીલવા પ્રયાસ આદરે છે. વર્તમાન યુગ નારીયુગ છે. સ્ત્રીત્વની ભાવના અને સ્ત્રીગતિનાં સ્વપ્નાં હવે મૂર્તિમંત થતાં જાય છે, અને પરિણામે સમાજજીવનમાં સ્ત્રીઓ સ્થાન મેળવતી જાય છે. સમાજનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સ્ત્રીનું અસ્તિત્વ અને કાર્ય દેખાવા માંડ્યું હોવાથી સમાજના ડાહ્યા પુરૂષોને પરિણામની ચિન્તા થવા માંડી છે. જગતનું આ નાવ ક્યાં જઈને નાંગરશે એ પ્રશ્ન એ લોકોને મુંઝવે છે. સ્થિતિચુસ્તોને એમાં અનીતિની વૃદ્ધિની ગંધ આવે છે; નીતિનાં ધોરણ હિનભિન્ન થતાં લાગે છે. જ્યારે નવીન વિચારવાળાઓ પ્રગતિજીવનનાં ઉત્કર્ષનાં સ્વપ્નાં સેવે છે; એમને નવયુગની અનેરી નોખતના સૂર સંભળાય છે. દરેક દેશમાં સમાજના જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં પુનર્ધટનાની યોજના વિચારાય છે. આને સમાજશાસ્ત્રીઓ, અર્થશાસ્ત્રીઓ, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ, માનસશાસ્ત્રીઓ, શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ વગેરે પંડિતો અનેકવિધ પ્રયોગો દ્વારા જગતનો મુંઝારો દૂર કરવા પ્રયાસ આદરી રહ્યા છે. છતાં મનુષ્યહૃદયને સતોષે એવો સફળ ઉકલ હજી તેઓ શોધી શક્યા નથી. શિક્ષણશાસ્ત્રમાં તો આપણા દેશમાં ભયંકર અજ્ઞાન પ્રવર્તે છે. કારણ કે આપણા વિચારકો અને કળવણીકારોનો સ્ત્રીત્વનો અભ્યાસ અધૂરો છે. સ્ત્રીપુરૂષની નૈસર્ગિક ભિન્નતા લક્ષમાં લેવાતી નથી. સ્ત્રી અને પુરૂષ એ ઉભયનાં કાર્ય જીવનમાં ને જગતમાં જુદાં છે. ઉભયનાં સરખાં જ કર્તવ્ય હોત, તો જગતમાં એમનાં સર્જન નિરાણાં શા માટે હોત ? એમની શારીરિક રચના જ ભિન્ન છે. સ્ત્રીઓનાં શરીરનું ગ્રંધારણ ગ્રંથીઓનું (glandular) હોય છે અને પુરૂષોનું સ્નાયુઓનું (muscular) હોય છે. એટલે દૈનિક ઇષ્ટાસક્રિયતાનું કાર્ય પુરૂષ વધુ કરી શકશે, અને દૈનિક દ્રવે એનું કાર્ય સ્ત્રી કરી શકશે. એટલે પુરૂષમાં વિચાર પ્રધાનપણું હોય છે ત્યારે સ્ત્રીમાં લાગણીનું પ્રાધાન્ય હોય છે. એમનાં જીવનલક્ષણો જ નિરાણાં છે. એકમાં મૃદુતા, સ્વાર્પણ, ભક્તિભાવ વગેરે હૃદયના ગુણો દેખાય છે, ત્યારે બીજામાં હિંમત, અજળ ઇષ્ટાસક્રિય, શૌર્ય વગેરેનું અસ્તિત્વ દેખાય છે. ઉભયનો શારીરિક વિકાસ પણ એકજ ગતિથી ચાલતો નથી. એકજ ઉંમરનાં પુત્ર પુત્રી પાસે કુટુંબ અને સમાજ જુદાં જુદાં કર્મો અને ધર્મોની અપેક્ષા રાખે છે. પુરૂષમાં સર્જકશક્તિ નજરે પડે છે, ત્યારે સ્ત્રીમાં પોષકશક્તિ દેખા દે છે. પુરૂષનું મન

મન વાસ્તવિકતા તરફ પ્રેરણા દોષ છે, ત્યારે સ્ત્રીનું મન અપનાવગતમાં વિહરે છે એમને વિજ્ઞાન કે ગણિત જેવા વિષયોમાં જોડાતા પુરુષો રસ પામે એમને સ્ત્રીને નહિ પડે, અને કદાચ અને કવિતામાં સ્ત્રીના જોડાતા પુરુષો રસ નહિ લાઇ શકે આ માન્યતાને પશ્ચિમના કેનાડા વિદ્યાર્થીઓ ટેકા આપે છે અને પ્રાયોગિક શિક્ષણસંસ્થાઓ જેવા પગ એમણે આવા વિદ્યાર્થી પ્રદર્શન કર્યા છે એમણે વર્તમાન શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ ઉભાની આ સાહજિકા મિલ્નતાની અગણના ન કરતા પૂર્ણ નિયામ કરીને આવી પ્રાયોગિક શિક્ષણસંસ્થાઓની યોજના કરે, એ વધુ હજી છે તો કે આપણે શિક્ષણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી નહિ પણ સામાજિક દૃષ્ટિથી આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવો સહ-શિક્ષણના પ્રયોગથી સામાજિક પ્રગતિને કેવો વધ મળે છે, એવું અને વિદ્યાર્થીનું ઉચિત ધાર્મ્ય છે

આજના સહશિક્ષણના પ્રયોગો તરફ નિષ્ણાન ગતા માન્ય પડ છે, કે ખરી ગતે જોતા એમાં સહત્વજ દેખાતું નથી ઉભાના અનુભવ જુના વહે છે એ વર્ગમાં સાથે અભ્યાસ કરવા સિવાય એમાં ખીજી વિગતો નથી આજની શાળા-ગૃહેષ્ઠમાં એકમી-ગતે પુરો પગિય શરૂઆત નથી કરવું કે આ પ્રયોગમાં મામાપ અને સમાજનો યોગ્ય સહકાર નથી એમને જ્યાસુની મામાપ અને સનાજનો અહકાર નહિ હોય, અને સમાજની મજા જુમિમાં ઉચી નહિ આની હોય ત્યાસુથી સહત્વ દેખાવ પગુ જ ગહેનાનું અભાવે એકમીના વિદે માહિતી મેળવના માટે ઉભાને અનુભવ નથી એમને મિતનનું સ્વાતંત્ર્ય પણ નથી સમાજની શક્તિ દૃષ્ટિના સતત ભય નીચે એ શક્તિઓને ગહેવું પડે છે માત્ર વર્ગમાં નાથે એમવાથી માત્ર વિદ્યાર્થી કે આદર્શનો વિનિમય થઈ શકે નથી માત્ર એમની નના દર્શનથી લાગણીઓની ઉત્ક્રાંતિ જ અનુભવે છે, અને પગિયામે ઉભાના શારીરિક આગેવ્યતે હાનિ પડે છે, કાગણ કે એ લાગણીઓના રેણને સર્જનાત્મક માર્ગમાં વાળી લેના એ વ્યક્તિઓને નથી આવડતું, અને એ વાગનાગ શિક્ષકોની નમાજમાં અજા છે માનસગાત્રીની રીતે ધુવાનોના ધીરનપૂરને થે નીકામાં નાગી લેના શિક્ષકો આમગીને વેડે ગણાય એના પણ મગવા મુશ્કેલ છે તો પગ એના શિક્ષિત માતાપિતાની અપેક્ષા તો આજની પગિચિતિમાં વ્યર્થ જ છે અત્યાગના છાનાચોના મચાનકોમાં પણ આ દિશાના વ્યવસ્થા કેના હશે ? એમને આ પ્રશ્ન અણઉકેલ્યો ગહે છે, એમનું જ નહિ પણ ભયકર સ્વરૂપ પમડતો કનર છે પગિયામે ભાવિ નાગણિકા અગ્રપગમતો પુરો પગિય પામતા નથી, અને એમના જીવન સક્રિય અને કુતિ મનતા ગય છે ઉભાને કેળવનાગ વ્યક્તિને અભાવે એમના જીવનનો પ્રશ્ન વધુ ગુચ્છાતો જાય છે પગિયામે અધુનિક સમાજનો મોડો વધનો જતો નજરે પડે છે કૌમારજીવન મેવના છતાં એ કિશોર અને કુમારીના મુખ ઉપર કૌમાર્યનું વર્ચસ નથી એમના જીવનની વચત વણુમ્હોરી જ કરમાતી લાગે છે કાગણ કે આમાજિક ભાવથી ગાગિગિ સમય ગ્રહ્ય અને છે, પણ મન એ ભાવનાથી ગાગુ નથી એટલે માનસિક અવમના

અહાં અને ઉત્કૃષ્ટ વૃત્તિઓના સેનનથી એમનાં શરીર નિર્માન અને નિર્મિત અને છે એથી આના અપરિપક્વ પ્રયોગો એમનામા સાચી ભાવના જાગાના નથી અને પરિણામે જીવન શક્તિનો ઘન થતો જાય છે એમના જીવનને નરપક્ષનિત મનાવના કૃતના માનાપો ગાથ ઉપચારો કર છે પણ એ આત્મવ્યથા દૂર કરી શકતા નથી એવેજ અમાર આગમ અગત્યનો પ્રશ્ન તો અસાચે એજ છે કે આના મહાશિક્ષણના પ્રયોગો કૃતનાને પ્રથમ આરંભના વૈજ્ઞાનિક જાતિય જ્ઞાનની છે ઉચ્ચ શાગિચરીન શિક્ષકો જ આ પ્રશ્ન કુશળતાથી હાથ ધરી શકે આ જ્ઞાન વિના અને યોગ્ય માર્ગદર્શન વિના, યુન-યુનિવર્સિટીમાં પ્રવર્તિત રહેતુ યુવકનાં દૂર થવાનો નથી સમગ્રગણમાં નિર્મલ યોદ્ધા જેવી આજે યુવકવર્ગની દેશ છે એમને એમના જીવનશ્રમામમાં ઉપયોગી શસ્ત્રોથી અર્જિત ગણવા નહીં એ યોગ્ય કવચના અભાવે જીવનની વસતતની સારી મારી અસરના ધા ઝીલી રાખના નથી, અને પરિણામે નિર્મળ અને અશક્ત એ જીવન બની જાય છે એ જીવનને ઉભયની નૈસર્ગિક વિશિષ્ટતાનુ જ્ઞાન એ જીવન ધર્મ યોગ્ય પ્રમાણમાં નથી સમ નતા, એટલે વિકૃતિઓ જન્મ પામે છે અગમપગસ સાથે વર્તવાની ચારી હાથ લાગતી નથી, એવે ઉભય પોતાનુ ગૌરવ ભૂલી અતિ મુશ્કેલ ભાવના નાળા બની જાય છે

વ્યક્તિગત અને સામાજિક સુખનો મુખ્ય આધાર મુખી ગૃહજીવન ઉપર છે, અને એ સુખનો આધાર સ્ત્રી પર વધુ અવનમે છે સ્ત્રીજીવનના યોગ્ય વિશ્લેષ વિના એ અસંભવિત છે નરીન મુગમાં સ્ત્રીનો દગજો માનધુમ્ન બનતો જાય છે એ એનુ સાડ લક્ષણ છે સ્ત્રી તરફ જોનાતું દર્શિમિન્દુ જ બાલાતુ જોઈએ કૃત્યે અશે એ ફેગવાતુ જાય છે

આજનો યુવક શુ માગી રહ્યો છે? સ્ત્રી માન ‘જીવતુ દનિચ’ મનીને પ્રધાનખની શોભા વધારે, કે મત દિવસ તનતોડ મહેનત કરીને “વગર પગાગો મળુ” બની રહે, એટલાથી એ નહિ સતોગાય તેમજ આજે સામાજિક ભાવનાથી ગાણ રહેનો યુવકવર્ગ સ્ત્રીને માત્ર “શણગારવાન્ધુ ફીગવી” બની રહેતી પગચાર પડુ આપી શકે એમ નથી એને તો જોઈએ છે જીવનશ્રમામમાં સાથ આપનારી સહચરી એને તો જીવનના દરેક અનુભવમાં એ પત્નીનુ કેા ઉચ્ચ પ્રકારનુ સહત જોઈએ છે “Cooperation for mutual and Common experiences of life”

તેરી જ રીતે યુવતિ પણ એના આદર્શ અને ભાવનાના ઉદ્ગમમાં સાથે ઉડના જીવનનો પેનાડી માગે છે માત્ર એને શણગારીને જેસી રહે અને મગજમાં આન ત્મા મુદી એ જીવતા મમકડા સાથે ગમે, સ્ત્રીને માન “વાસનાતુમિની પુતળી” જ લેજે, એવો પાર્થિવ પતિ એ નથી વાન્ધતી

આવી રીતે દેશ ઉભયની કાવનાઆ ઉચ્ચ જાતની જાય છે, ત્યા યોગ્ય દારવણીની

આવશ્યકતા રહે એમાં નવાઇ નથી. આ આદર્શ સિદ્ધિ માટે આજની દહેવાતી સહ-શિક્ષણ સંસ્થાઓ નકામી છે. એમાં (Healthy sex adjustment) નિરાળી ગતિય મેળનો અવકાશ જ નથી. એ સાળાઓનું વાતાવરણ હૃદયની શુદ્ધતા કે પવિત્રતાને પેલક હોતું નથી. એનું વાતાવરણ ત્યાં સુધી ઉત્પન્ન ન કરી શકાય, ત્યાં સુધી સહ-શિક્ષણના પ્રયોગોનું ગણું અવલે માર્ગે જ ચાલવાનું.

ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે આજની પરિસ્થિતિમાં સમાજે શું કરવું ? નિરાળા શિક્ષણસંસ્થાઓ રાખવાથી તે ઉભય એકબીજાથી દૂરજ રહેવાનાં. એમની પરસ્પર પિછાનને અવકાશ જ સમાજમાં રહેતો નથી. નતન શિક્ષણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તો આવી નિરાળા સંસ્થાનું અસ્તિત્વ જ ન જોઈએ. પણ આપણા સમાજમાં એ ક્યાં શક્ય છે ? ત્યાં સમાજ તૈયાર નથી, ત્યાં શિક્ષકો એવા ભાવનાશાળી કે “ આંતરસંવાદ ” વાળા નથી, ત્યાં ઉછરતી યુવતિઓનાં સાચાં માનસની કેાઇને કંદપના પણ નથી, એવી પરિસ્થિતિમાં આવા પ્રયોગો શી રીતે સફળ થાય ? વળી પાછો પ્રશ્ન થશે “ પણ ત્યારે આજના સંજોગોમાં કરવું શું ? ”

ત્યાં સુધી આપણને આવા શિક્ષિત અને સંસ્કારી શિક્ષકો ન મળે ત્યાં સુધી યુવક-યુવતિ, ઉભયના પરિચય માટે બીજી યોજનાઓ કરવી ઘટે છે. એમના જીવનના જોખમે નવીન પ્રયોગો તો ન જ થઈ શકે. યત્નતા વિના નવીન પ્રયોગો આચરવાનો કેાઇને એ અધિકાર ન હોય. માટે આપણે નિરાળા સંસ્થાઓ નિભાવવી પડે, ત્યાં સુધી એમનાં લક્ષજીવન સુખી બનાવવા, એમને ઉભયના પરિચયની પૂરી તકો મળી શકે એને માટે સમાજે બીજા ઉપાયો લેવા જોઈએ. આજે સમાજે પ્રાચીન પત્તને નિહાંજાવિ આપી છે, તો આપણે નવીન સામાજિક પર્વાની યોજના કરવી પડશે. વારંવાર સ્નેહસ મેલનો, અર્ચામંડળો, પર્વાટનો, માદ્ય-પ્રયોગો, રમતગમતના સમારંભો વગેરે પૂરતા પ્રમાણમાં યોજવાં પડશે, જેથી ઉભય એકબીજાને પિછાને અને લક્ષજીવનનો યોગ્ય સાથી પસંદ કરી શકે. આવા પર્વાની યોજનામાં પણ કુશળ કાર્યકરો તો જોઈશે જ. નવીન યુગને સમજનાર, નવીન પ્રવાહને ઝીંચનાર, અને નવીન યુગજનનાં આદેશોથી અર્ધુબ્ધ રહેનાર સમાજમેલકો જોઈશે. આવા સામાજિક ઉત્સવો મ્હોટા પ્રમાણમાં યોજવામાં આવશે, તો સહજીવનનાં સાચાં બી વર્ણો.

બીજો પણ એક ઉપાય ઉભયને નજીક લાવવાનો છે. અને તો એ કે ‘કોઇ શિક્ષિત અને સંસ્કારી શિક્ષકદંપતી પોતાને ત્યાં, દશ યુવક-યુવતીને ગણે અને એના સહવાસને સફળ બનાવવા પ્રયોગો આદરે. આવું પશ્ચિમી કેટલીક નવીન પ્રકારની શિક્ષણસંસ્થાઓમાં થાય છે. આ પ્રયોગની સફળતા ઉપર તો નવાં ગૃહજીવનો અને નાગરિક જીવનનો આધાર છે. એથી ભવિષ્યની પ્રજા સુખી થવાનો સંભવ વધશે એમાં શંકા નથી.

સાવધાન્યે આ પ્રશ્નની ગંભીર વિચારણા નહિ કરવામાં આવે તો આ પ્રશ્ન વધારે ગુંચરાતો જશે. પળવાર આપણે આર્થ લાવનાના શિખર પરથી વર્તમાન સંસાર પ્રતિષ્ઠિત કરી જોઈએ. આજે નગરવાસી સુશિક્ષિત જનતા પુત્રીઓને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપતી થઈ છે. અમુક સુધારક કુટુંબોમાં લગ્નની વય વધી રહી છે, અને જાહેર જીવનમાં અપરિણિત યુવતીઓ યુવકોના સહવાસમાં આવતી જાય છે. પણ આપણા સામાજિક અને સાંસારિક સુખની ટકીને માટે આટલું જ બસ નથી. નવીન યુગનો પ્રવાહ અને યુવક-યુવતીઓના ઉદ્ઘાટના આત્માઓની વાંચનાઓ કે નવીન વિચારણા માગી રહેલ છે. આપણા સહશિક્ષણના પ્રયોગો સાચા જીવનના વિકાસને પોષક ન બને, યુવક-યુવતીઓનો જીવનપરિચય આજે ચાલે છે તેવો આજો અને અધકચરો જ રહે, અને નવયુગની દ્રષ્ટિએ આપણે નવીન ઉત્સવ પ્રણાલિકાઓ ન રચી શકીએ તો પશ્ચિમની કેટલીયે તુટીઓ અને વિકૃતિઓ આપણા ગૃહજીવનમાં પ્રવેશી જશે. આપણે સવેળા નહિ જાગૃત થઈએ, તો આર્થલાવનાને વિરોધી એવા અનેક જાતીય પ્રશ્નો અને અનિષ્ટો આપણા સમાજમાં ઉપરિચિત થશે. પોતાના નૈસર્ગિક જીવનના પોળાણ અને ઉછેરને અલાવે જીવો પુરુષમાં જોટાં અનુકરણથી “પુરુષ” (manly) બની જશે. વય વધવાની સાથે સમય અને સેવાભાવના નહિ ખીસી હોય, તો કૌમાર અવસ્થામાં જ યુવક-યુવતીઓ “નીતિની મર્યાદાઓ” તોડવા મંડશે. અરુપ અને આજો પરિચયથી ઉભય એકબીજાથી છેતરાશે અને અકાળે “જીવન કોણ” આપી દેશે. મોહવશ થઈ લગ્નમાં ઝંપલાવશે. “ધ્યેય વિનાનાં એવાં રૂપલગ્નો” જી પુરુષની સ્વાભાવિક ભિન્નતા સમજી કે જીવે નહિ શકે. અને પરિણામે ભાવિ યુવક-યુવતીઓ “લગ્નવિચ્છેદ” માટે પોકાર ઉઠાવશે. એવી અસંતુષ્ટ અને અઘાન દશામાંથી કૌમારજીવનમાં તેમજ લગ્નજીવનમાં પણ નીતિશૈથિલ્ય પેસી જશે, “લગ્ન ખ્વારના સંબંધો.” એકવાર વધવા લાગ્યા, તો આપણી અધોગતિનો પાર નહિ રહે. આવા અનેક ભયો આજે ક્ષિતિજ પર રહી ડોકિયાં કરી રહ્યા છે. કેટલાંક અનિષ્ટો અજાણપણે આપણા સંસારજીવનમાં ઘુસવા પણ લાગ્યાં છે. આપણા સામાજિક દેહમાં-આ અસાધ્ય દર્દ ધરે કરી જાય, તે પૂર્વે આપણા સમાજ-સુધારકો જાગે તો કેટલું સારું!

આ અનિવાર્ય પરિસ્થિતિમાં શું થઈ શકે, એ જ એક પ્રશ્ન છે. એક બાજુ અધૂરા શિક્ષકોના સંકટરૂપ પ્રયોગો છે, બીજી તરફ નિરાળા શિક્ષણસંસ્થાઓનું એકદેશીપણું છે. ત્રીજી તરફ રાજ્ય, માત્રાપ, સમાજનું દુર્લક્ષ્ય છે. એટલે આજે તો એમ જ કહેવાનું મન થાય છે કે માત્રાપો, શિક્ષકો, સમાજ કે દેશના નેતાઓ, સવેળા એકબીજા સાથે હાથ મિલાવીને આ પ્રશ્નનો ગંભીરતાથી વિચાર કરે સારે જ કાંઈક માર્ગ નીકળશે. સમાજના ધૂરધરો આ દૃઢ પ્રશ્નનો નિવેડો લાવવા પ્રયાસ આદરે એ જ છૂટે છે.

ઈંગ્લેન્ડની અપંગ બાળકોની શિક્ષણસંસ્થાઓ

લેખક

શ્રી. ગુડલાલ ગોપીલાલ ધૃ

જે દેશમાં લગભગ નેવું ટકા પ્રજા નિરક્ષર હોય, આખા દેશના કરોડો બાળકોમાંથી માત્ર પંદર ટકા બાળકોને જ અક્ષરજ્ઞાન મળી શકે છે. પ્રમુખ હોય, એવા આપણા દેશમાં અપંગ બાળકો, અપરિપક્વ મગજના બાળકો તથા અનિષ્ઠ અને અધમ વાતાવરણમાં ઉછરતા બાળકો મળે તો શી સંવેદ હોય ? ઈંગ્લેન્ડની અનેક સમાજસેવાની સંસ્થાઓમાં ત્યાંના પહેલો મૂળ, અધ, અપરિપક્વ માનવશક્તિ (morally deficient) માગકો, વસની, લપટ ફગારી માતાપિતાના બાળકો, ક્ષતરાણા અથવા નીચા શૈક્ષણિક માગકો અને એવા બીજા સમાજના સામાન્ય વર્ગના બાળકો થી ખાસ જુદા પડતા માગકો મળે છે અને મુશ્કેલી સંસ્થાઓ ખાસ લક્ષ્ય મેળવે છે, એવા માગકોને શિક્ષણ આપી તેમના જીવનમાં આનંદ અને ઉત્સાહ ફેડી, તેમને ઉપયોગી નાગરિક બનાવવાના પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આવી જ સંસ્થાઓ જોવાનો મને લાલ મયો છે તેમની કેવીક સંસ્થાઓની હકીકત આ લેખમાં આપવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

અધ બાળકોને વાચતા લખતા શીખવવા માટે 'બેન' નિર્મિત ઉપયોગ કરવામાં આવે છે એ તો સહુ જાણે છે. અંગ્રેજી સાહિત્યના લગભગ તમામ અગત્યના પુસ્તકો હાન એ બેન નિર્મિતમાં છપાયા છે. નેશનલ લાયબ્રેરી ફોર ધી બ્લાઇન્ડ (અધજનો માટેનું રાષ્ટ્રીય પુસ્તકાલય) એ સરકારી પ્રકારના પુસ્તકોની પ્રતિબિંબ માર્ફ કરે છે એ લાયબ્રેરીમાં ગયો તે વખતે એક લાખ તેતાળીસ હજાર પુસ્તકો બેન લિપિમાં છપેલા હતા એને જાણે ચાલતા ફરતા પુસ્તકાલય માગકો દરેકજાના હજાર પુસ્તકો વાચવા માટે ફક્ત ગહે છે. આખા ઈંગ્લેન્ડમાં અને દુનિયામાં જ્યાં જ્યાં અંગ્રેજી લાખા મળે ત્યાં અધ સ્ત્રી પુરુષો આ પુસ્તકાલયના સહાયક હોય ત્યાં આમાંથી પુસ્તકો મેળવવામાં આવે છે. અધ વાચકો માટે એક લિપિમાં છપાયા અને અલિપિમાં જલ્લુ અનાવવામાં આવે છે. લાયબ્રેરીના અધ્યક્ષશ્રી માટેને મહે પૃથ્વી કે મૂળ અસન પુસ્તકોને બેન લિપિમાં છપાયા મેળવે તે નિર્મિત લખતાનું માર્ફ પ્રાણ મેળવે છે ?

એ માર્ફો તો અધ મનુષ્યોથી થઈ ન શકે તેમણે જ્યાં જ્યાં આખો કે અમારી સંસ્થામાં પાચસો સ્વયંસેવકો છે તેઓ નોખરી ધધેથી નિવૃત્ત થયેલા છે અને પ્રાધન સપત છે તેઓ જીવનની સંસ્થા સમગ્રે પુરુષ માર્ફ તરીકે આ અધ મનુષ્યોના લાભાર્થે જ માસ મુધી બેન લિપિનો અભ્યાસ કરે છે અને પછી અંગ્રેજી સાહિત્યના અનેક ઉત્તમ

પુસ્તકોની છાપેલી પ્રત જોઈ સિધિમાં ઉતારે છે. આપણા દેશમાં કયા શ્રવણ કે મદારાત્નેતાં પ્રવચનમાં હાજરી આપવામાં જ ધર્મકાર્ય ગણતાં સેંકડો નવરા ધનિક, સારી સ્થિતિવાળા પેન્શનરો અને બીજાં પુરસદવાળાં સ્ત્રીપુરુષોને, પોતાનાં દુર્ભાગી અર્પણ માનવજન્મુઓની સેવાનો આ માર્ગ દષ્ટાન્ત્ત રૂપ નથી? અંધ બાળકોની મ્હેં જે શાળાઓ જોઈ તેમાં વિદ્યાર્થીઓને લેખન, વાચન ગણિત અને બીજાં વિષયો ઉપરાંત ઉપયોગી હુન્નરઉદ્યોગ તેમજ સંગીત શીખવવામાં આવતું હતું. વધારે નવાઈ જેવું તો એ હતું કે ટાઇપરાઇટીંગ અને ટાઈટેન્ડ (જેલસિપિમાં) પણ શીખવાતું. એક અંધશાળામાં ટાઇપરાઇટીંગ ક્લાસની શિક્ષિકાએ મ્હારા દેખતાં એક ચોપડીમાંથી ઝપાટાપંથ ફફડા વાંચ્યો. વાંચતી વખતે અંધ વિદ્યાર્થી પ્રેસટાઈટેન્ડમાં તે લખતો ગયો ને ત્યાર પછી સામાન્ય સિપિના ટાઇપરાઇટર ઉપર તે ટાઇપ કરી મને બતાવ્યો. એટલે આ પ્રમાણે શિક્ષણ લીધેલાં અંધ બાળકો જાપાના રિપોર્ટર તરીકે પણ સારી રીતે કામ કરી શકે.

બહેરાં મુર્ગા બાળકો મટે સંખ્યાઅંધ શાળાઓ ઇંગ્લેન્ડમાં છે. ન્યૂ લોકોની પોતાની આવી ખાસ સંસ્થાઓ છે. અને મ્હેં જે બહેરાં મુર્ગાની શાળાઓ ઇંગ્લેન્ડમાં જોઈ તેમાં ન્યૂ લોકોની સંસ્થા સદુચી ઉત્તમમાંની એક ગણાય. આ બધી શાળાઓમાં બાળકોને વાચન લેખન અને બીજાં વિષયો ઉપરાંત ઔદ્યોગિક શિક્ષણ, રમતગમત, સંગીત અને નૃત્ય શીખવવામાં આવે છે. બહેરી મુર્ગા કન્યાઓની કેટલીક શાળાઓમાં મ્હેં એ બાળાઓનું નૃત્ય જોયું તે ખરેખર આશ્ચર્યજનક હતું. પીઆનો વાગે તે મુજબ ગીતના તાલ પ્રમાણે બાળાઓ નૃત્ય કરતી હતી. પીઆનાનો એક પણ સૂર બાળાઓ લેશ માત્ર પણ સાંભળી શકતી ન હતી. ખરૂં જોતાં તો પીઆનો આપણા જેવા સાંભળનારને મટે જ વગાડવામાં આવતો હતો. છતાં બાળાઓને અમુક ગીત (જેની અગાઉથી તેમને લેખી માહિતી આપવામાં આવી હતી તે) ના તાલની સંખ્યા મુજબની ગણતરીથી પગલાં લેવાની તાલીમ આપેલી હોવાથી કેવળ સ્વાભાવિક રીતે પીઆનાના ગીતના તાલ અનુસારનું નૃત્ય થતું લાગતું હતું. એ શાળાનાં મુખ્ય અધ્યાપિકાએ મને જણાવ્યું કે અમારી શાળાની મ્હોટી બાળાઓ જાહેર નૃત્ય સમારંભોમાં જાય છે ત્યારે અગાઉથી, જે અમુક ગીત પીઆનો પર વાગતું હોય છે તેની માહિતી તેમને મળી હોય છે તો, સમાન્ય બીજા કુશળ નૃત્ય કરનાર સ્ત્રીઓની માફક જ તેઓ પણ નાચે છે, અને સભામાં કેઈ કહી શકે નહિ કે તે નૃત્ય કરનાર બાળા તદ્દન બહેરી અને મુર્ગા છે. મ્હારે વિશેષા કેટલાક પ્રશ્નોના તેમજ હિન્દુસ્તાન દેશ આપનના પ્રશ્નોના ઉત્તર બાળકાએ સારી રીતે પાટીઆ ઉપર લખીને આપ્યા અને નકશામાં રચ્યો પણ ચળળતાથી બતાવ્યાં. બહેરાં મુર્ગાની શાળામાં ચિત્રકામ, અને માટી તથા સિસ્તરીસીનું મેડવનું કામ તેમજ બીજા કેટલાક કલાકાર્ય ગીન્ને બહુ સુંદર રીતે બાળકો કરે છે. બહેરાં મુર્ગાની સંસ્થાઓનું સંગઠન કરનારી મધ્યવર્તી સંસ્થાઓ પણ ઇંગ્લેન્ડમાં અનેક છે, અને તેમાં

ઉત્તમ વિશાળ હાથપેરી તથા ખીજાં સાધનો, જગતની બેઠેલાં મુશ્કેલીની સન્ધ્યાઓની મહિતીનું સાહિત્ય વગેરે મોળા પ્રનાલુમા ગમવામા આવે છે

અપગિપ્ત મગજના અને લગભગ બુદ્ધિહીન માગકો માટેની શાળાઓ પણ અનેક છે પણ સોળ વર્ષના માગકો, આ શાળાઓમા, એટલા કમચમક્ય હોય છે કે પોતાના માનાપ કે તજજ્ઞના મગપણનો અર્થ પણ સમજી શકતા નથી, અસારે શીખવેલો શબ્દ પા કવાન પડી ભૂલી જતાર છે, અર્થ વગરનું વિના કાણુ હશે છે અને ખીજાં એવી અનેક મૂર્ખાઈ ભરેલી એટાઓ કરે છે, જે ઉપરથી આપણે એમને ગાડા-ઢાના-ગણી ધ્યાન ન આપના ચોચ નિરૂપયોગી, ગણી માટીએ આવા ધ્યાનનક દુર્ભાગી માગકોને શીખવવામા ને ધૈર્ય, શાન્તિ, સતત પ્રયત્ન અનહદ મહેનત અને સહૃદયતા આ સામાના શિક્ષકો દર્શાવે છે તે ખરેખર અત્યન્ત ધન્યવાને પાત્ર છે એવા બાગકોને માણુમાઈમા લાવવા માટે પોતાનુ જીવન સમર્પણ કરનાર સ્ત્રી પુરુષો-યણે મોટાં ભાગે સ્ત્રીઓ—મનુષ્ય એવાનુ પામપુરુષનુ કાર્ય કરે છે, ઉત્તમ ધાર્મિક કાર્યના આર્શ ગણુ કરે છે એમ આપણને યાગે છે આ બાગકોને અક્ષરચાન આપવા મગતા તેમના ચિત્તને ગડી ગમનાર, તેમનામા રન અને આનન્દ ઉત્પન્ન કરનાર હમ્મ ઉલોગોના શિક્ષણ પ્રત્યે વાજખી ગીને રિશે. ધ્યાન આપનામા આવે છે અને જે બાગકોને ‘બે ને ગે ચાર’ એવુ પગ રિગે પણ સમજનારી શકાતુ નથી, તે બાગકો સુન્દર ચિત્ર ભ, ભગત શુધગનુ કામ વગેરે સપૂર્વક, આનન્દપૂર્વક કર છે

વિશ્વશુદ્ધ વખતે જેના હાથ પગ કપાઈ ગયા હતા તે અને ત્યાગ પડી જે બાગકો કે મોટાની ઉમરના માણુસોના હાથ પગ કપાવાના હાથ તેવા અપગ (Cripples) ને માટે શાળાઓ અને શિક્ષણગૃહો યુરોપમા અનેક ન્યારે જોવામા આવે છે ના સન્ધ્યાઓમા વાચન લેખન ઉપગાન હુજગઉલોગનુ શિક્ષણ મોટા પ્રમાણમા આપનામા આવે છે આવી એક સસ્થામા એક માણુમને, તેના ગમને હાથ કપઈ ગયેના હોનાથી, પગના બે બાગગાથી સુન્દર ચિત્રપ્રમ કરતો મો જોયો હતો આ અપગ (Cripples) ના મોટા ઉપગ વિદ્યા દને બદને આનન્દ અને ઉનામ આવી રીતે જોઈ શકતા હતા આ બધા અપગ મનુષ્યો પોતાને સમાજના ઉપયોગી અગ અમજે, અમાગને તે કાઈ રીતે યોગ્યરૂપે સમાજના એટલીમા, નથી જોડી અમાજનજરી અમાજ નેમને અત્ય મહે જીવનમા હિ નાન તથા આનન્દ અનુભવી, જે દુર્ભાગી મિથિ તેમને પ્રાપ્ત થઈ હોય તેનાથી હતાન ન થતા, સતોપી સુખી જીવન માટે એવુ વાનાગમ ઉપા કરવાનો અને એસા સાધનો પૂર પાડાનો આ સસ્થાઓનો ઉદ્દેશ હોય છે

સમાજમા જે નીનિમિત્તના શુન્દા બને છે તેને માટે એ શુન્દા મગના કરતા સમાજની અનાયી અને અમાનુષી વ્યવસ્થા ધમે વધાર અશે જવાગત છે એવો મન સમાજગામીઓનો થતો જતાર છે આ અભિપ્રાયની વાસ્તવિતા બાગ શુન્દેગારને સમન્ધે તો સહ કાઈ

કુશલ કરે છે. આવા "શુનેગાર" અથવા "અનીનિમય વૃત્તિ"વાળા બાળકોને માગ વાતાવરણમાં મૂકી તેમને વધારે ઉપયોગી, મમાળને લાભદાયી અને તેમને પોતાની ચંચળ અને ઉત્તેજિત વૃત્તિઓને યોગ્ય ક'યાલકારક માર્ગે વાળે એવી પ્રતિનિધિઓ રાકવા માટેની અને મંસ્થાઓ સુરોપમાં છે. આ પ્રકારની સહુથી ઉત્તમ સંસ્થાઓ પ્રાગ (કેકેડેવેલેકિયા) મા અને ઇંગ્લેન્ડમાં મ્હાગ જોવામાં આપી. આ પ્રકારના બાળક-કેકેડે તેમજ ઉદ્યોગોને સાચવના, શિક્ષણ આપવું અને તેમના માનસનું પશ્ચિર્તન કરવું એ અત્યંત વિકટ કામ છે. એ બાળકો પ્રત્યે વિશ્વાસ, નિખાલસ વર્તન, મનુષ્ય આત્માની મુળભૂત ઉત્તનાવસ્થા અને પગમાત્રાની કલ્યાણમય યોજનામાં ઉત્કટ શ્રદ્ધા એ આની સસ્થાના ચાલકો માટે આવશ્યક બન્યો છે જે સ્ત્રી પુરોગેઓ આની સંસ્થામાં જીવન અર્પણ કરેલું હોય છે, તે પગ ધાર્મિક-મતિના હોવા ઉપરાંત કાર્યકુશલ, યવસ્થા જાળવવામાં નિપુણ, આનંદી અને શાન્ત પ્રભાવના અને માનસશાસ્ત્રના જાડા અભ્યાસી હોય છે. આ બાળકોને પગત્ર કે હરવા કરાની બધીરાળી ગિતિમાં ગાખરામાં આરના નથી તેમજ તેમને મહુ અખત નિરમ-પાનન પગ કરાનું હોતુ નથી એ સંસ્થાના ચાલકોને ને અને પ્રયો પૂજ્યા તેના ઉત્તમાં મુખ્ય વાત એ જાણવામાં આની કે એ સંસ્થાના બાળકોમાં મામાન બાળકોના જાનાલયો કરતા નિમ્નભગ કે અયોગ્ય વર્તનના વધારે પ્રમાણમાં દાખલા જોવામાં આવતા નથી, અને તેમને જ્યારે એ સસ્થામાંથી છૂટા કરવામાં આવે છે ત્યાંપછી સમાજજીવનમાં તેમના લગભગ તેનું ટકા જેટલા તો સામાન્ય સારા પ્રતિનિધિત ગહેરીઓ તરીકે જ જીવન ગાળે છે. સંસ્થામાં રહેનાર પ્રત્યેક બાળકના રોજના પ્રત્યેક નાના મોગ કાર્યની વિગતવાર મોઢ ગાખરામાં આવ છે અને તેને અનુસાર તેને કાર્યોના પ્રવક્ષ અને પરાક્ષ, સ્થૂબ અને સુદમ દારણોના જાડા અવધણને અન્તે તેમની પ્રત્યેના વર્તનમાં, તેમને મોપવાના મર્થમાં રોજેમાં ઝીણા ઝીણા કુદાર યોજવામાં આવ છે જનસમાજના પ્રાસ્થ્ય માટે આ સંસ્થાઓ મહુ જ ઉપયોગી કાર્ય કરે છે.

શુનેગારમતિરાળા માગકે કરતા પણ શુનેગાર, લપટ, વ્યસની માગાપને આગરે પડેલા અને નિર્ણય માગકોનો પ્રશ્ન વધારે અગત્યનો છે એના બાળકો માત્ર અનિષ્ટ વાતાવરણને પશ્ચિણને જ શુના કરના પ્રેગર છે અને ધીમે ધીમે મોગ શુનેગાર મનના પામે છે. આવા માગકોને ઝેરી વાતાવરણમાંથી અમેડી સાગ ઉત્તન સંપ્રવાળા વાતાવરણમાં ગાખવામાં આવ તો મમાજમાં શુનેગારની સખ્યા ધીમે ધીમે ઝોછી થતી જાય આ હેતુથી એના નાનાવરણમાંથી બાળકને તેમના માતાપિતાના કમજબમાંથી છોડાવી, સારી સંસ્થામાં ગાખાને પાનર યુરોપના રોગમાં કરવામાં આવ્યો છે એમાં પણ એકાએકોવેરીઆ અને ઇંગ્લેન્ડની સંસ્થાઓ ઉત્તમ કાર્ય કરે. એના ઝેરી વાતાવરણમાં ઉછરના બાળકોને તેમના માગાપના કાગતમાંથી છૂટા કરી આરી સંસ્થાઓને મોપાને હક એવી સસ્થાઓને સમકારી કાપવાથી

૫ ગાં ૨

લેખક :

શ્રી હિંમતલાલ ગણેશભાઈ અંગરિયા

૩/૪થમિક શિક્ષકો પાસથી હાલનું જગત જેટલી આશા રાખી રહ્યું છે, તેટલી જ આશા આપણું શુજરાત પણ રાખે છે; પરંતુ જગતના સારા દેશોમાં તેવા શિક્ષકો માટે જે સગવડ કરવામાં આવે છે તેના પ્રમાણમાં આપણે તો જાણે કંઈ જ ન કરતા હોઈએ એવું લાગી આવે છે.

શિક્ષણનો પાયો નાખનાર અને બાળકોની કેળવણી પર મહત્વની અસર કરનાર આપણા પ્રાથમિક શિક્ષકોને જે પૂર્વ તૈયારી કરવી જોઈએ તે કરવા માટે આપણે બાંધે જ આવકાશ આપીએ છીએ. સાત ધોરણ ભણ્યા અને વર્નિક્યુલર ફાઈનલ પાસ થયા એટલે ‘કવોલિકાઇડ’ તરીકે ગણવામાં આવે છે. માત્ર વિષયજ્ઞાન મળ્યું એ તો ઓછામાં ઓછું કહેવાય, શિક્ષક તરીકે શીખવવાની આવડત કે બાળમાનસને સમજવા જેટલી પણ લાયકાત જરા પણ ન અપાઈ હોય છતાં, શિક્ષકના કામ માટે ‘કવોલિકાઇડ’ ગણવામાં આવે એથી વધારે ખરાબ સ્થિતિ કંઈ કહેવાય?

પણ પગારનો આંકડો જોતાં, તેના નાના પગાર માટે વધારે બચવાનું ખર્ચ આપણા ગરીબ દેશમાં ક્યાંથી થઈ શકે ?

ખરી રીતે જોતાં તો શુજરાતી સાત ધોરણ સુધીનું જ્ઞાન મળ્યા પછી, ઓછામાં ઓછાં પાંચ વરસનો અભ્યાસ શિક્ષક તરીકેની લાયકાત મેળવવા માટે જરૂરનો છે. શ્રીમાન સરકારે પહેલાં ત્રણ વર્ષ રાખ્યા હતાં તે પણ ઘટાડીને હવે બે કર્યાં છે.

અલખત, ત્રણ વર્ષમાં અમુક શક્તિવાળી વ્યક્તિઓ તૈયાર થઈ શકે—અને આજ સુધીમાં થઈ ગયેલા સીનીયર શિક્ષકોમાંથી ઘણાએ ઉંચી લાયકાત ખતાવી છે. પરંતુ વધારે સમય આપવામાં આવે, તો લાયકાતની કોટિ અવશ્ય હિંચા પ્રકારની થાય.

પરંતુ આ બાબત કમખતાં ‘પગાર’ની વાત મનમાં આવ્યા વગર રહે જ નહિ. ત્યારે જ્યારે શિક્ષકોના પગારની વાત આવે છે ત્યારે ત્યારે શિક્ષકને ઉપદેશ દેવાનું ખાસ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. શિક્ષકોનો ધંધો પવિત્ર છે, પરોપકારી છે, જ્ઞાનદાનમાં ધનની વાત દીક નથી, શિક્ષકો તો બાળકોના તારનાર અને દેશને ઉદ્ધારનાર છે વગેરે વગેરે ઉપદેશ આપવામાં ખૂબ તત્પરતા બતાવ્યા છે. પણ શિક્ષકના ધંધાને એક ધંધો જ ગણવામાં આવે છે એટલે તો બધા ધંધાની સાથે જ તેની ગણતરી થવી જ જોઈએ. પહેલાંની વાત ભુલી હતી, હવે તો ધનનો પત્રો બધે જ થઈ ગયો છે, તો પછી એકલા શિક્ષકવર્ગને જ ધર્મ ખાતર કે

પવિત્રતા ખાતર જે મળે તેથી સતોષ માનીને બેસી રહેતાનું યાદ જ ઝાગણું નથી બધા ધધામા જેમ અર્ધા અને કુળગતા અસર હોય છે તેમ આ ધધામા પણ થતું જ નોંધ્યો વળી, ખીન્ન ધધામા ખપ અને વગેરો સિદ્ધાન્ત લાગુ રાખવા હોય તો થઇ શકે છે પણ શિક્ષકના ધધામા તે સિદ્ધાન્ત લાગુ રાખવા એ મોગમા મોગી ભૂલ છે એટલા પગાર માણસો મળી શકે માટે ગમી લેવા એ સિદ્ધાન્ત ગાળાઓના કામને તદ્દન જ હલકું બનાવી દેનારો છે બાળકોને લાણવાસ માટે બધા જ લાણેના ચાલે એમ માની લેવાની ભૂલને પગિણામે જ આપણું ટેળવણીનું કામ અત્યાગ સુધી મદ અને ગિથિય રાખ્યું છે અમુ- લાખમતનાળા જ માણસો શિક્ષક તરીકે ગમવા નોંધ્યો અને તેવાને સતોષકાર- પગાર મળવા નોંધ્યો એ સિદ્ધાન્તને ગુજરાત નહિ ગ્રીમરે ત્યા સુધી ગુજરાતની બાળકોળણી નમુના રૂપ કદી જ થઇ શકશે નહિ

‘પગાર’ની વાત કરીએ ત્યારે તેનો આકડો જણાવ્યા વિના કશું ચોક્કસપણે સમજાવ નહિ તે આકડાનો આધાર રૂપીયાની ખરી કિંમત ઉપર છે એ તો સમજાવ તેની વાત છે ત્યારે રૂપીયાના બે મણ વહિ મળતા ત્યારે ત્રણ કે ચાર રૂપીયાનો પગાર નીકળે તો આ લખનારની સ્મૃતિની વાત છે કે ગામડામાં માસિક બે રૂપીયાના પગારથી આમીરટો રખાતા ! બે ના ચાર થયા અને હવે મહાણ વધતું વધતું આડ કે દશે પહોંચુ દશે

મુમુક્ષુ માસીનીય-એટલે-યર્ડ ધર ટ્રેન્ડશિક્ષકોને રૂપીયા ચોરીસ મળતા ! આ આકડા જોતા હમણા હમણા બહુ સતોષકારક વધારો માન્ય પડશે—પણ તે વધારો પણ રૂપીયાની ખરીદ કિંમત સાથે અરખાનીએ ત્યારે તે કેટલો સાચો છે એ જાણી શકાય

ખરી ગણતરી તો દરેક શિક્ષક પોતાના કુટુંબનો નિલાવ ઠી- રીતે કરવાથી કરી શકે તે ઉપરથી જ કમી નોંધ્યો અનન્ત ધનલોભ નિર્મૂખ તો કરી શકાય જ નહિ, અને ખીન્ન ધધાઓમા તેવું ન બને તો શિક્ષકના ધધામા પણ કેમ થાય ? પગર વધારે આપવાથી વધારે સાફ કામ થશે એ વિચારથી પગારની ગણતરી કરવાની નથી પણ દરેક શિક્ષકને પોતાના દેશગણ પ્રમાણે સાધારણ જીવન આગવા માટે કેટલા નાણાની જરૂર ગણાય એ ઉપરથી જ કમી નોંધ્યો આ વિચાર અમર દરે, તો મ્યુનિસિપાલિટિ એકદમ દરે, જો કે ખરી રીતે જોના વસ્તુચિતિ ઉત્પન્ન હોવી નોંધ્યો મ્યુનિસિપાલિટિ દેશજનનો વિચાર જેટલી કુળગતાથી કરી શકે તેવી કુશળતા સગકારી ખાતામાં આનંદ કાઢવા વાગે લાગે એટલે આપણી મ્યુનિસિપાલિટિઓએ આ વાત પહેલી હાથ ધરવી નોંધ્યો, અને તેમા મુબઇની મ્યુનિસિપાલિટિએ થોડા વરો પહેલા જે ભાવના ગમી હતી તે બધી જ મ્યુનિસિપાલિટિઓએ સેવવી નોંધ્યો પણ હજી આપણે તો સગકારના દોગરાયા જ ચાલીએ છીએ એમ એક મ્યુનિસિપાલિટિના નિર્ણય પરથી જોઇ શકાય છે તે મ્યુનિસિપાલિટિએ વખતની

હાથમારી જોતાં કાંઈક ઠીક પગાર કર્યા. શ્રીમંત સરકારને ખર્ચનો અમુક હિસ્સો આપવાનો હોવાથી, તેમણે મ્યુનિસિપાલિટીના પગાર મોટા છે એમ ફક્ત ઘટાડો કરવા આગ્રહ કર્યો. મ્યુનિસિપાલિટી પોતાના પગાર કાયમ રાખી, સરકાર સાથે લખાણ કરી શકત, અને સરકારને સમજાવી ન શકે, તો સરકાર પામેથી તેમની ગણતરી પ્રમાણે હિસ્સો લઈ શકત. પણ તેમ કરવાને બદલે મ્યુનિસિપાલિટીએ તો શ્રીમાન સરકારના ધોરણ પ્રમાણે બધા શિક્ષકોના પગારમાં ઘટાડો કરી દીધો !

પગારની વાત આવે ત્યારે શિક્ષકોની સંખ્યા અને તેથી વધી જતું ખર્ચ એ દૃષ્ટી તરીકે એકદમ રજુ કરવામાં આવે છે. અમલદાર એક હોય અને તેના પગારમાં પચાસ રૂપિયાનો વધારો કરવા હોય તો માત્ર વાર્ષિક છસોનો જ વધારો થાય. પણ શિક્ષકો તો સો બસો હોઈ, દરેકને બખ્ખે રૂપિયા વધારવાની માગણી થાય તો પણ દર માસે બસો ચારસો અને વર્ષના દોઢ બે હજાર વધે એમ ગણતરી થઈ જાય ! આણું હોવાથી, અમલદારનો પગાર વધારી શકાય છે, પણ શિક્ષકોના પગારમાં વધારો કરવાનું બની શકતું જ નથી !

શિક્ષકોને મનુષ્યજીવન ગાળતા કરવા હોય તો હાલની સ્થિતિમાં, ગામડામાં ઓછામાં ઓછાં વીસથી પચીસ અને શહેરમાં પચાસથી સાઠ શરૂઆતનો પગાર હોવો જ જોઈએ; અને ગામડાંમાં પચાસ અને શહેરમાં સો થાય ત્યાં સુધી દર બખ્ખે કે ત્રણ ત્રણ વર્ષે અનુક્રમે માસિક બે અને ચારનો વધારો આપવાનું ધોરણ રહેવું જોઈએ. મુખ્ય શિક્ષકનો પગાર આસીરૂંટોથી ઓછામાં ઓછા સવાયાથી દોઢા સુધીનો રાખવાનું વાજબી ગણાશે. પેનશનની શરત તો બધાને એકસરખી જ મળવી જોઈએ.

આ સૂચનાથી સમજાઈ જ જાય એવું છે કે ટ્રેનિંગ કોલેજમાં અભ્યાસ કરી તૈયાર થયેલા શિક્ષકો જ આપણે શિક્ષક તરીકે સ્વીકારી શકીએ.

આપણી મ્યુનિસિપાલિટીઓ ‘આપણી’ છે, દેશી રાજ્યો તો તેથી પણ વધારે ‘આપણી’ છે. કેળવણી અને શિક્ષણ પર દેશની સંસ્કૃતિ અને સમૃદ્ધિનો આધાર છે; પ્રાથમિક શાળાઓ કેળવણી અને શિક્ષણનો પાયો નાખનારી સંસ્થાઓ છે. આ સીધી અને ઘડી વાત બધાની સમજમાં હોવા છતાં આવી બાજતો પર આપણે આટલા બધા ઉત્તરની કેમ રહીએ છીએ એ સમજી શકાતું નથી. એ ઉદાસીનતાને દૂર કરનારા પ્રસંગો અને પુરૂષો યુગરાતમાં સત્વર ઉપરિચત થાયો એ પ્રાર્થના છે.

ઉચ્ચ સ્ત્રી કેળવણી

અને

અખીલ ભારતમહિલા વિદ્યાપીઠ

લેખક

શ્રી જોહાસાલ ગોવર્ધનદાસ શાહુ એમ એ

મી-મીપલ, શુજરાન મહિલા પા'થાળા, અમરોલીવાદ

એ તો નિર્વિવાદ છે કે હવે દેશને સ્ત્રીશિક્ષણની અગત્ય જણાવા લાગી છે સ્ત્રી-શિક્ષણ વગર દેશની સ્ત્રીશક્તિ ટેળવાય જ નહિ અને તે શક્તિના અભાવે કોઈ પણ દેશ પ્રગતિની આશા ગણી શકે નહિ આથી સ્ત્રીકેળવણીને અગત્યની ચાવી કહેવી તે ખોટું નથી

અન્ય દેશોની સરખામણીમા ભારતવર્ષ કેળવણીની વ્યાપકતા ધ્યાને જ પડતી છે દેશમા એમલી મધી નિરક્ષરતા વ્યાપેલી છે કે તેને માટે સરનાર એકલી કંઈ પણ કરી શકે નહિ. આમા દેશમા ભાણે જ અઠી ટકા જેટલી સ્ત્રીઓ કેળવણીથી (અક્ષરજ્ઞાન જેમણે મેળવેલું છે તે પણ કેળવણીથી એ અર્થમા) હશે તેમા માધ્યમિક કેળવણીનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું છે ઉચ્ચ કેળવણી તો કે હવે ભાગ્યશાળી જ મેળવી શકે ડૉ કઝીન્સે અખિલ હિંદ મહિલા પર્ગિવના પ્રમુખ તરીકેના પોતાના લાપલુખ આ સ્ત્રીકેળવણીની જરૂર ઉપર ખૂબ ભાર મૂક્યો હતો તેમના જણાવવા મુજબ ૧૦ છોકરે એ જ છોકરી પ્રાથમિક કેળવણી પામે છે અને ૧૦૦ છોકરે એક માધ્યમિક કેળવણી લે છે કન્યાઓની કેળવણી કુટુંબ છોડવાની કેળવણી પાછળ ૧૪ નણા નાણા ખર્ચાય છે હમણા હમણા વાઇસરોયનું પણ ધ્યાન સ્ત્રીકેળવણીના પ્રશ્ન તરફ મથેલું વાંગે કે તેમણે આ દેશમા સ્ત્રીઓની કેળવણી કેમ વધારે પ્રચાર પામે તે માટે તમામ પ્રાંતના કેળવણીના પ્રતિનિધિઓ સાથે વિચાર કરવાને એક કોન્ફરન્સ બોલાવવાના છે આ કોન્ફરન્સનું શુ પર્ગિલામ આપરો તે તો આપણે આત્યારે કહી શકીએ નહિ પણ આ ઉપરથી એમનું તો મિલ્લ છે કે આ દેશની સ્ત્રીકેળવણી ઘણી જ પાછળ છે સ્ત્રીકેળવણીના અભાવે આપણે સામાજિક, નૈતિક કે ગૃહસ્થીય ઉન્નતિ પણ કરી શકતા નથી સરકાર પામે જો નાણા ન હોય તો પ્રગત્યે તે માટે કોઈ પણ રીતે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

જો પ્રાથમિક કેળવણીનું પ્રમાણ આટલું મધુ ઓછું હોય તો પછી માધ્યમિક

કેળવણી અને ઉચ્ચ કેળવણીની તો વાત જ શી કરી ? આ પ્રાથમિક કેળવણી આપવાનો બોલે સરકારે હવે મ્યુનિસિપાલિટિઓ અને લોકલ બોર્ડોને મોખો છે, એટલે તેને માટે પૈસાની ખામ ભેગમણ પ્રગળે હવે કરવાની જરૂર નથી. જો કે દલુચ કેટલાંક ગામડાંઓ એના છે કે ત્યાં નિશાળો નહિ હોનાથી ત્યાંની પ્રજા કેળવણીના અંગકારથી ગદિત છે. માધ્યમિક કેળવણી આપનારું કાર્ય મ્યુનિસિપાલિટિનું નથી. તેથી આ કામ તો કાં તો સરકાર પોતાની ગાળા કારીને દરે અગર ગહેગના અભાવિત ગૃહસ્થો નાણાની ભેગમણ કરીને કાંઈ મરજ દ્વારા એની સરચા ખેલે. પણ અગર નાણાના કારણે એની સ્વતંત્ર ગાળાં ખેલવામા પાછા ગઈ છે લોક આ દિશામા ઉપેક્ષાવાળા છે આથી કરીને છાતરીઓ માધ્યમિક કેળવણીવી વચિન ગહે તે વ્યાભાવિત છે જો છાતરીઓ માધ્યમિક કેળવણી ન લે તો ઉચ્ચ કેળવણી રી રીને લેઈ ગરે ? સ્વતંત્ર ગાળાના અભાવે છાતરીઓને છાત્રગઓની નિશાળમા ભણવા જવું પડે પણ સામાજિક ગદિઓના કારણે પ્રજાનો સદશિક્ષણ સામે નિરોધ હોય તો અપનાદો સિવાય થોડીક જ છાતરીઓ છાત્રગઓની નિશાળમાં જાય જો કે અમદાવાદ જેવા શહેરમા ત્યાં એક અંગકારની ખીજ મ્યુનિસિપાલિટિની એમ બે મુખ્ય માધ્યમિક શિક્ષણની સંસ્થાઓ હોય તો ત્યાં કદાચ લોકને સ્ત્રીકેળવણીની મુરકેથી ન જાણાય એ વ્યાભાવિત છે. પણ આ પ્રતને આજે વિશાળ દૃષ્ટિએ વિચારવો જોઈએ અમદાવાદમાં એ મુરકેથી અત્યારે ન હોય તો ખીજાં ગહેગમાં તો છે જ.

સ્ત્રીકેળવણી આની વિષમ સ્થિતિમા કેટલા બે વર્ગોથી આ દેશમાં આવી પડી છે, તેથી તે સ્થિતિમા પણ કાંઈ પણ રીતે આ પ્રજાને ઉદ્ધેય સભાવિત હોય તો તે માટે ભાગતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીની સ્થાપના કરવામા આવી છે

આ વિદ્યાપીની સ્થાપના મૂળ જાપાનની સ્ત્રીઓની વિદ્યાપીના આદર્શને અનુસરીને કરવામા આવી છે આનો મુખ્ય આદર્શ જીને ગૃહિણી, અને સમાજ્યેવિકા તરીકેનું સાધુ શિક્ષણ આપવું એ છે આ વિદ્યાપીનો મૂળ વિચાર ગ્રા. ધાંડુ કેસર કર્નને ઉત્પન્ન થયેલો અને તેમના પ્રયત્નોથી તે નિહ થયો માટે તે વિદ્યાપીડ 'કર્ને' વિદ્યાપીડના નામથી પણ લોકોમા જાનીતી થઈ છે. વળી એ સર વિદ્યાનાથ ધાંડુરડીએ તેના નિભાર માટે રૂપીસ પદ્મ લાખની મોટી રકમ આપી અને તે સંસ્થાની સાથે પેતાની માનુશ્રી નાથીમાઈનું નામ જોડેનું હોવાથી, તેનું ખીજું નામ 'શ્રીમતી નાથીમાઈ મએન્ડ દાન્ડુરડી ભાગતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપી' એ રીતે છે. અત્યાર સુધી તે વિદ્યાપીનું કેન્દ્ર પૂનામા હતું. હવે તો તે કેન્દ્ર સુ. માઈમા હોઈ દમણ તો તેનું પોતાનું મંદાન પણ સુ. માઈમા માઈવામાં આપ્યું છે આ વિદ્યાપીની સ્થાપના થયે લગભગ વીસ વર્ષો થયા તેની પોતાની એ પાઠશાળાઓ (કોલેજો) એક સુ. માઈમા અને એ પૂનામા છે. આ ઉપરાંત, અમદાવાદ, અને વડોદરામાં પણ મન્ય

કેટલી પાઠશાળાઓ છે દળી કમચી, નાગપુર ગોરે નેરો પાથ હાઈ સ્કૂલના વગેરે બોલવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરાંત મુમુદ, પુના, અમરાવાત, સુરત, કમચી, નાવિયર, હિંગોળો, સતાગા માવદણ વગેરે જગોએ લગભગ ૩૦ સંખ્યા જેવા વિદ્યાર્થી (હાઈસ્કૂલ) પણ અવિદ્યાર્થીના નિવૃત્ત કેવા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે શિક્ષણ આપે છે આ વિદ્યાર્થી અમુક પ્રાનમાં જ કેમ હોઈ આપના માનની નથી પણ આખા હિંદુસ્તાનમાં જ્યાં જ્યાં તેને અનુકૂળતા અને ત્યાં બધે સ્થિતિસ્થાનો પ્રચાર કરા માટે છે માટેજ ‘અખિલ ભારતીય મહિલા વિદ્યાર્થી’ની સજા તેણે ધારણ કરી છે અત્યારે તો તેન કાર્ય અલગ મુમુદ/મામામાં છે તથા થોડુંક મધ્ય હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં છે, પણ ભવિષ્યમાં એમ આશા રાખી ગમણ કે તે સાગ હિંદુસ્તાનમાં નામ મી નમશે

આ વિદ્યાર્થી અત્યારે Arts (આર્ટ્સ)ની પદ્ધતિમાં જ શિક્ષણ આપે છે વૈદ્યાર્થી શિક્ષણ માટે થોડા અમલ ઉપર ગી-ડીકેટમાં ચર્ચા થઈ હતી, પણ હાલમાં તે સરાય પડતો મુદ્દામાં આ મોટી નીચ વિદ્યાર્થીની જેવી મેટ્રીકની પરીક્ષા છે તેવી ગીનની જ અહીં પ્રવેશ પરીક્ષા વેદમાં આપે છે માધ્યમિક શિક્ષણની રૂા ઢેલી પરીક્ષા છે તે પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થનાર વિદ્યાર્થી કોનેશમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવાને મેન ગણવામાં આવે છે કોનેશની પ્રજાણીની મનાઈ ત્રણ રાઈની ગણવામાં આવી છે દરેક રાઈને અન્ને વિદ્યાર્થી તરફથી પરીક્ષા લેવામાં આવે છે આ ઉત્તીર્ણ થનારને પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવે છે પણ રાઈને અન્ને પાત્ર થનારને છ આ (ગીનગમાં) ની ઉપાધિ આપવામાં આવે છે ત્યાં પડી એ વર્ષ અઠવાળ ગી પરીક્ષા પાત્ર ગનારો પી એ (પ્રવેશમાં) ની ઉપાધિ આપવામાં આવે

આ વિદ્યાર્થી ની વિશિષ્ટતાઓ નીચે પ્રમાણે છે

૧ આ સંઘા કેવળ સ્ત્રી વિદ્યાર્થીનીઓ માટે હોવાથી જે માનાયો નહિશિક્ષણની વિશ્લેષ છે તેમને પોતાની ઠો ગીઓને આ સંઘામાં કેમ હોઈ લેવાને મોખવામાં વાગે આવતો નથી તેમજ અહિંશિક્ષણના સંઘામાં હોમરીઓને લગવા મોનવામાં માનાયોને નૈનિષ્ઠ્ય વાળા હોય તો તે પણ અડીઆ નથી અહીં તો સ્ત્રી વિદ્યાર્થીનીઓનું જ વાતાવરણ તેમને મળે છે

૨ અગ્રેજી શિક્ષણ, તમામ શિક્ષણ માનુષ્યતામાં આપવામાં આવે છે કારણકે પશુ જેની પ્રગતિ શિક્ષણ તે ગીની વાપમાં જ આપવું જોઈએ હિંદુસ્તાન જેમાં જ આ નિવૃત્ત પળાતો નથી અહિંની વિદ્યાર્થી શિક્ષણને અગ્રેજીમાં ૬૦ આપે છે શિક્ષણ માનુષ્યતામાં જ આપવું જોઈએ તે માટેની પડેલ મા વિદ્યાર્થી કરી છે જે ક હવ તો મુમુદ પ્રવૃત્તા તા ૫૦ મા તે ૫૦-૫૦ થી ગીઓએ માત્ર ૫૦ હાઈ શિક્ષણ આપનાના મિદાનને સ્વીકાર્યો છે છતાં ઉચ્ચ કેવલથી આપનારી કલેબોમાં અગ્રેજીમાં જ બધું શિક્ષણ અપાય છે

ક્રાઇ પણ નાન વિદ્યાર્થીનીની માતૃભાષામાં જ આપવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીનીઓ વિના-
તમ્ભાવિ તે પ્રહસુ મરી શકે છે આથી વિદ્યાર્થીઓને ગોખગુડી ગી પડતી નથી

૩ નવભાષાના સાહિત્યના અભ્યાસને ઉચ્ચ પ્રગવણીના દરે વર્ણના અભ્યાસક્રમમાં
ગ્રહણાત ગમેય છે આથી આ વિદ્યાર્થી માથી ઉત્તીર્ણ થનાર વિદ્યાર્થીઓએ નવભાષાના
આત્મિકતા સમગ્ર સારી પેઢે ઝીલેલા હોવાથી પોતાના જીવન વધારે સુખ, મન્યનિષ્ઠ,
ભારનાત્મક અને રમિષ્ મનારી ગર છે આ દેશની બીજી વિદ્યાર્થીકો આ મામતમાં
મન છે

૪ વિદ્યાર્થીનીઓ ખાનગી રીતે પણ અભ્યાસ મરીને જૂદી જૂદી પરીક્ષામાં બેગી
ગર છે ક્રાઇ વિદ્યાર્થી ક્રાઇ ગણુથી શાળામાં કે કોલેજમાં જઈ ન શકે તો તે વિદ્યાર્થીકો
નિમન મેલો અભ્યાસક્રમ વગ આગળ રીતે પરીક્ષામાં બેગી શકે છે આ રીતે અત્યાર
સુધી ધગા વિદ્યાર્થી જૂદી જૂદી પરીક્ષામાં મેડેલા છે જે કે મુગધ યુનિવર્સિટીની મેટ્રિકની
રીતમાં ખાનગી રીતે અભ્યાસ મરીને મેગી થાય કે પણ કોલેજમાં તો લાગરી આપરી
જ નેદરે દરે તો એગ એ ની પરીક્ષા માટે પગ અમુ નિમેની લાગરી ગ્રહણાત
અપવામાં આરી કે આ પ્રકારની ખાનગી રીતે અભ્યાસ મરીને પરીક્ષામાં મેમવાની અન
ગના આ વિદ્યાર્થીકો જ રી છે

૫ આ વિદ્યાર્થી ની શાળા તથા પા શાળાઓમાં શી વણી જ ઓમરી હોવાથી ક્રાઇ
પા મામાપ જે પોતાની હોમીને આગળ ગિલણ આપવા માગતા હોય તો ક્રાઇ પગ
મુકેની સિરાપ આપી નકે છે અત્યાગતા આધિક મુકેનીઓ તા જમાનામાં મુગધ યુનિ
વર્સિટીની કોલેજની રીતે મોને એમને મેમો ગમલ્ય છે ૨ સાધાગણુ રીતે મધ્યમ ગિનિતા
મથાનિ આમયામાં કુટુંબો પોતાના છેડને ઉચ્ચ કેળવણી આપવાને અસત હોર છે
જે કે બારી રિથનિમાં પગ કેના મા માપો દેવ મી ૩ મધ્યમ રીતે અગ મદાગથી
મ માગી લારીને ગ્ર ગળોને લગારે છે પણ હોમીઓને તો તે લગારવાને ખુશી હોતા
નથી તેનુ મગલ્ય આર્થિક મુકેલી કે આર્થિક મુકેલીથી પગ આ કેળવણીનુ માર કેમલ્ય
નિમ્ત મને છે, એ મુકેલી અદિસ નથી આથી જ મોગભાગે મધ્યમ વર્ણના લોકો અત્યાર
ની પોતાની યુનીઓને આ વિદ્યાર્થીની પ્રગવણી આપી નમ્યા છે

૬ પરીક્ષાઓ પણ વિદ્યાર્થીઓના નામાં જ લેવાની બેગરાઈ આ વિદ્યાર્થીકો કરે છે,
મારી જેમ બીજી વિદ્યાર્થીમાં મળનાર હોમીઓનો અમુ નકા રવા અગળો એમદ
અગ મુકેનીઓ લેગી જવુ પડે છે તેનુ ગિલ્યા નથી જ ૨ પણ, મુગધ, મેડાઈ,
મનના જેવા અગળો કે જ્યા આ અસવાની શાળાઓ તથા પગ મળો છે તા તો પરીક્ષા
નામાં આવે, પગ મગિલ મલકતા, કે લાગેગ જેવા દૂના રથમાં મેલનાર પણ જે

કાંઈ વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાર્થીની આઈ પરીક્ષામાં મેસનાર હોય તો તેને માટે પણ, ત્યાં 'મેન્ટર' જોવામાં આવે છે એ વર્ગ પહેલાં એ નોંધે માટે આફીઆ 'નિરામી' નું મેન્ટર જોવામાં આવ્યું હતું.

૩ ઉચ્ચ ક્ષણરણી માટે નીચે પ્રમાણે નિયમો શીખવામાં આવે છે પ્રથમ વર્ષ અને દ્વિતીયવર્ષ અગ્રેજી, મતૃભાષા, ગૃહનિર્માણ, ઇતિહાસ, આત્મિક કસ્ટોડિયન વિષયો છે અને આ ઉપરાંત એક વિષય ઇંગ્લિશ લેન્ગ્વેજ એક ડીગ્રી પરીક્ષા માટે અગ્રેજી, માતૃભાષા, માનવજાત, સમાજશાસ્ત્ર, આ કાંઈ એક ઇંગ્લિશ વિષય ઇંગ્લિશ વિષયની પસંદગી, મફત, મતૃભાષા, અગ્રેજી, ભૌતિકશાસ્ત્ર, ગ્લાવલુ વિદ્યા, ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર અને તત્ત્વવિદ્યા, ચિન્તકળા અને સર્જન જોવામાંથી દરેકની હોય છે આ વિદ્યાર્થીની તમામ વિદ્યાર્થીનીઓને ગૃહનિર્માણ, માનવજાત, અને સમાજશાસ્ત્ર જેવા ઉપરથી વિષયો કસ્ટોડિયન રીખવવા પડે છે બીજા વિદ્યાર્થી મા ત્રણ વિષયો બધાને શીખવવાના હોતા નથી દિન વિદ્યાર્થીની બીજાની પરીક્ષામાં આ વિષયો દાખલ કર્યો છે, માફી થીજે એ રીખવામાં આવે તો નથી.

૪ એક પરીક્ષામાં પાસ થયેન વિદ્યાર્થીનીને જ આગળના વર્ગમાં ભરાવામાં આવે છે પણ જો કાંઈ વિદ્યાર્થી કમ્પ્લેટ વિષયમાં ન પાસ થાય અને બીજા મુદ્દા વિષયમાં પાસ થાય તો તેથી તેનું વર્ગ નમુનું જરૂર નથી તે ઉપરાંત વર્ગમાં અભ્યાસ કરી શકે છે અને બીજા વર્ગ જે વિષયમાં તે ન પાસ થયેન હોય ત્યાં પરીક્ષા, તેમજ ઉપના વર્ગની પરીક્ષા બંનેમાં નથી નકે છે આ નિયમો અન્ય વિદ્યાર્થીમાં નથી.

૫ આ વિદ્યાર્થીની તમામ પા સામાજીમાં Tutorial system [વ્યક્તિગત શિક્ષણપદ્ધતિ] મહુધા હોય છે આથી અધ્યાપક વ્યક્તિગત દરેક વિદ્યાર્થી તરફ ધ્યાન આપી શકે છે જોતાં શીખવવાના વિષયો વિદ્યાર્થી દરેક રીતે મળતાથી મમતે ત માટે નવો પ્રયત્ન હોય છે, અને તે વિષયને નવા અર્થ મનાવવાને આધુનિક પણ વિચાર ત આપી શકે છે આથી વિદ્યાર્થી અને અધ્યાપકની વચ્ચે અતર મહેતુ નથી.

૧૦ આ વિદ્યાર્થીની વિદ્યાર્થીનીઓ ગૃહજાતની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કર્યા પછીથી નવા ૮ સેનાનું કાર્ડ પણ સાફ કરી વક છે, તેમજ જો તેમને ઉચ્ચ ક્ષણરણી લેવા અન્ય દેશના જરૂર હોય તો ત્યાં પણ જઈ શકે છે હમણાં હમણાં આ વિદ્યાર્થીની બહેનો પગેન અભ્યાસ માટે પણ જના લાગી છે પૂનાની વિદ્યાર્થીની પા સામાજી મુખ્ય અધ્યાપક મીસીસ સમાજનાઈ દેશપાડે, તેઓએ આ વિદ્યાર્થીની છ એ ની પની મેગીને પડી પ્રેમ યુનિવર્સિટીની પી એચ ડીની પની મેગી છે મીસીસ મીનાનાઈ અલજેરી અમેરિકા જઈને બી એ ની ડીગ્રી લેઈ આના છે. નવી વડા રની શ્રી કુસુમ કોડે પણ અમેરિકા યુનિવર્સિટીની એ

એ ની રીઝી લીવી છ દમ ॥ અમનનાની મદિલા વિવાપી માયી છ એ ની પરીક્ષા પામ
 યના, લાવનગના પગિ મ મુન ॥ ૧ મહેનો, અદુન પામ અને મુન પામ
 એમ એ ની પરીક્ષા માં અમેગિમ ગરા છે કહેના પુ તાતપર્ એ કે આ વિવાપી મા
 ઉત્તીર્ગ ધના અન વિવાપીની મહેનોની અખામણીએ ગોઝી ચેનના ધગ તા નથી

૧૧ આ કેમનણી સમગની નીનિ પમાતો વ રામા આરી નથી તેમ વિવાપી ના
 ઠાઇ પણ કાર્યમા સરકાગેનો અગ્ર કે દખનગીગી નથી એ ગીને આ કેમનણી સતત
 હોયથી અગિઓને સતત જનાનનામા જરૂર તેમ સધાગ ઉપયોગી નીનડ

૧૨ જે મહેનો ॥ ૧૩૭ મિરાયના બીગત તમામ વિનસા ॥ નિશ્ચય મગવતુ હાન તા
 માં પા બે વિવાપી 'વર્નાકથુન રી'નેતમા' નો અભાસકમ નથી મો છે આ જનની
 સગન બીજા ઇપપુ વિવાપી કે કી નથી

આ વિવાપી ની વિનિષ્ઠતાએ ઉપર જણા મા મુનમ મુખ્ય છે આથી જ તે
 વિવાપી; નિસે દિનસે વધારે ને વધારે લોડપ્રિય જનની જન છે જે કે હજુ વપી મોગી
 મખ્યા આ દિશામા નળી નથી તના ઠાગો તેની નોકપ્રિયતાનો અભાવ નથી, પણ
 કેનાક આજુગાજુના સબેગો છે જેમ પ્રલેક સમ્યાને નાપાબીક હોર છે, તેની આને
 પગ છે જે કે તે માને છે કે દરેક મુખ્ય શહેરમા સ્ત્રીઓને માટે આનારુ વિદ્યાનર જોઇએ
 પણ વિવાપી સતત ગૃતે આર્થિક કાણોથી જ તેની સમ્યા જોલી શકે તેમ નથી આનાર
 તે વિવાપીના અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે શિક્ષણ આપનારી વિદ્યાનય મસ્થાઓની મુજુ જ જરૂર
 છે અમદાવાદમા એક વનિતાનિશ્રામની સમ્યા છે પણ તે માયે બીજા મધ્યાની પણ
 જરૂર છે અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટિ ગર્સ હાઇસ્કૂલ ચનાવે છે એ આનદની રાત છે
 પણ તે મધ્યામા જૂની ધરેડો જ મુ તાઇની વિવાપી ૧ ઓને આનનાગી સસ્થા જેવો
 અભ્યાસક્રમ દાખન કરલો છે જે અમનના મ્યુનિસિપાલિટિ ધાન તો મુગઇ વિવાપીના
 અભ્યાસક્રમ સાથે મદિલા વિવાપીનો અભ્યાસક્રમ દાખન નર તો મુ મતુ છુ કે ધણી
 વિવાપીનીઓ આ વિવાપી ની ઉચ્ચ કળનકુરે સેઇ સકે અભ્યાસ મુગઇ મુનિસિપાલિટિ
 આપલા બધા સખત પગિણામ વાગી પરીક્ષાના મોદમા આપણી મહેનોને ગળી મૂકની તેના
 ઠગતા નહતે છટથી, અને સતતનાથી વધારે સગ સિમ અને હનનમા ઉપયોગી જ્ઞાન
 મેગવે નો પોતાના વ્યક્તિજીવનને તેમજ સમાજને કેનો બવો લાલ થાય! આગા છે કે
 અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટિ આ નામતનો વિચાર મશે બાળ મદિલા વિવાપીકે સ્ત્રી-
 શિક્ષણનો માત્ર અખરો જ આરબ્યો નથી પણ સ્ત્રીસમાજમાવી યુગયુગના અધાગ
 દર કરીને જ્ઞાનનો પ્રમાણ આપાલુ પવિત્ર કાર્ય શુદ્ધનિગથી શરૂ મુ છે પ્રમુ તેની આ
 મહેનત મુખ્ય કહેવા

અન્તમાં શ્રીયુત પ્રાણુલાલભાઈના સ્મારકમાં આ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ મતો હેવાથી તેમના વિષે અદ્ય ઉલ્લેખ અર્ધિઆં ૩૩૦ તે! તે અરથાને નથી. અમદાવાદની કેળવણીનો ઇતિહાસ એટલે પ્રાણુલાલભાઈનું કવન. કેમ પણ સંસ્થાનો ઉત્કર્ષ તેની સાથે સંબંધ ધરાવનારી વ્યક્તિઓ અગર મુખ્ય કાર્યકર્તાના ઉપર આધાર રાખે છે. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટિએ કેળવણીની દિશામાં ઘણું જ સારું કામ કર્યું છે તેમ કહી શકાય. છતાં શ્રી. પ્રાણુલાલભાઈનો ફાળો નાનોસતો નથી. અમદાવાદની પ્રાથમિક કેળવણી એટલે પ્રાણુલાલભાઈનો આત્મા. તે કેળવણીનો પ્રચાર કરાવવામાં તેમણે આટલાં વર્ષોની સેવા એક કર્તવ્યનિષ્ઠાથી આપી છે અને તેને અગેની અનેક યુએને તેમણે પોતાની શુદ્ધિશક્તિથી ઉકેલી છે. આજે અમદાવાદની પ્રજા એ કેળવણીનાં મીઠાં ફળ ચાખે છે. એ કેળવણીટકાનું જતન કરનાર પ્રાણુલાલભાઈ છે. છોકરાઓની કેળવણી જ નહિ પણ છોકરીઓની કેળવણીની કંઈક પ્રગતિ તેમના અધિકાર દરમ્યાન થવા માંડી. આ માટે આ પ્રસંગે હું તેમને અભિનંદન આપું છું.

આ પણાં બાલ મંદિરો

લેખક

શ્રી ગિરુભાઈ

હું જ્યારે ગુજરાતની બહાર ફરે છું ત્યારે ‘આપણા બાલમંદિરો’ વિશે મને ઘણાં ઓતરૂં પૂછનારા આવે છે. ગુજરાતમાં ઓળખ મળ્યા માળમંદિરો છે એ જાણી પૂછનાર આત્મચરિત્ર ધાર છે અને પોતાના પ્રાંતમાં બાલમંદિરોમાં ગાંડા અપ અથવા તો નહિ જ એની પ્રગતિ થઈ છે તેમ જણવ મરી પોતાને માટે દીનગીર સાથ છે અને ગુજરાત પ્રત્યે માન અને આત્મીયતા જુઓ છું. પૂછનારો આ આત્મ અને પ્રેમ એક બાલમંદિરો મને ગુજરાત માટે મગરૂર બનાવે છે તો બીજી બાલમંદિરો જગાં ખિન્ન પણ બનાવે છે, અને ખિન્નતાની બાલમંદિરો બંધી જન છે કે મગરૂર તોમાં દુઃખ જન છે. અગર જો કે છેલ્લા પંદર વર્ષમાં ગુજરાતે બાલમંદિરોમાં ઝૂંટી પ્રગતિ કરી છે એમાં શંકા નથી જતા તે માટે માત્ર મગરૂર થઈ મજા કરવા જેવું નથી.

વાત એમ છે કે ગુજરાતમાં હજી બાલમંદિરો છે જ ક્યાં? મુગધને બાદ કરીએ તો ગુજરાતમાં ૩૦-૩૫ બાલમંદિરો છે, આ માંડ એની સંખ્યા કહેવાય?

વઢવાણ, પોરબંદર, જામનગર જેવાં મળ્યોએ એક એક બાલમંદિરો કાઢ્યું બાંધ્યા બધાં મળ્યો શું આવી જઈ શકે છે?

અમદાવાદ મ્યુનીસિપાલિટી તરફથી એક માળમંદિરો બિરાડ્યું એમાં શું ગુજરાતની મધી મ્યુનીસિપાલિટીઓ પોતાને માટે મગરૂર લઈ શકશે?

અને એક બાલમંદિરો સુગત ચનાને, એક નિર્મિત ચનાવે, એક મામરોગ ચનાવે એમ કોઈ કોઈ સ્થળે-પાંચ પંદર સ્થળે-બાલમંદિરો અને એમાં શું ગુજરાતના બધાં શહેરો અને ગામો એમ મધી શકશે કે અમારે ત્યાં બાલમંદિરો છે, બાલમંદિરો છે. મને પોતાને તો હજી પાંચગામ પહેલી પૂણી લાગે છે અને જના બીજા પ્રાંતોના દિશાએ ગુજરાત માન લઈ જાય તો તેને ધરે છે.

પણ ગુજરાત માન લેના નીચે ત્યારે એ માન કેને ધરશે?

જેઓ હજી પણ બાલમંદિરો જોઈએ કે ન જોઈએ એની તાત્વિક ચર્ચામાં પડ્યા છે તેમને?

જેઓ બાલમંદિરોમાં કંઈ લણનારું નથી પણ છોકરાને માન ગાડવામાં અને ગાડવાનાં આવે છે એમ માને છે એમને?

જેઓ બાલમંદિરે ખર્ચાળ છે અને તેથી કેવી રીતે ચાલી શકે એવો પૂર્વ પક્ષ કરી ઉત્તર પક્ષને સાંભળવા જેટલી નવરાશ ધરાવતા નથી એમને ?

જેઓ બાલમંદિરોની પ્રકૃતિ વિશે ઉદાસીના જનાવી બાલમંદિરોનો અનાદર કરે છે એમને ?

ગુજરાતને ખીજા પ્રતિભા તરફથી મળતું માન કાના ચરણોમાં ધરતું એ એક મુશ્કેલી તેવો પ્રશ્ન છે.

ત્યારે ઇતર પ્રાંતવાળા ગુજરાતની આ હિતલને અનુમતિ ગુજરાતમાં આપી, બાલમંદિર પ્રવૃત્તિને બાધી પોતાના પ્રાંતમાં લઈ જઈ પ્રેમપૂર્વક ચલાવી રહ્યા છે, ત્યારે ગુજરાતને આંગણે બાલમંદિરો વિશેના ખ્યાલો ચિત્ર વિચિત્ર છે એ એક દુઃખદ આશ્ચર્ય છે.

ગુજરાતમાં બાલમંદિરોને સ્થાન તો મળ્યું છે. બાલમંદિરો જેવમંદિરો જેમ પોતાના પાયા નાખી ચૂક્યા છે અને જેઓની આંખ ઉપડી છે તેઓ બાલમંદિરમાં જનનાની મુક્તિનાં દર્શન કરી રહ્યાં છે; પણ શોચનીય વાત એ છે કે હજી આપણે જ આપણાં બાલમંદિરો વિશે અહીં ઓછું જાણીએ છીએ.

વર્ષો પહેલાં જ્યારે બાલમંદિરની શરુઆત થઈ ત્યારે લોક કહેતા: નાનાં બાળકોને વળી ક્યાં કનડવા માંડ્યાં. બિચારાં માથાપના પ્રેમમાં મગ્ન છે, રૂઝમાં આનંદ કરે છે તેને વળી આટલી ઉમરથી નિરાશમાં ?

પણ જોનારાઓએ જોઈ લીધું છે કે હરેક બાલમંદિર લગભગ કે રજાવારે પણ તે બાળકોને પ્રિય છે. બાળકો ત્યાંથી જવા પણ માગતાં નથી. માથાપોના ધર્મમાં નહિ મળતી પ્રગતિ અને પ્રેમ તેમને ત્યાં મળે છે અને તે લેવા તે બાળમંદિરો સમયની ગાદી જોતાં જ બેસે છે અને બાલમંદિરમાં પડતી રજાઓને પણ તેઓ નાપસંદ કરે છે. બાળકો પોતા જ આ બાળતની વગર પૂઠે અને વગર વાણીએ ખાતી આપી રહ્યાં છે.

વળી લોકો એમ માનતાં હતાં કે બાલમંદિરો માત્ર રમવાના મારેની સાથાઓ છે. બાળકોને હુવાવવા કુવાવવાની જગ્યા જેટલે બાલમંદિરો પણ આ ખરાબ દેવે જોડેલા થયા છે. બાલમંદિરમાં બાળકો શરીર, મન અને દેવી મંદિરોનો વિકાસ કરે છે. તેઓ સ્વાસ્થ્ય થાય છે. સામાજિક બને છે. ઇન્દ્રિયોનો વિકાસ પ્રાપ્ત કરે છે. વાંચનાં વખતાં અને માન્યતાં શીખે છે. એકંદરે ત્યાં તેઓ શહેરોઓ અને મનુષ્યો બને છે જેઓ બાલમંદિરમાં જતાં બાળકોનાં સાચી દૃષ્ટિવાળાં માથાપો છે તેઓ આ વન ભૂમિ પર સ્વીકારે છે.

છતાં હજી બાલમંદિરો સામે અજાણતા નિયારો ચાલે છે. કેઈ કહે છે, “બાલમંદિરો જેટલે નાનગી જગ્યા.” કોઈ કહે છે “બાલમંદિરો બાળકોને બાળકો જેટલે કે

સ્વચ્છંદી બનાવે છે, ". કોઈ કહે છે "આલમ'દિર બાળકોને ઘોડાગાડીઓ અને મોટરોમાં બેસાડી પરાધીન અને ચાપંગ બનાવે છે." વળી કોઈ કહે છે, "આલમ'દિર માબાપોના પ્રેમગરણમાંથી બાળકોને ખેંચી લે છે."

આ બધી વાતો કપોલકલ્પિત છે. બોળામણા એક પક્ષી લોકોની છે. આ વાતનું ખોટાપણ આલમ'દિરમાં ઘોડો વખત ઉભા રહી નક્કી કરી લેવા જેવું છે. આલમ'દિરમાં નારતો અપાય છે પણ એ તો સામાજિક તાલીમનું એક આવશ્યક અંગ છે. આલમ'દિર બાળકને સમાજમાં કેમ રહેવું તે શીખવે છે, એટલા માટે આલમ'દિરમાં બાળકોને હાથ મેં પગ ઘોતાં, કપડાં પહેરતાં, જુવાન ખીડતાં, ચાસતાં, ઉડતાં, બેસતાં, વાતો કરતાં, જમતાં વગેરે વગેરે કાર્યો કરનાં શીખવે છે. આલમ'દિર માત્ર હકીકતો આપવા નથી માગતું. તે બાળકને પ્રથમ જ્ઞાન લેવાને માટે અને જ્ઞાનનો સદુપયોગ કરવા માટે તેને લાયક સામાજિક પાત્ર બનાવે છે.

આલમ'દિર બાળકોને સ્વચ્છંદી નથી બનાવતું પણ સંયમી બનાવે છે. ઉપલક્ષીઆ લોકો બાળમ'દિરના સ્વાતંત્ર્ય વિષે એવો ખ્યાલ બાધે છે કે ત્યાં તો બાળકો જેમ કહે તેમ કરવા દે અને બાળકો પક્ષી ભાગે, ફેડે, લહે, અને ગાળે દે તો પણ તેમની વચ્ચે અવાય નહિ. આ વાત ખેટી છે. ઉલટું શેરીમાંથી કે ઘરમાંથી પડેલી બધીં-ધુરી ટેવો ટાળવા માટે આલમ'દિર ખૂબ મહેનત કરે છે અને બાળકોને બતાવે છે કે સ્વતંત્રતા એવું નામ છે કે જે નો પોતાનામાં હોય તો પોને ફાળને આડ્યથ્ય કરે નહિ અને પોને જેમ સ્વાધીનપણે જીવવા માગે છે તેમ બીજાને પણ જીવવા દે. આલમ'દિરમાં સ્વાતંત્ર્યનો અર્થ સંયમ છે.

બાળકને ઘોડાગાડીઓમાં બેસાડી શહેરની કે ગામની બહાર-સ્વચ્છ હવામાં લઇ જતાં તેમાં તેઓ થું પોનાની સ્વાધીનતા ખોધ બેસી શકે છે? ઘોડાગાડી અહીં માત્ર સાધન છે. સાધન નથી. બાળમ'દિરનો ખુબ સિદ્ધાંત સ્વાધીનતા છે. બાળક પેતે પેતાની ગેળે જે સાધન ઉચ્ચ શકે તે સાધન ચિસક તેને હોંઝે હોંઝે મરફ કરવા કે તેનો શ્રમ બચાવવા કે તેને રાજી કરવા કદી પણ નહિ આપે. માટે ત્યાં મરફ અનિવાર્ય હોય ત્યાં જ તેની જરૂર પડે છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવાની આજ્ઞા રીતિ આલમ'દિરમાં હંમેશ હોય છે. આજ્ઞાના યુગમાં ત્વરિત સાધનો વાપરનાં એ સૌને માટે માન્ય છે તો નિચારાં બાળકોએ શો વાંક કર્યો કે તેઓ મોટરો કે ઘોડાગાડીમાં બહુવા જાય તેમાં આલમ'દિરો આપણી નજરે ચડે ?

વળી આલમ'દિર બાળકોને માબાપોના પ્રેમમાંથી લઇ લે છે એ વાત નમ્રતાથી કહી શકાય કે કલ્પિત છે. આજ્ઞાના કાળે બાળકોની દયા-આપણાં ધરોમાં-દયા ઉપજાવે તેવી છે. એ સમજવા માટે પ્રાણિકૃતપણે આપણાં ધરોમાં દષ્ટિપાત કરવો; એમ કર્યા પછી આલમ'દિરમાં દષ્ટિપાત કરવો. અલબત્ત માબાપ અને તેરનો પ્રેમ એનો દાવો રિફક હતી

શકે નહિ છતાં આજનાં માન્યપોનો પોતાના બાળકો પ્રત્યેના પ્રેમનો દાવો બિટો છે એમ તો નેહ શકાય છે. માન્યપો આજે બળકોને મળવા, વાનો ફગા, સામળવા, તેની ઉત્તિના સાધન રૂપ થવા નવગ જ નથી; તેમનો દોષ કાઢી ગયાય નહિ પણ નાહકનું અભિમાન ધારણ કરી ઉત્તર દેવીને સ્વીકારી સમ્યક પણ નહિ.

બાલમ દિશે આ યુગની નીપજ છે, જેમ એરેથેન, રેડીઓ, વિશાગ મુદ્રણકામ, ગેરેરે યુગપ્રગતિ અને પ્રગતિના સાધનો છે, તેમજ બાલમ દિશે છે બાલમ દિશે ઉચ્ચ કેળવણી જ નથી પણ જીવનની ઇમારતનો પાયો છે. વિજ્ઞાને તો સિદ્ધ કર્યું છે કે જન્મથી સાત વર્ષમાં બાળકો પર જે સાગ માત્ર મર્યાદા પડે છે તે પડે કે સાચુ ભણતર આ માન્યપ્રવચ્ચામાં થઈ જતી છે જ્યારે આપણેનું તો ઉલટું એમ માનીએ છીએ કે સાત વર્ષ પછી ભણતર શરૂ થાય, માત્ર દિગ્ગેષ સમજાવતું, શક્તિના બીજ ફેલાવતું ધ્યાન લોકો એ વિશે ઉપાય વાતો કરે અને મનો માથે તેના કડતા માલમગિના વિચારને તપામે, વાગે, વિચારે અને પ્રત્યક્ષ દર્શન હો તો સાફ.

યુગગતમા માલમગિ છે પણ હજી તે જનને વધતા નથી આટલા થોડા જ છે ત્યાં તો ઘણા દુર્બળ પ્રાણુવાળા મનુષ્યો કહે કે 'અહાહા! આજના મધ્ય બાલમ દિશે! માલમગિને તો ગાફો ફાડ્યો.' ૩૦-૪૦ બાલમગિ એને ત્રણ ગાફો ફાડ્યો કહેવાય? એટલા બાલમગિમાં યુગગતના કટલા થોડા બાળકો પોતાની શક્તિ ખીનવતા હશે? પણ કુકડીનું મો દેકેલે, એમ યુગગતમા બાલમગિ કે બીજી પ્રવૃત્તિઓ વિશે જીવનમાં બાલમગિ આવી જતી તો યુગગત આમળ વધતું હોવું જોઈએ એમ અર્થિતપણે કહી શકીએ.

ગામેગામ બાળકો છે તો તેના વિચારના અંગે કેમ ન જોઈએ? ગામેગામ લોકો જળાશય માગે છે, ન્હા માગે છે, તાગ દવાલ માગે છે, હોળવો તો વગર માગી આવી છે, એવું એવું સાફ નગર ગામેગામ છે અને સૌ માગે છે, પણ હજી પોકોને એમ થતું નથી કે દેવમગિની ગાલુઆ બાલમગિ પણ જોઈએ લોકોના મનમાં એમ નથી થતું કે માનવ જાતનું આ અમૂલ્ય ધન આજનાવચ્ચામાં કેવળ નુકસાન જ છે આગળની શાળાઓ તો માન્ય પડેલાઓ માટેના જવાબાના કે સેનેટરીયમ જેવી છે બાલમગિને જ આગેવચ્ચાનો છે પણ આ અવાજ હજી આપણમાં નથી.

હજી બાલમગિ થોડા કે તે આજના માટે તેવા શિક્ષકો પણ થોડા છે જ્યાં લોકો જુઓ પાડે કે માન્યશિક્ષકો જ્યાં ત્યાં દાલી મળ્યા છે કાચ નોમરી શોધના જે શિક્ષકો ની જતા હશે તેઓ જ આ ક્યારે ઉત્તર આપના હશે ખરા, જ્યાં આ વ્યવસ્થા સત્ય નથી, જોના મધ્ય નરા શિક્ષક છે જ ક્યા કે દાલી નીજો? યુગગતના મોળ મોળ શરૂદે જ માત્ર પૂના બાલમગિ અથવા તેના શિક્ષકો તેવા કુશળી પ્રગતિ અભિધારે જ ઉભા ઉભા આદરની પડે તેમ છે પણ યુગગતને એવું જ નહિ ત્યારે આપણા બાળકોનાં જાન ઉપડી જતી ના?

લોકો એમ પણ માને છે કે બાલમંદિરના શિક્ષકોને તો લહેર છે. તેઓ વધારે પગાર મેળે છે.

બાલમંદિરના શિક્ષકો વધારે પગાર લઈ જતા નથી. ત્યાં મુઠ્ઠી તેઓ બાલમંદિર અને બાળકો પાછળ જ વખત ગાળતા હોય ત્યાં મુઠ્ઠી તો તેમને ત્યાં ત્યાંથી પૈસા મેળવવા માટે જટકવામાંથી આપણે મુક્ત ગણવા જોઈએ અને તેથી વ્યક્તિ તો સાચા એટલે કે વાળખી પગાર વડે જ લાવી શકાય; બાકી શિક્ષકોને ઘેર મોટા જંગલ થયા કે મોટારો કે દાથી બંધાયા એવું જણ્યું નથી ને શક્ય પણ નથી.

ખરી રીતે તો બાલમંદિરના શિક્ષકોને જ જાણે કે પડી હોય તેમ તેમને ઘણે દેશો કામ કર્યું પડે છે અને તેમનો કાંઈ પણ બેલી હોય એવું દેખાતું નથી. પગારનું સવળું પડે તો તેમને સાધનોનો ખર્ચ મળતો નથી. લોકો માને છે કે સાધનો નકામાં છે. મોઝીની દુકાન કાઢવા માટે પણ સાધનોની જરૂર છે, એમ સમજનારા લોકો બાલમંદિરનાં સાધનો વિશે વાંધા ઉઠાવે છે: માઆપો બાળકોની ચિંતા અને ઉપાધિમાંથી બાલમંદિરના કારણે મુક્ત થયા પછી તુરત જ બાલહિતની વહાઈ ચડે છે અને પરિણામની રાહ જોવા માટે છે. બાળકો નિગાળે જાય કે તુરત જ તેમનાંમાં ચમત્કારિક ફેરફારો થવા જોઈએ! એમ તો ત્યારે જ અને કે ત્યારે શિક્ષક વૈજ્ઞાનિક નહિ પણ અદ્ભુત હોય. પણ બાલમંદિરનો શિક્ષક વૈજ્ઞાનિક છે. માઆપોએ ખોટી આશા ન રાખવી જોઈએ. ખેડૂતને ખેતી સંબંધી જે જ્ઞાન છે તે જ્ઞાન માઆપોને બાળકો સંબંધે હોય તો મુશ્કેલી ન આવે. વાવેતર કેરતો વેંત જ ફળો આપી જાય એમ જો અને તો જ બાલમંદિરમાં જતાં વેંત જ બાળકોમાં પરિણામો આવવા લાગે. જનતાએ જેમ બીજા વૈજ્ઞાનિકો પ્રત્યે વિશ્વાસ રાખવો ઘટે છે તેમજ નવા શિક્ષકો પ્રત્યે વિશ્વાસ અને આદર રાખવો ઘટે છે.

અલગત શિક્ષકોએ તો પોતાની પ્રતિષ્ઠા અને સત્વને જાળવી જ રાખવાનાં છે અને તે માટે તેઓએ પોતે જ જાગ્રત રહેવું જોઈશે. તેઓ અંદરઅંદર અનુકાર બનશે, પૈસાના જ લોભી થશે, બાળકોને બદલે માઆપોને અને ઉપરીઓને રાજ કરવા નીકળશે અને બાલમંદિરને પણ માત્ર કારખાનાં જ બનાવશે ત્યારે તો બાલમંદિર વધવાને બદલે ઘટશે બદલે પાછે પગલે આવવા માંડશે.

પણ હજી તો પાશોરામાં પહેલી પૂણી છે. ગુજરાતમાં બાલમંદિરો છે જ ક્યાં? છે તે સમૃદ્ધ ક્યાં છે? સમૃદ્ધ છે તે પણ હજી તો ઉગતાં જ છે. આ કાળે ગુજરાતની ફરજ છે કે તે રચેરચે બાલમંદિર ધ્યાયે, ઉગેશને પોષે અને ધતર પ્રાંતોએ આપેલ માનને સહાને માટે અને સારી રીતે પાત્ર રહે.

બાલમંદિરો-એક દષ્ટિકોણ

લેખિકા

શ્રી. સચિતાબહેન ત્રિવેદી

કોઈ માને છે કે “બાળક ઘરમાં જેમતેમ રમે છે તેના કરતાં બાલમંદિરમાં અવરિધત રીતે રમે છે તે બાલમંદિરની મોટી ઉપયોગિતા છે,” કાંઈ માને છે કે “અક્ષરજ્ઞાન મેળવવાનો બાળકનો માર્ગ બાલમંદિર સરળ કરે છે. તે દષ્ટિએ તેની ઉપયોગિતા ઘણી છે.” કેટલીક માતાઓ માને છે કે “બાળક ઘરમાં આપો દહાડો કંટાળો આપે છે એટલે એ કંટાળામાંથી બચવા ખાતર બાલમંદિરમાં તેને મૂકવું તે સારું છે.”

આમ બાળકને બાલમંદિરમાં મોકલવામાં ઘણાની જૂઠા જૂઠા પ્રકારની માન્યતાઓ હોય છે. બાળકને બાલમંદિરમાં મોકલવાના અનેક શાસ્ત્રીય દષ્ટિગિન્દુમાંના એકાદ દષ્ટિગિન્દુ ઉપર હું અગ્રે ખાસ ઉલ્લેખ કરવા ઇચ્છું છું.

બાલમંદિરો બાળકનો, અક્ષરજ્ઞાન મેળવવાનો માર્ગ સરળ કરે છે તે તો અત્યંત ગૌણ બાબત છે; પરંતુ ત્યાંના વાતાવરણમાં બાળકને જે સારી ટેવો પડે છે તેજ તેનો મોટામાં મોટો ફાળો છે. પોતાના બાળકને ત્યાંનું વાતાવરણ કેવી રીતે સ્પર્શે છે અને તેનામાં કેવી રીતે સારી ટેવોનો ઉગમ થાય છે, તે ક્યાં ક્યાં અવરચામિય બને છે, તેની હિંમત કેવી રીતે કેળવાય છે, તે બનકું મટી મળતાવકું કેવી રીતે થતું જાય છે તે અવલોકવાની દષ્ટિ ધણા ઓછા વાલીઓમાં હે.ય છે એના મારો સ્વાનુભવ છે; વાલીઓ તો બાલમંદિરના કામને બાળકની અક્ષરજ્ઞાનની પ્રગતિથી જ માપે છે. વાલીઓની આવી જાનની માન્યતાઓને પાળુ બાલમંદિરના કાર્યકર્તાઓએ જરાય ઉત્તેજથી જોઈએ નહિ એમ હું અવલોકાઈ દષ્ટિએ જરૂર માનું છું; પરંતુ અક્ષરજ્ઞાન કરનાં “સરી ટેવો”ની કિંમત જીવનના ઘસતરમાં ઘણી છે એ આપણે સમજવું જોઈએ. બાલમંદિરો બાળજીવનનું અવરિધત ધડતર કેવી રીતે કરી રહેલ છે તે જ્યારે સમાજ સમજશે ત્યારેજ બાલમંદિરોને તેઓ સાચા સ્વરૂપમાં જોઈ શકશે.

ત્રણ વર્ષનું બાળક દસ સ્ટુડન્ટની ઉંચાઈના લપસવાના પાટીએ લપસવાની હિંમત કરે છે, ધારેલું ફળ પ્રાપ્ત કરવા તે ત્રીસ ત્રીસ વખત નાસીપાસીમાં પુનરાવર્તન કરી, એકત્રીસની વખતે ક્ષેત્રમંદ થઈ લપસી શકે છે તે કિયાને અને બાલમંદિર મારફત મળતા તેવા અવકાશને મારી દષ્ટિએ ઓછું મહત્ત્વ નથી જ. આમાં અનેક પ્રયત્નોથી બાળકનું નિશ્ચયબળ વધે છે, અને તેની હિંમત કેળવાય છે. તદઉપરાંત તેના સાધુઓને અનેક પ્રકારની કેળવણી મળે છે તે તો જુદી.

આ તો થઈ બાળકની કીડાંગણી એકજ પ્રતિનિતી વાન. પણ બાળમંદિરની અનેક પ્રતિનિતિઓને બાળક આ રીતે હાથ ધરે છે તેમાં તેને જે આવડત આવે છે તે તો મામુલી કળ છે; પરંતુ તે પ્રયત્નો પાછળ તેનામાં જે શક્તિ વધે છે તેની જ ખરી કિંમત છે. અક્ષરજ્ઞાનની પ્રગતિને જલદી નેંછ શકાય તેમ હોય છે, જ્યારે ઉપરોક્ત શક્તિવિકાસ તો જેને નગર હોય તેમ નેંછ શકે છે; અને તે નગરે આજે બાલમંદિરને જોનાર બહુ થોડા જ મળી આવે છે એટલે બાલમંદિરને ઘણા પ્રકારના અન્યાય થઈ રહ્યા છે.

બાળકમાં પણ, પ્રાણી, છવગંતુ, પાણી, જંગલ, પદ્મ, વગેરેની ખીક, તે તે વસ્તુના પરિચયના અભાવ હોય છે. ત્રણ કે ચાર વર્ષના બાળકને બાલમંદિર લગભગ દસ પંદર દિવસે જુદાં જુદાં પર્વટનો કરાવે છે. આ પર્વટનો દ્વારા, અને તેથી વિવિધ પ્રતિનિતિ દ્વારા અનેક બાળકોની ખીક આસરતી અને નાશ પામતી મેં નેંછ છે.

કાંકરીયાના પર્વટન વખતે, બાલમંદિરનાં એંશી બાળકોમાંથી, સાત આઠ બાળકો એવાં જુદાં મળી આવે છે કે જે મોટું તળાવ નેંછ હોડીમાં પગ મૂકવાની, ખીકને લીધે ચોકખી ના પાડે છે અને હોડીમાં બેસવાની વાત આવતાં વેંતજ તેમનું હંધું ધનકારા મારે છે. આ વખતે શિક્ષક વર્ગ તેને જે હુંફ આપી, તેને હોડીમાં પગ મૂકવું કરે છે, અને બાળકની જોડી ખીક કરાવે છે,—એમ કરવામાં, તેઓ જે નેંખમ જોડે છે, તે અધું જ્યારે આપણે નગર નેંછએ ત્યારે જ તેનું મહત્ત્વ સમજાય.

કેટલાંક માને છે કે બાલમંદિરમાં તે શું છે ? ત્યાં તો બાળકોને રમવાનું જ છે. અલગત તેને ત્યાં રમવાનું છે, પણ “રેઝળવનું” તો નથી જ. “રમવું” અને “રેઝળવું” એ બંનેમાં ફેર છે. વળી સામાન્ય લોકો જેને “રમવું” કહે છે અને સમજદાર વર્ગ જેને “રેઝળવું” કહે છે. તેમાં પણ ધણો ફેર છે. બાળમંદિરમાં બાળકો “રમે છે” તે પાછળ ઝીણી દૃષ્ટિ હશે તેઓ આગળ જતાં તેમની “રમત”નું રક્ત્ત્વ સમજશે જ.

ઘરમાં સમાન વયનાં ચાર બાળકો એકમાં થતાં એક વસ્તુ મારે લડી પડે છે; જ્યારે બાળમંદિરમાં તેમ એકાદ અને છે તેનું કારણ શું ?

નાનાં બાળકોમાં સહિષ્કૃતા, સહકારીરૂપિ, અને પરગજુપણ એક નાની ઉમરથી ક્યાં ક્યાં કેવી કેવી રીતે ફળવાય છે તે આવા તેમના અનેક સ્વતંત્ર પ્રયોજોમાંથી નેંછ શકાશે.

બાળકોમાં આવા મુલ્ય ખીવવાનો બાલમંદિરનો પ્રયત્ન એજ એનો મોટામાં મોટો ફાળો છે.

કેટલાંક વાલીઓ બાલમંદિરને ઉપરોક્ત દૃષ્ટિએ જોતાં થયાં છે ખરાં, પણ એમાંનાં મહાંખરાએ બાળકને બાળમંદિરમાં મૂકતાં વેંત જ, પહેલાં અડવાડીએ જ, બાળકમાં ફેરારતી અપેક્ષા કરતાં મેં અર્જુનમાં

બાલમંદિરનું વાતાવરણ ધીર પણ બાળકને મળે અને તેની અનુકૂળતા આપવાના પ્રયત્નો પણ થાય, તો ધાર્યાં પરિણામ જરૂર આવે; પરંતુ બધાબધાં સમજી માતાપિતા પણ એ અમલ કરી શક્તાં નથી, અને બાલમંદિરના ચાર કલાકના વસવાટમાં, પહેલે અડવાડીએ જ તેના જીવનપદ્ધતિની અપેક્ષા રાખે છે !

આવે સમયે બાલમંદિરની બેવડી ફરજો હોય છે. ઘરના કારણે ધુસેલી અવ્યવસ્થિતતા જૂંસવી, અને નવી મુશ્કેલી દાખલ કરી. આ પ્રયત્નોમાં દેખી શકાય તેવી હદે બાળકને પહેંચાડતાં વખત નય છે; એટલે અધીરાઇથી બાલમંદિરના બાળકોના વિકાસને અવલોકનાર નાઉમેદ બને છે.

બાળકનું અવલોકન કરવામાં અખૂટ ધીરજની જરૂર છે એમ કેળવણીનારો કહે છે. આજ સિદ્ધાંતાનુસાર, બાલમંદિરના કાર્યને પણ અવલોકવામાં અખૂટ ધીરજની જરૂર છે એમ મને જણાય છે.

ઉપરોક્ત રીતે આપણે જોયું કે બાળમંદિરનો ફાળો અગર તેની હસ્તિ બાળકને વહેલી તકે “ બાણતું ” કરી દેવા માટે નથી; પરંતુ તેનામાં જવરથા અને નિયમન લાવવા અને સારી ટેવો પાડવા માટે છે. એક એક પ્રવૃત્તિથી તે દેખીતુ ફળ ભલે ન બતાવી શકે, પરંતુ પ્રયત્ન પાછળ જે ગુણ કેળવાય છે તેની જ ખરી કિંમત છે—તે જ તેના ભાવિ જીવનનું અખૂટ અને અમૂલ્ય ભાથું છે.

આ દૃષ્ટિએ બાળમંદિરને અવલોકીને જો સમાજ બાળકોને બાલમંદિરમાં મોકલે તો કોઇ નિરાશ ન થાય; પરંતુ બાળક સામાન્ય શુદ્ધિનું હોય, તેની હાજરી નિયમિત હોય, છતાં યોગ્ય ઉમરે તે અક્ષરજ્ઞાન પર કોઇ કારણસર ન ચડતું હોય, અને આથી વાલીને તેમાં બાલમંદિરનો જ હોય જણાતો હોય તો તે સમયે તે બાળકને બાલમંદિરમાંથી મુક્ત કરી શકાય છે. આવો વિચાર કરવાનો સમય તો બાળક છ એક વર્ષનું થાય ત્યારે જ આવે; કારણકે પ્રાથમિક શાળામાં બાળકને મૂકવાની સામાન્ય રીતે આજ ઉમર માની શકાય.

એટલે બાળક છ એક વર્ષનું થાય ત્યાં સુધી તો તેને બાલમંદિરમાં જ રહેવા દેવું તે અનેક દૃષ્ટિએ હિતાવહ છે અને તેમાં તેની ‘ કારકીર્દિ ’ને કશુંએ જોખમ નથી એ દેખીતું છે.

જે વાલીઓને કેવળ “ બાણતર ” ની જ પડી હોય અને જેમને “ ગણતર ” ની ઝાઝી જરૂર હોય, ને જો બાલમંદિર તેમની ઇચ્છાનુસાર, બાળકને ‘ બાણતર ’માં આગળ લઇ જઇ શકતું ન હોય, તો તે સમયે બાળકને બાલમંદિરમાંથી ઉઠાવી કોઇ પ્રાથમિક શાળામાં તેઓ મૂકે તો તેમાં કોઇ પણ રીતિ વિમાસના જેવું રહેતું નથી.

ઉપર જણાવ્યું તેમ બાળમંદિરનો ફાળો બાળકમાં નાની વયે ગુણ કેળવવાનો છે; તેને જલદી “ બાણતું ” કરી દેવાનો નથી.

આ દૃષ્ટિએ બાલમંદિરને આપણે જોતાં થઇયું ત્યારે જ તે પ્રવૃત્તિને સાચો ન્યાય મળશે.

બાલમંદિરો વિષે કેટલુંક

લેખક :

શ્રી. વબુસાઈ દવે

આજે આપણા સમાજમાં કેટલેક સ્થળે બાલમંદિરો વિષે જે જે ગેરસમજુતીઓ પ્રચલિત છે તેમાંની થોડીએકનો અહિં વિચાર કરીએ:—

૧. કેટલાક માને છે કે બાલમંદિરોની પ્રવૃત્તિ તો કેવળ 'સંખ'ની જ પ્રવૃત્તિ છે.

આપણા સમાજની પ્રથમ દરજ્જાની વ્યક્તિઓના મુખે જ ત્યારે બાલમંદિરોને આ પ્રકારનો ન્યાય આપાય છે ત્યારે આ પ્રશ્ન સંમધે થોડાક વિચાર કરવો આવશ્યક છે. ડૉ. માન્ડેસેરી, અને પશ્ચિમના અદ્યતન કેળવણીકારોના બાલમંદિરોની જરૂરિયાતો દર્શાવતા સિદ્ધાંતો અહિં ટાંકવા બીજાજેરી છે કારણ કે પરદેશથી આવતા સુવિચારો સામે પણ આજે આપણા એક વર્ગને 'પરદેશી કાપડ' કરતાં અનેકગણી સૂઝ છે. એટલે આપણે તો લોકીયા હિસાબે બાલમંદિરોની આવશ્યકતાને અવલોકીએ છીએ.

બાળક પ્રાથમિક શાળામાં જવા જેવડું થાય છે તે પહેલાં તેની ઘરમાં અને શેરીમાં જેવી કમખખતી થાય છે તેના કડવા અનુભવો હરેક માતપિતાને હશે જ. અકી વર્ષે બાળક નવપશ્ચવિત થાય છે. તેને વાચા પૂટે છે, પગ ધનગનાટ કરતા હોય છે, નવી આંખે અનેક તમાસા સમજવાના એના-મનોરથો બળે છે, આ ફુનીઆના નવીન માનવી તરીકે, તેમાં તે જે રીતે સમાઈ શકે તે માર્ગે એને શોધવાના હોય છે, આત્મ અનેક વૃત્તિઓથી ધમપછાડા કરતુ બાળક, ઘરમાં કે શેરીમાં ખાલી ફુંકાડ મારે છે. એ જેમ જેમ તરતરત દાખલ છે, તેમ તેમ તેને વિશેષ હાડછેડ-દમાલુ-થાય છે.

દેશના લાખો બાળકોની-જે શક્તિઓ આ ત્રણે ઉમંગ પામે છે તેમાંની થણી ઉગતાં પંત જ-દમાલુ-દુદાલ છે, અને જેનો આવિર્ભાવ અકસ્માતે થાય છે, તેને બુદ્ધિપૂર્વકનું પોપણ બહુ થોડાં કુટુંબો બાદ કરતાં, ક્યાંય મળતું નથી.

એક કહેવત છે કે “Good Beginning is Half Success”—સારી શરૂઆત એ અર્ધી ફાલ જીત છે. આ કહેવતને ફેરવીએ. (Bad Beginning is half failure)—[ખરાબ શરૂઆત] એ અર્ધી નિષ્ફળતા જેવું છે.

બાળકને જીવનની શરૂઆતમાં જે હાડછેડ થાય છે, તેને જે આવિર્ભાવ નથી મળતો, તેની શક્તિઓને જે વહન નથી મળતું, તેથી તેના જીવનના પ્રભાતમાં જ, નબળી શરૂઆત (Bad Beginning) જેવું થાય છે, અને તેની માફી અસર ચિરસ્થાયી બને છે.

આમ ઉગતાં પેત જ બાળકના જીવનમાં નાસીપાસી થવાના ધક્કા ડગલે ને પગલે લાગે જ નાં. છે.

બાળજીવનમાં ડોહીયું કરનારને આ વાત વધુ સારી રીતે સમજાશે.

સમાજના અણુતરમાં બાળજીવન ઇટ રૂપ છે તે દેખીતું છે. પરંતુ જ્યાં બાળજીવન અલ્પચરિત હોય, તે સમયે પડતી ટેવો પાછળ અણુક ચોક્કસ દષ્ટિ ન હોય, તેની સર્જન શક્તિ અને કલ્પનાશક્તિને આવેશ ન મળતો હોય, તેનું નિશ્ચયજન ટોંગાતું હોય, તેનું સ્વમાન ધડાતું હોય, ત્યાં કયા પ્રકારના માનવ ખીરની આશા રાખી શકાય ?

જો બાળકોનું અસ્તિત્વ સમાજમાં જરૂરી છે તો બાલમંદિરોનું અસ્તિત્વ પણ એટલા જ પ્રમાણમાં જરૂરનું છે. જો બાળકો વિના સમાજને નહિ આવે તો બાલમંદિરો વિના પણ નહિ જ ચાલે.

આ સ્થળે ડોહને પ્રશ્ન ઉઠવા સંભવ છે કે બાલમંદિરમાં બાળકોના વિકાસની પાછળ જે દષ્ટિ સમવાય છે, તેમને જે વાતાવરણ આપાય છે, અને તેમની આવશ્યક સાધનોને ધરાય છે, તે બધું ઘરમાં કેન્દ્રિત કરીને બાળકને કેળવણી ન આપી શકાય ? અને જો એમ અને તો પછી બાલમંદિરોની આવશ્યકતા શું બોધી નથી થતી ?

હા, બાલમંદિરમાં વપરાતાં સાધનો ઘરમાં વસાવી શકાય, ત્યાં સમવાતી વાતચીત અને સ્વયંશુદ્ધિની દષ્ટિને વિવેકપુગ્ધર ઘરમાં પણ સાચવી શકાય; પરંતુ એમ થઈ શકતું હોય તો પણ બાલમંદિરો બાળજીવનના સમગ્ર પ્રશ્નોને જે રીતે પહોંચવા મથે છે તે રીતે ઘેર આવશ્યક બનવું અશક્ય તો છે જ.

દાખલા તરીકે, બાળમંદિરમાં અનેક સ્વભાવનો બાળસમાજ એકત્રિત થાય છે. આ બાળસમાજ વચ્ચે બાળકને જે સામાજિક તાલીમ મળે છે, તે ધરના એકલવાયા વાતાવરણમાં, ઉપદૈશક સાધનો અને દષ્ટિ છતાં મળતી નથી. કિસમ કિસમના બાળકો બાલમંદિરમાં આવે છે, આ બાળકો વચ્ચે બાળકને ભવિષ્યમાં ઉભવાનું છે અને માર્ગ કરવાનો છે; કારણ કે આજની બાળદુનિયામાંથી જ ભવિષ્યનો સમાજ રચવાનો છે.

આથી જેમની વચ્ચેથી મોટી વયે બાળકને અનેક માર્ગ કાઢવાના છે, અને જેમની સાથે ચોતાનાં સાલપાંગીયાં બેસાડવાનાં છે, તેમનો સંસર્ગ બાળકોને વહેલી તકે થવા દેવો, અને પડખે રહી તેનો માર્ગ આપણી નજરે જ સરળ થવા દેવા તે વધુ આવશ્યક છે; આથી બાળકના ભવિષ્યના અનેક પ્રશ્નો બાળમંદિરો દ્વારા સહેલાઈથી ઉકળવા માટે છે, અને તે સામાજિક બને છે.

આ અમૂલ્યો લાભ બાળકને બાલમંદિર દ્વારા જ મળે છે; બાળકને આ પ્રકારનું જે લાભ મળે છે તે અદ્વિતીય કરતાં અનેકગણું કિંમતી છે; બાલમંદિરોમાં કાયમતે માટે બાળ

દુનીયા જ પ્રગતિમાન કરવાનું વાતાવરણ હોય છે. જ્યારે ધરમાં એવા અક્ષરનું કાયમી વાતાવરણ રચવું અને ટકાવવું એ સગભગ અશક્ય જ ગણાય.

ખાલમંદિરોમાં ચાલતી તમામ પ્રવૃત્તિઓને એક જ ધરમાં કેન્દ્રિત કરવી તે પણ સગભગ અશક્ય જેવું છે, અને તેમ છતાં જો કોઈ એકાદ ધર તેની જાળની બધી ચોળનાને પહોંચી વળવા શક્તિવાન નીવડે તો પણ તે અપવાદ રૂપ જ હોય. બધાં ધરો એ પથે ન જ પળી શકે.

આમ સર્વ દૃષ્ટિએ જોતાં આપણને લાગે છે કે ખાલમંદિર સમાજની આવશ્યક સંસ્થા છે. તેને આપણે શોખની નહિ પણ સ્વાભાવિક રીતે સમાજની જરૂરિયાતની સંસ્થા માનીએ. જે બાળકોને જે દિશાની પ્રવૃત્તિમાં શોખ લાગે છે તેમને તેમના મનમાં વારંધડીએ તે વિષયના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા કરે છે. આવાં બાળકોને જહારના વાતાવરણમાં પ્રતિક્ષણ મળના ફર પ્રદારો ખાલમંદિરોમાં સ્પર્શતા નથી, એમ મારે નમ્રપણે કહેવું જોઈએ.

જે વર્ગ આ. મં. ને શોખનો વિષય ગણી તેની સાદૃશ્યક આવશ્યકતા ગૌણ કરી નાખે છે, તે જ વર્ગને ઉડે ઉડે આપોઆપ સમજાય છે કે તેમની દલીલ પાયા વિનાની તો છે જ; ત્યારે તેઓ આજનાં ખાલમંદિરોનું સ્વરૂપ, તેના અર્થ, વગેરે જોઈ, તેમજ લાવની અને અન્યને જલદી રૂચિર થઈ જાય તેની અર્થની દલીલ રજૂ કરે છે અને જણાવે છે કે “ખાલમંદિરો તો ભારે અર્થાળ; માટે તે સાર્વત્રિક થઈ શકે તેમ નથી.”

આપણા સમાજનો માતખર ગણાતો અને સારો મોઢો ધગવતો વર્ગ આ સૂર કાઢે છે.

“ખાલમંદિર અલાવવામાં અમુક અર્થ આવશ્યક છે જ એવું કશુંય નથી.” ખાલમંદિર એક ઝાડ નીચે ચાલી શકે, એક પોળના સાદા મકાનમાં ચાલી શકે, સાદા સાદિક વૈભવથી પણ ચાલી શકે. ખાલમંદિરનું સ્વરૂપ જે જે ધ્યજને માટે તેની દરિયા હોય તેને અનુરૂપ થઈ શકાય છે. આ પ્રવૃત્તિ દરેક તેજ બાળસ્વરૂપમાં છે, ગામડામાં કે પોળમાં ખાલમંદિરો અલાવનાર્થ મંડળો દરેક ઉભાં થયાં નથી એટલે અહીં ખાલમંદિરોના સ્વરૂપે જ આખી પ્રવૃત્તિને અવલોકાય છે તે બગાવર નથી.

રાજના રાજમહેલમાં દીવાળીનો ઉત્સવ ઉજવાય છે; અને ગરીબ ઝુંપડામાં તેમજ સામાન્ય કુટુંબમાં પણ એ જ ઉત્સવ ઉજવાય છે; દરેક સ્થળના ઉત્સવના પ્રકાર પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે; છતાં ઉત્સવના આનંદનું મૂળભૂત સ્વરૂપ તો દરેક સ્થળે એક જ પ્રકારનું, સરખા આનંદવાળું હોય છે.

આથી જ રીતે કોઈ પણ ખાલમંદિર તદ્દન ગરીબાઈથી પણ ચાલી શકે છે, અને કોઈ સામાન્ય સમૃદ્ધિમાં નહીં શકે છે, જ્યારે કોઈને સગવડ મળી ગઈ હોય તો તે સાધન-

સંપત્તિ ધિતિમા પણ મદાયી શકે છે. જતા દેખેનો મળખૂત હવેશ પોતપોતાની રીતે બાળકનને રિખિત કરવાનો રહી શકે છે.

દરેક બાલમંદિ ગમે તે ધિતિમા નિભે જવું હોય, જતાં તે બાળકિતની ખાતર સાધનમપના થનાની ખાહેશ ગમે તો તેમા કાંઈ પ્રમાણે ક્રોધ નથી, બદકે તે તો બાળકુનીઆની ગોગી સેના કે

માગખને દૂધ આપવું એ જરૂર છે એ તો સૌ કાંઈ સ્ત્રીમાગે જ

પેટે પાગ બાધીને ગરીમ વર્ગ પોતાના બાળખને પાશેર દૂધ આપી D સીટામીન આપના સાચો સતો. ગેળજે, બને કાઈ શ્રીમત માગક પચાની શકે તેમજ પેપરૂત દૂધ બાગખને આપી શકે. 'દુદુબની સપત્તિ મુજબ જેમણે આપી ગમય એમણે દૂધ બાગખને આપવું' એ ન્યથે યથગની સપત્તિ મુજબ, બાનમંદિને સાધનસપત્તિ ગમ્યુ ગે જરૂર છે.

કેંક બાળકિતનીઓ નહાના બાળકેની એ સરથા કાઢે અને તેમા દમેશા બને દર માગકેને પથ્ય હોય એના પ્રમાણમા જોઈએ તેમજ દૂધ બાગખને આપે તો આપણે એ નાખલા પથ્ય એમ તો નજ રીએ કે 'બાગકાને દૂધ પાવાનો સિદ્ધાત સાર્વત્રિક નીકાર્થ થાન તેવો નથી

'બાગકુનિયાને દૂધ પરોઆડનારી કેંક પથ્ય સરથા નભી શકે તેવા પ્રમાણથી દૂધ આપે અને કેંક તે જ પથ્ય થાન તેના મોગ પ્રમાણને પથ્ય નજમા ગમી ગે

વાડીનાગ સાગબાઈ દોરખીમ્ય જેની દોરખીમ્યો રો રો આપી ન શકાન, એમલા પથ્ય જ ગામડાઓમા કે શહેરના અન્ય લતઓમા ઓછી ખચાગ માર્જનિ કે ખાનગી દોરખીમ્યો અપાવની તે જરૂર નથી એમ કેણે કી શારો? ઠેર ઠેર સાર્વત્રિક દેવાખાનાં ઉધડે એ જરૂર છે, પરંતુ તેવું સ્વરૂપ તો તેના સચાપકો, કાર્યમંત્રીઓ અને લાલ લેના ગની શક્તિ અને જગિયાત મુજબ જ ચચાન

આજના બાનમંદિના સરથાપકો, અને તેના મર્જનિઓએ યથા અને માગે નજરમા રાખી પોતપોતાની સચાનુ સ્વરૂપ ઘડ્યુ

બાનમંદિના જે જે સ્વરૂપો આજે સમાજ મમલ છે તેને જ નજરમા ગમી, "માનમંદિર ખચાગ છે" એવું મ્હેરાગા આવલું હોન તો આખી પ્રકૃતિને અનાન થાન છે. આજની પ્રવૃત્તિ તો પાલેગમા પહેની પૂણી જેની જ છે, જના પૂણી પાનણુડ, પાટણુ, અને સિદ્ધપુ જેવા યથોએ ત્યાના બાનમંદિ કેરી ઝકલગથી આને છે તે પથ્ય જેવા જેવું છે

એક માયમંદિરનું ખર્ચ, અન્ય માટે આદર્શ રૂપ હોઈ શકે અને ન પણ હોઈ શકે. માયમંદિરે ઉભા કરાવ્યા “શક્તિ મુગ્ધ પેતરણુ જરૂર થઈ શકે છે.” એટલે ખર્ચનો અભાવ હોવાને જો કોઈ પણ વ્યક્તિ સમગ્ર પ્રવૃત્તિને ખર્ચાળ ગણાવે તો તે ગમગીરી રૂંધે છે.

દુકામો એટલું જ કે માયમંદિરો ગરીબાઈથી પણ ચલાવી શકાય, અને લાભોના ખર્ચે પણ ચલાવી શકાય.

લિંગ લિન્ન પ્રકારની છતાં એક જ કેન્દ્રિત વિચાર ધરાવતી અનેક હાઈકુલો અને પ્રાથમિક શાળાઓ, સમાજમાં જેમ હિન્ન ધરાવી શકે છે તેમ માયમંદિરોની આવશ્યકતા એની જ રીતે, એથી અનેક ગણી છે.

કોઈ ગમ્ય, કે મ્યુનિસિપાલિટી માયમંદિરોને સાર્વજિક સ્થાનોની યોજના હાથ ધરે તો તે સ્થળોને અનુરૂપ ખર્ચની યોજના મૌલિક રીતે જરૂર ઉપજાવી શકાય, એમ કરવામાં અમૃદ્ધાંતિક કે અન્યનદાર એવું માર્ગ નથી.

આ પ્રમાણે વિચારી જોતાં જણાશે કે “ખર્ચ” તો પ્રશ્ન આડે હોવા માયમંદિરોની પ્રવૃત્તિને અન્યનદાર કરાવનાર વર્ગનું દષ્ટિમિન્દુ જ ખોટું છે. માયમંદિરોને વેગવન્તી બનાવવી એ લાવિમગ્નના ઉચ્ચ સ્તર માટે જરૂરનું છે એની તાલાવલી ન્યારે આપણા નેતાઓને બાગશે ત્યારે આની દલીલો આપોઆપ ઓસરી જશે. “ખર્ચાળ” પણાનો પ્રશ્ન તો નાની થી નિગતનો જ છે.

માયમંદિરો માટે ન્દાના કીડગણો, કે તેને વિશ્વસપાત્ર માયમંદિરોની જરૂર આજે રો રો છે કે કેમ એ એક જ પ્રશ્ન પ્રથમ નિવારવા જેવો છે. તેની જરૂરિયાત જણાતા અન્ય પ્રતો આપોઆપ ઉત્પાદા મહાશે.

પ્રાચીન-જ્ઞાના ગુરુઓ વિદ્યાર્થીઓના વય અને મનને ધ્યાનમાં રાખીને જ કેળવણી આપવાનું કામ કરતા ગુરુકુળમાં તમામ બાળતોળા રમાયેલ થઈ જતો અને ગુરુ શબ્દમાં બધી વિદ્યાઓ આપવાની શક્તિ મનાતી અર્ચાચીન કાગમાથી એવા ગુરુઓ નામૂર થતા ગયા અને તેવા ગુરુઓ પણ હવે પૂરતા પ્રમાણમાં હાથ નથી લાગતા વધતા જતા વિદ્વાનના અગ્રપગ યુગમાં અને મનુષ્યની મર્યાદાઓના કાંઠે ગુરુકુળો અનેક સ્વતંત્ર રાખાઓ અને ઉપશાળાઓમાં વહેંચાઈ ગયા છે. તથા પ્રાચીનકાળનો ગુરુ અનેક વિષયોના અનેક નિષ્ણુઓમાં વિભાગાઈ ગયો છે.

આ થયો કેળવણીનો છાત્રાચર પરવેનો સામાન્ય ખ્યાલ પ્રાચીન ગુરુકુળો અને અર્ચાચીન છાત્રાલયો કેળવણીનું જ કામ કરી ગયા હતા અને આજે કરી ગયા છે કુમાર તેવા કામ કરવાની પાળ રહેના છત્રનના આદર્શનો છે અને પ્રમગના છાત્રાચરોની બીજી કોઈ વિગતોમાં ઉતરવાનું આ અધ્યયન નથી તેના ગુણદોષ વિચારવા બેસીએ તેવો અનુભવ પણ નથી પરંતુ મને પ્રકારના છાત્રાચરની પાળ રહેતી એકાદ નિશિષ્ટતા તો આપણે અરસોડીએ અને તેના હાલાલાભ ભેદએ

પ્રાચીન છાત્રાચરોની વામ ગુવાની પદ્ધતિ પાળ શ્રદ્ધા રહેલી હતી શ્રદ્ધા અને પક્ષે વિદ્યાર્થીઓને ગુરુમાં શ્રદ્ધા હતી અને ગુરુને વિદ્યાર્થીઓમાં શ્રદ્ધા હતી ભણવા આવનાર વિદ્યાર્થી પોતાના છત્રનને ખ્યાલ ગુરુને મોપી દેતો એનામાં શુદ્ધિ અવસ્ય ખીયતી હતી, એ વિચાર પણ કરી શકતો હતો પરંતુ ક્યા પ્રાગ્નુ ભરિષ્ય છવરા માટે પોતે લાયક છે તેના નિર્ણય એ ગુરુને મોપતો વિદ્યાર્થીના માતાપિતા ધણી નાની ઉમરથી પોતાના નાગરિકોને કોઈ એકાદ સમર્થ ગુરુને સોપના એ ગુરુ ભણવા આવનારને બધી દૃષ્ટિથી અવલોકી લેના અને એના મારેના માર્ગનું નિર્માણ કરતા વિદ્યાર્થીની શુદ્ધિનક્તિ ખીયતી જતી હોય ત્યાર પછી ગુરુમાં એની શ્રદ્ધા વધેજ જતી હતી ધણી રખત તો આપણને એ પણ જોવા મળે છે કે શિષ્યની શુદ્ધિની ક્યોની ક્યવાને બદલે ગુરુ એની શ્રદ્ધાની કસોટી કરતા એ જાતની શ્રદ્ધા પાળી ગુરુ છત્રનનો સાચો ગઢ બતાવવાના જ છે એની એમ્લા વિદ્યાર્થીની નહિ પરંતુ આખી સમાજની સમજણ હતી એ સમજણને ગુરુકુળોએ કરી દેગી તો નથી શિષ્યોની એ શ્રદ્ધાને નાના મોટા ગુરુઓએ વટાવી કોઈ દિવસ સાલગી નથી ગુરુકુળોનું આખું તત્ત્વ શ્રદ્ધા ઉપર ચાલતું એમ કહીએ તો જગત ખાડું નથી

સામે પક્ષે ગુરુને પોતાના શિષ્યમાં પણ અખડ શ્રદ્ધા હતી જ પોતાના શિષ્ય પરત્વે તથા અભ્યાસક્રમ પરત્વે તેમજ પોતાના શિષ્ય સમઘમાં જે નિર્ણય ગુરુઓ કરતા તે નિર્ણયને મળે તે મોળે પણ શિષ્ય સફળતાપૂર્વક પાર પાડી આપવાનો છે તેમ ગુરુઓ માનતા અને શિષ્યો એ માન્યતાને પાર પાડતા પ્રાચીન ગુરુકુળોના આપણને એવા પણ ઉદાહરણો વાગવા મળે છે કે જેમ્મ શિષ્યને પૂછ્યા વિના ગુરુએ ગિરને માટે વિન્ટ ગણતા કામો નક્કી કર્યા હોઈ, અને શિષ્યોએ તેને પાર પાડ્યા જ હોય. એકમીજની આવી અખડ શ્રદ્ધા ગુરુ શિષ્ય

બનેના કામને સરળ બનાવી મૂકતી. શ્રદ્ધાને પરિણામે શિસ્તના અને વ્યવસ્થાના આગે ઉભા થાય છે તેવા મૂંઝવનારા કોઈ પ્રશ્નો તે વખતે ઉભા થતા નહિ અને ઉભા થતા તો તે પણ અહંપંશિ અને તેનો નિકાલ ગુરૂ શિષ્યોને શોભા અપાવે તેવો જ આવતો. એ રીતે અરસ-પરસની શ્રદ્ધાના બળે વાતાવરણુ પ્રેમમય બની ગયું. પ્રેમમય વાતાવરણુમાંથી સામાજિક જવાબદારીનું ભાન જાગૃત થતું. “એજ જવાબદારી વ્યક્તિ પાસે નાના મોટા કેટલાય ત્યાગો કરાવતી. ત્યાગના પરિણામે સેવાની ભાવના અંતરમાંથી પેદા થતી અને આવી રીતે વ્યક્તિના વિકાસની આડે કોઈ પણ આવડતું નહિ છતાં સમૂહગત જીવનમાં નીતિ, એખલાસ, પ્રમાણિકતા અને સહકાર ધણા મોટા પ્રમાણમાં જોવામાં આવતાં.

અર્વાચીન છાત્રાલયોનો પ્રધાન સ્વર નિષ્ણાતપણાનો છે. આજનો યુગ અનેક વિજ્ઞાનોથી ભરેલો થઈ ગયો છે. જીવનકલહ મૂંઝવનારો બન્યો છે. રહેણીકરણીમાં ફેરફારો થઈ ગયા છે. મગ્નએના વાડાઓ વધ્યા છે. સાથેસાથે વિચારસરણીઓ અને આદર્શો પણ ભિન્નભિન્ન બનવા લાગ્યા છે. યુગ આખો અટપટો બન્યો છે. એ યુગમાં નિષ્ણાતપણાનું ધોરણ ન આવે તો સમૂહની પ્રગતિ અટકે અને વ્યક્તિત્વ માણું જાય. આના પરિણામે જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં નિષ્ણાતપણાનું ધોરણ દાખલ થઈ રહ્યું છે. અર્વાચીન છાત્રાલયો આવી નિષ્ણાતપણાનું એક પરિણામ ગણી શકાય. ધર અને કુટુંબમાં વ્યક્તિગત વ્યવસાયો વધી ગયા. એ વ્યવસાયોમાં દરેક જણુ ગુંથાઈ રહેવા લાગ્યો. શિક્ષણને ઉપદ્રારક બનાવવા માટે માતાપિતા પાસે પણ જરૂરી તેટલું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન ન રહ્યું. પરિણામે કેળવણીમાં નિષ્ણાતો માટે પણ ક્ષેત્રો ઉભાં કરવા પડ્યાં. ધરમાં મામાપ જીવનની સાચી કેળવણી માટે કરી જ વખત ફાજલ પાડી શકે નહિ, શક્તિઓ એ દિશામાં ખીલવી શકાય નહિ. આને માટે છાત્રાલય સંરૂઢા અનિવાર્ય થઈ પડી. આજના છાત્રાલયનો મૂલપતિ જીવનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નિષ્ણાત-માતા અને નિષ્ણાત પિતા-બનવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ધરમાં બાળકના વિકાસ માટે જે કંઈ કરવાનો અવકાશ માતા-પિતા પાસે નથી એ અવકાશ છાત્રાલયમાં શોધાય છે. અર્વાચીન છાત્રાલયની મહત્તા વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ તેમાં વસતા વિદ્યાર્થીઓનો વિકાસ કરવાની યેજનાઓ ઉભી ઠગવામાં રહેલી છે.

શ્રદ્ધા અને નિષ્ણાતપણું બંને પ્રાચીન અને અર્વાચીન છાત્રાલયોનાં વિશિષ્ટ અંગો છે. બંનેનાં પરિણામો બંને યુગોએ જોયાં છે. પરંતુ દરેક સિદ્ધાંતનું બંને છે તે પ્રમાણે એ એની અતિશયતા ઉપર જાય ત્યારે અને એના પેશક બળોનો વિચાર ઝામ્યો પાડવા માટે ત્યારે એનાં પરિણામો નુકસાનકારક પણ આવે ખરાં. પ્રાચીન કાળની શ્રદ્ધા આજે ભુદ્ધિ-વિશ્લેષણ અને આંધળા છે. અર્વાચીન કાળની નિષ્ણાતપણાનું પરિણામ પણ એવું જ કંઈ આવે તો નવાઈ નહિ. અર્વાચીન શિક્ષણસંસ્થાઓ જોનાં એ પ્રકારનો ભય જરા પણ અસ્થાને લાગતો નથી.

૫૧ ડય-પુ સ્ત ઝો

લેખક

શ્રી. ચુનીલાલ બેચરાલ લાલ, બી એ, બી ડી

ચરિત્ર એન્યુએન સોનાયની, આણંદ

આજ સુધી આપણી પ્રાથમિક શાળાઓ માટેના પાઠ્ય-પુસ્તકો મોટે ભાગે સગા તરફથી જ તૈયાર થઈ બહાર પડ્યા હતા પરંતુ થોડા સમયથી ખાનગી વ્યક્તિઓ તરફથી પણ કેટલાક પુસ્તકો તૈયાર થઈ બહાર પડ્યા હતા છે. પ્રાથમિક કેગરણીનો કાર્યો ગ્રંથોને તે દ્વારા સ્થાનિ મળે તે તે પ્રદેશની પ્રાથમિક કેગરણીનું ગમ સોંપાવા લાગ્યું છે, એટલે ખાનગી વ્યક્તિઓના પુસ્તકોને જે તે પ્રદેશમાં સ્થાન મળવા લાગ્યું છે. પરંતુ આ આખી નવી પરિસ્થિતિમાં પાઠ્ય-પુસ્તકો શા મિલ્કતો પર ગયાવા નોંધએ, અને કયા ધોરણે તેમને શાળામાં સ્થાન મળવું નોંધએ, એ બીસગઈ જવા લાગ્યું છે.

પા ૫-પુસ્તક સ્થાનમાં તેના કર્તાનું લક્ષ વિદ્યાર્થીઓ, તેમને શીખવનાર શિક્ષકો, તેમના પરીક્ષકો અને તેમના વાલીઓ, તથા તેમને શીખવનારો અભ્યાસક્રમ, આટલી ખાનગી ઉપર એમસગઈ ગહેવું નોંધએ. દેશના કમનગીને અત્યારે સ્વાતા ધણા પા ૫ પુસ્તકોમાં અભ્યાસક્રમ અને પરીક્ષા એ બે જ માનતો લક્ષમાં રખાએલી માલુમ પડે છે.

જે વિદ્યાર્થીને માટે આ પા ૫-પુસ્તક ગયા છે તે તો તદ્દન નીસરી જ જવાય છે. અભ્યાસક્રમને લક્ષમાં રાખી એના પુસ્તકો ધોરણના ગયા છે. દરેક ધોરણમાં લખનાર વિદ્યાર્થીની સામાન્ય રીતે વડ કેવી હોય છે તે તે શાળામાં કામ કરનાર દરેક અનુભવી નજરે છે તે વધે બાળકોનો માનસિક વિકાસ કેવી અને કેવી થએનો હોય છે તેને અનુસરીને જે પુસ્તક ગયા હોય તે તેમને તે ગમ ઉપરાંત લાગશે નહિ. કેવીક વખત સરળ પુસ્તક લખનારોએ તેને એવું અને એવું સગ કરી નાખે છે કે ધોરણનાર જે ઉત્તરોત્તર ઉચી કોગ્રિનું હોવું નોંધએ તે નથી હોવું ચોથી ચોપડી અને બીજી ચોપડીના પાક કે કવિતા એમસગઈ ધોરણવાળા ન નોંધએ. વિદ્યાર્થીને લક્ષમાં રાખીને લખાએલા પુસ્તકમાં ક્રમ દરો અને ઉત્તરોત્તર તે ઉચી શ્લાએ પહોંચવું માલુમ પડશે વાચન માટે લખાએલા ધણા પુસ્તકોમાં આ હોય માલુમ પડે છે. વળી લખાના શબ્દો અને ભાવો તથા ગદ્યના પણ ઉત્તરોત્તર ચઢતી કોટિના હોવા નોંધએ. એનો એક જ લેખક બીજી ચોપડીનો પાક લખે, અને છઠી ચોપડીનો પાક લખે તો તે ગદ્યમાં કાઝો તફાવત નહિ પડે કાગળ કે તેની પોતાની અમુક જ પ્રકારની ભાષા ધડાએલી હોય છે. તેની લેખનશૈલી અમુક એક જ પ્રકારની હોય છે એટલે આખી વાચનમાળા ને એક જ લેખક લખે તો તે શિક્ષણની દૃષ્ટિએ ક્રમ સરની મને એ સ્વાભાવિક

છે વળી એક જ મ્હિ જે પોતાના કાચો આખી વાચનમાળા માટે લખે તે તેમા પણ તે જ પ્રકારનો દોષ આવવાનો આ દોષ ટાળવાને, અને વિદ્યાર્થીઓને લક્ષમા ગણીને વાચનમાળા તૈયાર કરવા માટે મને એ જ સાચો મનો જણાયો છે કે સર્વમાન યુગમા સાહિત્યમા જે જે કંઈ ગયાયુ હોય તેમાથી લાખા અને વિચારની દૃષ્ટિએ પસંદ કરી ભુલ ભુલ પાડે તરીકે મૂકુ, અને તેમ - આ બધા મહેજ ડેકાર જરૂરી હોય ત્યા તેમ કરવુ આ પ્રમાણે તૈયાર કરેલ વાચનમાળામા લાખાના મ્યા મ્યા શબ્દો આ આ ધોરણમા આવે છે તેની તાલવણી કરી, કંઈ કંઈ લી મ્યા ક્યા ધોરણમા આપી છે તે પણ નોધરી, અને ક્યા ક્યા આવ તથા વિચાર ક્યા ક્યા ધોરણમા આપેલા છે તેની નોધ તૈયાર કરી આ મિત્રાલ બીજી કોઈ બામત ગદી જાન કે કેર તે તારાસી બેંધ પગીથી જ આખી વાચનમાળા છપાવી બહાર પાડવી જે અ રીતે આખી ચેજનાનો સપૂર્ણ વિચાર થઈ કામ થાય તે જ વિદ્યાર્થીઓ માટે સાગ પુસ્તકો તૈયાર થશે ત્રિશ લેખન ન પણ હોય અને લેખને શિક્ષક માની લેવો એ પણ જોડું છે, માટે લેખકોના લખાણોમાથી શિક્ષકે સાહિત્યની ચુટણી વિદ્યાર્થીઓ માટે રૂબી, અને નેને જો ની છપાવરી એ ચારી વાચનમાળા તૈયાર કરવાનો મનો છે આપણે ત્યા બાગપોથીઓ બહુ મહાર પડી છે, અને થોડી વાચનમાળાઓ પણ બહાર પડી છે પરંતુ તેમાની ઘણી તો પગિમની શિક્ષકપદ્ધતિઓનુ આધાર અનુસરણ કરી તૈયાર થયેલી છે

પાઘ્ય-પુસ્તકો તૈયાર કરવામા આજ મુદ્દી શિક્ષક તો વીમગાઈ જ ગયો છે તેને કોઈ પણ પુસ્તકમા લક્ષમા લેવામા અર્થો નથી સમજારે ગવર્નમેન્ટ મેજીસ્ટ્રેશન કરીને અમુક દમ અન્ટ્રેઈન્ડ શિક્ષકો ગામવાનુ હગવેનુ છે આના શિક્ષકોના હાથમા મિત્રાલ જે વિદ્યાર્થીઓ આની પડે છે તેમનો કોઈ મિત્રાલ કરવુ દોર તેમ જણાવુ નથી અત્યારે જે માણુઓ શિક્ષક તરીકેનો ધધો મરી રે છે તેઓ માટે ભાગે ગીતન ધધામા ન દારવાથી જ આમા આવેના હોય છે શિક્ષ નો પવિત્ર ધધો કરવાના આશયથી આ ધધામા ગળ્યા ગાળ્યા જ પડેના હોય છે તેમને આ ધધાની તાલીમ આપવાની મરી જ સગવડ હોની નથી નાહુ લખતુ વર્ગીન નજરુ દાખલ થતુ કે આજ લખતુ મેં દર્શક માટે તે ને ધધાની તાલીમની જરૂરિયાત મનાઈ છે પરંતુ શિક્ષ નો જ ધધો એવો મનાયો છે કે તેમા ધધાને માટેની તાલીમની જરૂર નથી એમ મગમગુ પણ માનવુ છે જે તેમ ન હોવ તો ૬૦ કે ૭૦ દમ જેટલા અન્ટ્રેઈન્ડ શિક્ષકો ગામવાનુ ધોરણ આ મળણથી સમગ્ર ગવર્નમેન્ટ આ ઉપરથી મજા થયે કે શિક્ષ ને લક્ષમા ગણીને પા ધ-પુસ્તક લખવાની ખાસ જરૂર છે પરંતુ તેવા પુસ્તક આજે નથી તેમ કરના માટે એ પુસ્તક વિદ્યાર્થી માટે તૈયાર થવુ નોઈએ અને તે જ પુસ્તક કરી રીતે શીખવવુ તેની વિગતસાર સૂચના આપવુ અને વિદ્યાર્થીમાનુ પુસ્તક પણ જેમા આની જણ હય તેવુ પુસ્તક શિક્ષક માટે બહાર પાડવુ

નોંધજો* અત્યારે તો અનદ્રેષ્ટ-૩ શિક્ષકને તેના શિક્ષણની ખામીઓ માટે તેની શાળાને મુખ્ય મહેતાઈ, સુપરવાઈઝર, પરીક્ષક અને હરકાઈ ઇસમ ઇપમ આપે જ જય છે. પરંતુ તેની મુશ્કેલીનો ઉકલ રે તેના પાઠ્ય-પુસ્તકો કે હ વ્યતુ નથી

પાઠ્ય-પુસ્તક ગ્યારામાં વાલીઓને લક્ષમાં ગખવા નોંધજો એ તો હજી મોટા મોગ માણસોના લક્ષમાં પણ આલ્યું નથી તો પત્રી પાઠ્ય-પુસ્તક લખનાર અને તેને શીખવનાર શિક્ષકના ખ્યાલમાં ક્યાથી આવે ? મીનોથી મગપુર બુગાવાદ ગહેગની શાળાઓમાં, અને મીલમલુરોની શાળાઓના ગણિતમાં વાણુ, તાણુ અને સુનરના દિસામ ક્યા છે, ગામડામાં આગતા ગણિતના પુસ્તકોમાં નીચે કેળી બાગરી, બુવાગ, ધઉ ડામગ કે તમાકુ પાકે તેના દિસામ ક્યા છે ? રેન્ને તો હવે આપણા જીવનમાં વસી ગઈ છે તેના દિસામ પુસ્તકમાં દેખાય છે ?

વર્તમાન કેગનણી જ્યારે ગઈ થઈ ત્યારે ગણિત ગણનાર મોટે ભાગે વાણીઆ હતા તેમને જરૂરી દિસામો તે વખતે પાઠ્ય-પુસ્તકોમાં હતા આજે તો ધાન્ની-મોન્ની-સર્-મુનાગ-સાગીની-કેળી-નારરી વગેરેને બણવતુ છે તેને વાણીઅનુ ગણિત શા ખપતુ ? આપણા પાઠ્યપુસ્તકોમાં આ બહેનાઓલી પગિથિતિનો પડો દેખાય છે ?

કેગનાએ વિદ્યાર્થીઓ એવા હોત છે કે જોમના માગાપ કેગવાયેના અને સરકારી હોય છે જ્યારે અન્ય વિદ્યાર્થીઓમાં કેગનાયને જે દુશન આપના શિક્ષકો જતા હોય છે એ શિક્ષક કે કેગવાયના માગાપ છોમગના શિક્ષણ હાટ દેખરખ ગખી સમ્તા હોય તેમને લક્ષમાં રાખીને લખાએલું પુસ્તક એક તો રોની કાટો ! અત્યારે તો તેમ નથી ઝમમ્દાગ અને પ્રાણુવાન બાગકો મો આપણી શાળાઓના પુસ્તકોમાં કઈ નથી. પણ આ બાગકો તો આપણા દેગતુ હીગ છે તેમનામાં જે સમિત છે તેને અવમગ આપી મિકસાવની એ દેશ-મ્દનાણુ મો જરૂરી છે, પણ આપણા પાઠ્ય-પુસ્તકો સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓને લક્ષમાં રાખીને જ તૈના કરેના હોય છે

ઉપગની દરેક બાગતને હાથ ધરીને અત્યારે પ્રાથમિક શાળામાં જે પાઠ્ય-પુસ્તકો ચાલે છે તેની વિગતવાર અમાયોઅના મરી શમય, અને દોપો દેખાડી શમય પરંતુ દોપો દેખાડવાથી સુધારનાનુ મમ નથી થઈ શમ્તુ કેળીક વખત તે અદેખાઈ અને દેખને જન્માવનાર અને છે, એટલે દોપો દેખાડવા કમતા, શ શુ લક્ષમાં ગખીને પાઠ્ય-પુસ્તકો ગ્યારા નોંધજો તેની માન સામાન્ય ચર્ચા મરી છે અતુ

* લખકે પ્રાથમિક શાળાના ચાર ધારણો મટે “ વિદ્યાર્થી ગણિત ભાગ ૧ હો ” અને શિક્ષકો દિ “ પ્રાથમિક શાળાને ગણિત શિક્ષક ” બહાર પાડયા છે તેમજ “ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોને ૧ ” પણ બહાર પાડ્યું છે.

મવાસદાર બૂગોળશિક્ષણ

લેખક

શ્રી. ધોપટલાન અબાણી

ઉ/લના શાળાશિક્ષણ ઉપર જે જે દોષારોપનુ થાય છે, તેમાનુ એક એ છે કે તે શાળાની આગ દિવાનોની વચ્ચે જ અપાત છે, તે કેવળ પુસ્તકગૃહ છે અને વ્યવહારમા બહુ જ થોડું ઉપયોગી થઇ પડે છે અન્ય વિષયોના સમઘમા હાય તે ઝોઝરતે અંશે સત્ય હશે, પણ જુગોળના સમઘમા તો અક્ષર સત્ય છે પુસ્તકમાથી કેવળ ભૌગોલિક સ્થળોના નામપકેન દગાથી કે તેના નામાક્ષરો નકશામા બતાવી જાણવાથી કોઇ પ્રદેશની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિનો સાચો ખ્યાલ આવે ખરા ? અને તેથી જ જેણે માત્ર પ્રાથમિક શાળાનુ જ નહિ પણ માધ્યમિક શાળાનુ પ્રવેશક શિક્ષણ લીધેલ હોય છે, તંના વિદ્યાર્થીના પણ ભૌગોલિક ખ્યાલો વધી વખત તસરા જેવા હોય છે જે બામનો જીવનમા જરાય ઉપયોગી થઇ પડે નહિ તેવી મામતો યાગફતેને રાખવાથી શા કાયદો ? એમ ધરાથી તે સમય અને શક્તિનો અપવ્યય જ થયો લેખા.

વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે છે, તેથી હાલના જુગોળ શિક્ષણમા ભૂગામી ટેમ્પલ થરા નોંધએ તેનો અભ્યાસક્રમ પણ બ નાવો નોંધએ અને શિક્ષણપદ્ધતિ પણ મનારી નોંધએ તે મનને જીવનરક્ષા મનાવરા નોંધએ

ભૂમિકા ગામની બૂગોળ એ ભગોળશિક્ષણની બ્રમિમા છે તંના જ ઉપર જુગોળ શિક્ષણની મે કે વધારે માગની ઇમગત હબી ગહેવાની છે માળકાને ગામની બૂગોળને લગતી બધી બાતોનો પ્રત્યક્ષ પરિચય ગવનો નોંધએ ગામની બૂગોળ પુસ્તકમા કે નકશામા નથી પણ ગામમા અને ગામની આસપાસ પ્રત્યક્ષ રૂપમા પડેલી છે, તેથી તેને લગતા ખ્યાલો કઇ શાળાના ઓગડામા બેસીને આપનાના હોય નહિ તેને માટે તો યાગફતેને પર્યાપ્તનો કગવરા નોંધએ.

ગામની અદર મજરો મારેકોટો, ધર્મશાળાઓ, દેવાનયો, અગ્રગથાનો મગખાના કે કારીગરોના મર્વાનયો રોશનો કે બરો બા મધા સ્થળોએ બાગફતેને વખતોવખત બધ જવા નોંધએ અને તેનો પરિચય મતી તે પંચથી આપી ઇમાર તોના ભૌગોલિક ખ્યાલો રચી રૂપમા આપવા નોંધએ

ગામની બહાર નદીનાર તળાવની આસપાસ નમુદા િ, મલીયામા, ખનારાડમા વાડીમા, ખેતરોમા પથરી કે બીજી કોઇ ખાણમા, પામે ગહેલી ટેમરી ઉપર, નાડના બીડમા કે જગનમા પ્રમગોગત માળકાને ફરતા લઇ જવા અને ત્યાની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ પર તેમનુ લક્ષ બેચુ

આ પ્રમાણે ગામમાં અને ગામની આસપાસ પર્ચટનો કસાવવાથી ખેતીપેદાશ, વનસ્પતિ-પેદાશ, ખનીજપેદાશ, ઉદ્યોગધંધા, વ્યવહારના માર્ગ, આવાત, નિકાસ અને લોકજીવન વિશે સ્થળ ખ્યાલ આપી શકાય અને તે ચોટ્ય રીતે અપાય તો સમગ્ર જૂગોળશિક્ષણ માટે સુંદર જમિંકા નીચાર થાય.

પ્રાંતની જૂગોળ : ગામની જૂગોળ જેમ પર્ચટનદ્વારા શીખવી શકાય છે, તેમ પ્રાંતની જૂગોળ શીખવી શકાય કે કેમ એ આપણા દેશને માટે એક વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં તો એ પ્રમાણે બને જ છે. પ્રવાસદ્વારા જૂગોળશિક્ષણ આપવા જતાં ખર્ચ અને તકલીફ એ બંને વિનંરૂપે ખર્ચ થાય છે. જ્યાં પ્રત્યક્ષજનની ભાવનાથી શિક્ષણ અપાય છે, જ્યાં બાળકો એ દેશનું અમુકું ધન છે, આપની કાલના નાગરિકો છે અને રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ કે અવનતિનો આધાર એના જીવનચક્ર પર છે, એવી દૃષ્ટિથી શિક્ષણ અપાય છે, ત્યાં ખર્ચનો પ્રશ્ન આડે આવતો નથી. રાજસ્થા જ તેને માટે જોઈતું નાણું કાઢી આપે છે. સમાજ પણ મદદ કરે છે. ઉપરાંત રેલ્વે, સ્ટીમર કંપની, દ્રામ કંપની, વગેરે પારવગરની સગવડ આપે છે.

આપણા દેશમાં પરિસ્થિતિ તદ્દન જુદી જ છે. શિક્ષક પેતે કંઈક પ્રપત્ત કરે તો જ આ દિશામાં થોડું ધાતું થઈ શકે તેમ છે. અલગત, આ બાળન મુશ્કેલ તો છે જ પણ અશક્ય તો નથી જ.

આ દિશામાં કામ કરનાર શિક્ષકે સમાજનો સહકાર મેળવવો જોઈએ. તેમને સમ-ભવયું જોઈએ કે જે તમે તમારા બાળકોને સાચી કેળવણી આપવા હચ્છાં હો તો તમારે આર્થિક મદદ આપવી જ જોઈએ. આપણી બધી પ્રવૃત્તિઓ તેમનાં બાળકોનાં દિન અર્થે છે, એ બાળકની ખાતરી થતાં તેમના તરફથી આવશ્યક મદદ મળશે જ. આપણા સમાજમાંથી દાનવૃત્તિ કંઈ નાણુદ થઈ ગઈ નથી. જે સમાજ દગરદા સંદેશ, મેદા અને મહંતોને પોષી રહ્યો છે, તે પોતાનાં સ્વસ્થતામંદિરોની ઉપેક્ષા કેમ કરશે? સમાજની દાનવૃત્તિના બળે જ આર્થિકસમાજ સંકેતો શાળાઓને અને મુશ્કેલોને મદદાવે છે. મુશ્કેલી ભાઈઓ સ્થળસ્થળે કુરાન શાળાઓ અને મદેસા મદદાવે છે, તેનો ખર્ચ કાણુ આપે છે? એટલે સમાજ પોતાની શાળાઓને આર્થિક સહાય નહિ આપે, એની નિરાશા એવવાનું કશું દારણુ નથી.

જો આપણને જરૂર પૂરતી આર્થિક મદદ મળી રહે, તો પછી આપણે વિદ્યાર્થીઓને આપણા પ્રાંતનો પરિચય પુસ્તક વંચાવીને શાળાના ઓરડામાં બેસા બેસા ન કરાવીએ. પણ તેમને પ્રાંતના જુદા જુદા ભાગોમાં પ્રવાસે લઈ જઈને પ્રદર્શક (મૂર્તિચત્ર) પ્રસસ દર્શન કરાવીએ. બાળકોને પ્રવાસદ્વારા મૂર્તિચત્રનો પરિચય કરાવવો હોય, તો તેને માટે ઓછામાં ઓછા ત્રણેક પ્રવાસ જોઈવવા જોઈએ.

૧ નાહીઆ તાડનો પ્રવાસ ગિરનાર ગો શેનુલ્લે એ બેગારી ગો પદા, વેગનગ અને પોગન ગ એ મેમાથી એ મ ગ, જૂલાગ મગમગ નમનગ અને ભાનગ એ મહેરા એમાથી મની શકે તેનુ પ્રત્યક્ષ મતારી સમુદ્રમિતારા મામુદિ વેપાર, પદા, અગે વ્યવહારના મારો નિર ખ્યાલ આપવા

૨ ઉત્તર ગૂજરાતનો પ્રવાસ પચમહાનુ વગન તારા મતો ન્તાગ પ્ર ૧ મહુમમ પગના મી તા અગર અને ભાન એમાથી તની શકે તેનુ પ્રત્યક્ષ તારી ૨ ૧ પાણીની તગીરાગો પ્રેગ એમાનામા જળમન મની જતો નીચાપુરાગો પ્રેગ અગે વગન તથા જગનની પે ૧ ૧ નિર ખ્યાલ આપવા

૩ દક્ષિણ ગૂજરાતનો પ્રવાસ ગા પ્રવાસમા અમ તારામા, રડો ગ, લગ્ય અને શુગત એ આગ મહેરા તથા નર્મ તા જગમા નિર તારાને

આનુ મની શકે તો બાગક ને ગૂજરાતની ભૌગોલિક પગિચિતિનો રડો શુ ગ ખ્યાલ આરી તર નગ પ્રવાસ ન ખ્યાલી ૧ ૧ તો મે અને જ ન ગ તો ગારસ ૨ નવા જ ભેદજો પગેગની વૂગ મો લગતા તમામ ખ્યાલો રડો ૨ પનાથી જ મેગનરાના પે ૧ ૭ પશુ પના જગને મદ્દ આનાર તા ભેદજો ને ૧ જોડા પોનાના પ્રાતમા આવેન રડો સમુદ્રમિતારા નદીનો જળમાર્ગ, વગન ગમુ કેષ ખનીજની ખાણ અને ગૌઘોગિષ કાગખાના મદ્દજો ન રડો ભેદજો ન હોય તેવાઓ દેશ પગેગની ભૌગોલિક બામતો ૧ ભતી બામતો નિરે મદ્દ રાને પા ૧ ૧ રા ગે ૧ એગે પ્રતની જમોગ તો નાના ૨ મોગ પ્રવાસ દ્વારા જ ગિખરી નેદજો

જ્ઞાની ભાષણ આગો દ્વાર એક ખડ જોરડો નિશાગ ૭ ન્યા માગ ૧ ૧ પ્રવાસદ્વારા તો પ્ર ૧૨ પગિચર આગા ૧ કેષ પશુ પ્રમરે નકન નથી એગે ત પગિચર કાપનિષ પ્રવાસદ્વારા માનનો જ્ઞાજો પશુ તને માટે બે બામતોની ખામ જરૂર ૧ ૧

૧ પ્રવાસથેના અજ્ઞાસ રડે દેશના પ્રતિપ્રાતોની સમગ્ર ભાગોનિષ પગિચિતિનો શિક્ષકે અણ અને શાસ્ત્રીય ખ્યાલ મેગવનો હોવો ભેદજો કિષ્કાત તજો મની નર નેગના પ્રદેશમા પ્રવાસ મરેનો હોવો ભેદજો

૨ પ્રાતપ્રાતના લોખજવનો લગતા ગાહરી લગતા, પ્રસિદ્ધ ન્યથાને લગતા પ્રાગીઓ અને રત્નરપતિને લગતા ખણો અને ૧૨ માનાને લગતા અને મની દરજોને નગના આ બધી બામતને લગતા ચિત્રોનો સારો સમગ્ર મરે ભેદજો આ કામ કેષ મુશ્કેલી ૧ ૧ બહુ ખર્ચાગ નથી શિક્ષ ગા તે તરેનો શોખ હોના ભેદજો વર્તમાનપરોમ મા નિષ અને પુગતકામા પાગમગના ભાગોનિષ ચિત્રો પ્રસિદ્ધ આ ૭ શિક્ષક ધારે તો તેમાથી ૭

ચિત્રો મેળવી તેનો સમગ્ર સંજ્ઞાપત્રી પરી શકે જેને પંચા અર્થવાની મગવડ હોય તેણે ભૌગોલિક ચિત્રોની સ્લાઇડ તથા મેજિક લેન્ટર્ન ખરીદવા જોઈએ

કાલ્પનિક પ્રવાસો કઈ રીતે કરાવવા ?

૬

આ કામ બે રીતે થઈ શકે

૧ જાણે કે શિક્ષક પોતે કોઈ ભાગનો પ્રવાસ કરી આવે. હોય અને તેની વાતો બાળકોની પામે શ્રુતિ કરતો હોય

૨ જાણે કે શિક્ષક બાળકોને સાથે લઈને અમુક પ્રદેશમાં પ્રવાસે નીમ્મોન છે અને ત્યાં જો જો બામતો જોવામાં આવે તત્તુ વાર્તારૂપે વર્ણન કરે

આ પ્રકારે હિંદો સામાન્ય પશ્ચિમ ગુરુતો હોય તો તેને માટે નીચે પ્રમાણે પ્રવાસો ગોઠવી શકાય

૧	મુમઢથી દિલ્હી	સુધીનો પ્રવાસ	(બી બી ના ફટીઅર મેનમાં)
૨	મુમઢથી મુંબઈ	સુધીનો પ્રવાસ	જી આઈ પી તથા મધર્ન મગાસ વેરવ દાગ
૩	દિલ્હીથી પેશાવર		નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલવે દાગ
૪	દિલ્હીથી કલકત્તા	"	ઈસ્ટ ઇન્ડિઅન "
૫	પેશાવરથી કોચી		નોર્થ વેસ્ટર્ન "
૬	મલમાલ કિનારાનો પ્રવાસ		નહર અને મોનમા
૭	કન્યામાથિથી કન્ક સુધીનો પ્રવાસ		દરીઆઈ માર્ગ સ્ત્રીમગા
૮	મદ્રાસથી રામેશ્વર સુધીનો પ્રવાસ		સાઉથ ઇન્ડિઅન રેલવે દાગ
૯	મેઝોરથી પેશાવર	"	માડ ફક એ અમેસમા
૧૦	ઉત્તરના ખજાડી પ્રેનનો પ્રવાસ		એરોપ્લેનમાં

આ તરેહના કાલ્પનિક પ્રવાસો દાગ વ્યવહારના માર્ગ, પ્રસિદ્ધ સહેરા, ખેતી અને ખનીજની પેદાશ તથા કુદરતી દર્યોનો સ્થૂલ પશ્ચિમ કરાવી શકાય

બૂગોગ શિક્ષણનો આ પ્રકાર બાળકોને આનંદ આપે તેમ છે અને તેથી બૂગોગવિદ્યાને લગતા જે ખ્યાનો મળે છે તે સાગ અને ચોક્કસ હોય છે વળી આ પ્રકાર મળેતુ શિક્ષણ જીવનવ્યવહારમાં ખલુ ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે

શ્વાસોચ્છ્વાસના મનનીય વિચારો

લેખક :

રાજરત્ન પ્રો. માણિકરાવ

સંચાલક, જીભાદાદા વ્યાયામમંદિર, વડોદરા

શ્રી. રા. રા. ગોકળદાસ કુબેરદાસ મહેતા, મંત્રી સન્માન સમિતિ એમના તરફથી શ્રી. રા. રા. પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઈ, અમદાવાદ સ્કૂલબોર્ડના એડ. ઓફિસર, એઓ નિવૃત્ત થવાના હોવાથી તેઓશ્રીની, સાહિત્ય, સમાજ, અને કુળવણીની વિવિધ સેવાના સ્મરણાર્થે મ્યુ. શિક્ષકોએ એક " સન્માન સ્મારક ગ્રંથ " કાટવાનો નિર્ણય કરી અને પ્રાણલાલભાઈની સેવામાં જે આ કુલની પાંખડી અર્પણ કરવાનો અવસર આપ્યો છે તે બદલ હું તેમનો આભારી છું.

મેં વિષય પણ સર્વ ભાઈઓને અનુકૂળ આવે એવો " શ્વાસોચ્છ્વાસના મનનીય વિચારો " શોધ્યો છે. શ્વાસોચ્છ્વાસની મદદતા જેટલી ગાંધીએ તેટલી ઓછી જ છે અને આપણા ઉગતા ભારતવાસીઓ એનો જે વિચાર કરી વર્તે તો આપણી આયુર્મર્યાદા જે આજ ૨૩ વર્ષ ઉપર આવી ગઈ છે તે ૧૦૦ વર્ષ પર આવી ડેરશે અને આજના સન્માનનીય પ્રાણલાલભાઈના જેવાં મહત્વનાં કાર્યક્ષેત્રમાં કામ કરી સેવા બજાવશે, અને હું શ્રી. પ્રાણલાલભાઈને દીર્ઘ આયુષ્ય અને આરોગ્ય પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર બક્ષો એવી પ્રાર્થના કરી મારા વિષયની શરૂઆત કરું છું.

શ્વાસોચ્છ્વાસ એટલે જીવન, પછી તે ગમે તે હો. નાનામાં નાનું જીવકું અગર પશુ યા કાષ્ટ પણ વનસ્પતિ હો પરંતુ એ સર્વનું જીવન શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા પર અવલંબી રહેલું છે. શ્વાસોચ્છ્વાસ કરવા એટલે જીવવું અને જીવવું એટલે શ્વાસોચ્છ્વાસ કરવા, એવી રીતે શરીરની આરોગ્યતા અને શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયાનો અતિ નિકટનો સંબંધ છે. શ્વાસોચ્છ્વાસ જે સારા થાય નહિ તો શરીર ક્ષીણ થઈ અનેક રોગોનો ભોગ થઈ પડશે અને જે યોગ્ય રીતે શ્વાસોચ્છ્વાસ કરવામાં આવે તો શરીરમાં જોશે; કણુખરતા, ઉત્પન્ન થઈ નિરોગી અને આયુર્મર્યાદા વૃદ્ધિગત થશે.

શ્વાસોચ્છ્વાસનો તાલગ્રંથ વ્યાયામ કરવાથી સર્વ રોગોનો નાશ કરી રીતે થાય છે, એ બાબત પાતાંગલી મહર્ષિએ દીર્ઘશ્વસનનો વિચાર કરી એક મોટો ગ્રંથ રચ્યો છે. તેમજ પૂર્વેના ઋષિમુનિઓએ તપશ્ચર્યા કરી લોકોને બતાવી આપ્યું છે કે યોગથી કેટલી અતૂટ શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે; કારણ પ્રાણુવ્યાયના અભ્યાસથી આરોગ્ય તો સારું રહે છે જ પણ મનુષ્યની માનસિક શક્તિ, આત્મસંયમન, નીતિ અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ વગેરે પ્રાણુવ્યયથી

વંધાવવામાં આન છે પૂર્વ સંધ્યા વિધિમાં પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરાવતા પરંતુ હાન કેમત આગળથી નાક દબાવવાની એક કવાયત થઈ ગઈ છે

આની રીતે ઉત્પન્ન થએલી નિર્મળતાને કાઢી નાખી એક જ પેદી ને ચોગ્ય રીતે શ્વાસ-પ્રશ્વાસ કરવાનો અભ્યાસ કરે તો તે પેદી અને તેના નશ્વળ સંપન્ન અને નિરોગી થશે આપણે જોઈએ છીએ કે જગલી લોકો, પશુ અને છોટાઓ એમને ચોગ્ય રીતે શ્વાસ કેમ લેવા તે હેતુ પડતું નથી, ધૃશ્વરી નિયમ પ્રમાણે એઓ શ્વાસો-પ્રશ્વાસ બગાડી રહે છે મુદ્ધરેના માથામાં આનવાનું બેસવાનું ઉઠવાનું ઉપગત પોગામ અને અસ્વાભાવિક ટેવો તથા વ્યસનો વગેરે સુરાગણના નાશ નીચે આવે છે આની રીતે ચક્રગ્રા સંપાદના મનુષ્યો આરોગ્યનો નાશ કરી રહ્યા હોય છે

શરીરપ્રતિ ઉત્તમ નહેવા માટે ચોગ્ય શ્વાસો-પ્રશ્વાસ અને વ્યાયામ મળે જ જોઈએ દબ, બેંક, લાગી કુસ્તી વગેરેમાં પણ ચોગ્ય રીતે શ્વાસો-પ્રશ્વાસ કરવાની જરૂર છે દડ, બેંકો લઈએ તો તેમાં એમતાનતા લાગી દીર્ઘશ્વાસ લઈ ધીરે ધીરે દડ બેંકો માનવાથી થેન શ્વાસ-પ્રશ્વાસ કરવાની ટેવ પડે સર્વ સ્નાયુને ચોગ્ય વ્યાયામ થશે છે તેમજ શરીરને સ્વચ્છ હવા અને સૂર્ય પ્રકાશમાં ખુબ મૂકવું જોઈએ એનાથી ઉત્પન્ન થતા લોકો વ્યાયામ તો કરતા નથી પણ ગરમ કપડા અને અન્ય કપડાથી શરીરને આવરી રહે છે અને ને કરતું ન જોઈએ તે કરે છે તેઓ સારી ટેવો ન પાડતા માત્ર ખરાબ ટેવો પાડી રહે છે આરોગ્યના ભોગે સુધારણા આવે છે જગલી લોકોનું પણ એ પ્રમાણે જ થાય છે, તેઓને અસ્વાભાવિક ટેવો ન હોવાથી તેઓ સચકત અને તદુસ્ત હોય છે પરંતુ તેઓ ગામડાઓ છોડીને શહેરોની ગોધામલી હાલમાં આની રહે છે તેથી ધીમે ધીમે તે લોકો પણ મુદ્ધરેના લોકોની જેમ આનીને બેસે છે જ્યાં નિર્સર્ગ હોય ત્યાં આરોગ્ય હોય છે અને જ્યાં સુધારણા છે ત્યાં રોગ છે

પાશ્ચિમાત્મ લોકોને એનું મહત્ત્વ ખરા પડનાથી તેમણે એર બાથ અને સન બાથ તૈયાર કર્યા છે

આપણે ત્યાં એનું મહત્ત્વ સર્વ જાણ સમજાયું નથી પરંતુ હાનમાં કેલેક ટેમણે એનું મહત્ત્વ બગાડી સમજનાથી ગ્રીમલ સ્નાયી કુનનવાનદ જેવાએ મહત્ત્વ પ્રવાસથી કેવલધામ જેની સંખ્યા ચનાની લોકોના આગળ એનું મહત્ત્વ ગણી કહ્યું છે એનું જ નહિ પણ મુનઈ સમગ્ર અને સમુક્તપ્રાત સગર તરફથી એમને સારી રીતે ઉત્તેજન મળી રહેલું છે ઉપગત મુનઈ સરખર તરફથી એની શાખા ઉધાદના સાફ એમને જાણીતો ખેલ પણ અપાઓનો છે મુનઈ વિશ્વરિધાન અને સમુક્ત પ્રાત સગર વિદ્યાર્થીઓને એનું શિક્ષણ આપનાનો સ્વત્ત્વ પ્રાત આદર્શ છે પણ એ જલદી અમરમાં લાગી વિદ્યાર્થીઓને એ દિગાએ સંભળા

દોરે એવી આશા છે. કારણ આજે ત્યાં નેષ્ટો ત્યાં નાની છાતી વાળા, વાંકા ખંભાવાળા અને ક્ષયરોગી માણસો માલમ પડે છે અને એનું ઉદ્ધારણ જેવું હોય તો કાંઈ સલામતી જાહેર નેશો તો જાહેર આવશે કે લોકો શાંત થઈ જાય છે. પરંતુ યોગ્ય આસોચીસની ટેવ ન હોવાથી ઇન્દ્રિયો, ફેફસાં અને આસનલિક્ષા એમને દુર્ગો આપે છે અને ખાંસી ખાંધ અગર છીંકીને એમની અશક્ત સ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવે છે. તેમજ આજકાલ શ્રીમંત લોકો લાખો રૂપિયા ખર્ચી હોસ્પીટલો અને દવાખાનાઓ બંધાવે છે. એ પરીપકારની દૃષ્ટિએ અતિ મુંઝવે છે, પરંતુ રોગ જ વધવા દેવો નહિ અને ભયંકર એવા ક્ષયરોગનો નાશ થવા યોગ્ય મ. ઈ. માટે પ્રયત્ન કેમ થતો નથી ? એ જેવું નેષ્ટો. ઉપાય કરતાં અટકાવ વધારે સારો. " Prevention is better than cure " જેથી ઉત્તમ શાળાઓ, જીમખાનાઓ અને વ્યાયામમંદિરો સ્વચ્છ મેદાન પર બાંધી વ્યાયામ અને આસોચીસ યોગ્ય રીતે શીખવવાને માટે સ્થાપન કરવાં નેષ્ટો. સેનિટારીયમ, હોસ્પીટલો વગેરે બાંધવા કરતાં ઉત્તમ શાળા, અને કસરતશાળાઓ પ્રત્યેક ગામડે ગામડે અને શહેર-શહેર ટેકેકાણે સ્થાપન કરવાના પ્રયત્ન થવા નેષ્ટો. રોગોનો અભ્યાસ ડોક્ટરોએ અને વૈદ્ય લોકોએ કરવો પરંતુ રોગ ન જડે અને આરોગ્ય ઉત્તમ રહે એ વિષયનો અભ્યાસ કરી જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવો એ સહકારનું, લોકોનું અને પ્રત્યેક વ્યક્તિમાનનું પવિત્ર કર્તવ્યકર્મ છે. અને આસોચીસ જેવા મહત્વના વિચારોનો પ્રચાર કરવો નેષ્ટો. હવે આસોચીસની મુખ્ય ઇન્દ્રિયો કઈ કઈ છે એનો આખો વિચાર કરીશું.

આસોચીસની મુખ્ય ઇન્દ્રિયો ફેફસાં અને આસમાર્ગ. છાતીની જમણી અને ડાબી બાજુએ એક એક ફેફસું છે. એમાં હૃદય, મોટી શ્વેતવાદિનીઓ અને આસનલિક્ષાઓ છે. આ ફેફસાં સર્વ બાજુઓથી ઉઘાડાં હોય છે, ફક્ત ઉપરની બાજુએ એટલે એના મૂળ તરફ તે ખુણાં હોતાં નથી. કારણ, ત્યાં આસનલિક્ષા, શિરાઓ અને ધોરી નસો વગેરે મુખ્ય આસનલિક્ષા અને હૃદય જોડાયેલા હોય છે. ફેફસાંનો ધમણ (Spang) સ્પંજ પ્રમાણે હોઈ તેમાં નાની નાની કાંચળીઓ હોય છે. આ કાંચળીઓ ધણી નરમ હોય છે. ફેફસાં ઉપર એક પ્રકારનો પડો હોઈ તેમાંથી તેજ જેવો પદાર્થ નીકળતો હોવાથી તેઓ એક એક પર ઘસાતાં હોવા છતાં તેમાં ફાટવટ કે ભાંગતોડ ન થતાં એક એક પર ઘસાઈ જાય છે.

આસમાર્ગ:—આસમાર્ગ એટલે નાકનું અગર મોંના અંદરનું પોલાણ, ધોટા, શબ્દ-દ્રિય, આસનલિક્ષા અને તેની નાની નાની અનેક શાખાઓ છે. નાકના અંદર શ્લેષ્મક ત્વચાને લોહિતો સંચય સારો મળતો હોવાથી જડાગની કંડી હવા નાક વાટે અંદર લાઈએ છીએ છતાં તે હવા શ્લેષ્મક ત્વચાના સંયોગથી મ.મ થઈ ઘાંટામાંથી આસનલિક્ષાના મોંટામાં જાય છે અને ત્યાંથી આસનલિક્ષા અને તેની અખંત શાખાઓ પ્રસરે છે. આ શાખાઓ

આગળ આગળ અતિશય સૂક્ષ્મ થતી જાય છે, દરેક શાખાના છેવટે એક દવાની કાયળી હોય છે. આ સર્વ સૂક્ષ્મ કાયળીઓમાં દવા આપીને લેવાય છે. એક દ્રાક્ષનો ધુમખો આંખ સામે લાવો અને તેને જુઓ. આ ધુમખાનું ગ્રામ્ય ડીકું તે શ્વાસનલિકા, ધુમખાની ડીકાંતી નાની શાખાઓ તે શ્વાસનલિકાની શાખાઓ અને શાખાના છેવટે રહેલી દ્રાક્ષો એટલે નાની નાની કાયળીઓ એટલે શ્વાસનલિકા અને તેની શાખા અને કાયળીઓની બંધાવર કંપના આવશે.

મધ્યપટલ:—આ નાંખનો એક સ્નાયુમય આડો પડે છે. એનાથી દવા અંદર ખેંચાય છે. શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયાને જરૂરી મુખ્ય સ્નાયુ એટલે મધ્યપટલ અને ફેફસાંમાં લોનારો સ્નાયુ એ છે. આ સ્નાયુ ઉરોભાગ અને પેટના ભાગમાં વચ્ચે આવેલો હોય છે. મધ્યપટલ એક સરખું નીચે ઉપર જાય છે. તે ધુમટના આકારનો અને નીચે જાય છે ત્યાં પ્રસરી જઈ જાતીનું પોક્કાણ ત્યારે શ્વાસ લઈએ છીએ ત્યારે મોટું થાય છે. નીચે ઉપર જવાથી જાતીનું પ્રસરણ અને આકૃત્યન થવાથી દવા અંદર બહાર આવવા કરે છે. એની પણ ક્રિયા હૃદયની ક્રિયા પ્રમાણે આપણા હાથમાં નથી પરંતુ ઇન્ડોલિનના યોગથી અને અબ્ધાસથી મધ્યપટલની ક્રિયા આપણા તાબામાં લાવી શકીએ છીએ. એ સ્નાયુ અંદરની બાલુઓ હોવાથી કાંઈ એનો વિચાર કરતું નથી. બધા લોકો હાથ પગના સ્નાયુઓ પીલવા કરવા તરફ જવાનું આપે છે. પરંતુ સર્વ ક્રિયાને અત્યંત જરૂરી આ મધ્યપટલ સ્નાયુ બાળત કાંઈ બીજાકુલ વિચાર કરતાં નથી. શ્વાસોચ્છ્વાસ રૂપી ભાતો આપણા તાબામાં રાખવાથી ઉત્તમ રીતે દમ જાટનાં આવડવાથી (આ દમ મધ્યપટલ સારી રીતે તૈયાર કરવાથી થાય છે) કેટલા ફાયદા થાય છે એનો થોડો ધણો વિચાર કરવાથી કાંઈને પણ ખબર પડશે.

રૂધિરાભિરામ્ય:—ફેફસાંમાં જાતીના ડાબા ભાગમાં હૃદય હોય છે. હૃદય એ લોહીથી ભરેલી માંસમય અમર સ્નાયુમય કાયળી અગર લોહીને આપે ફેફસાંની સ્નાયુમય પીચકારી છે. હૃદયરૂપી કાયળી જાડી હોય તેનો આકાર કેળના કુદ્દ પ્રમાણે છે અને તેનું મોં ઉપરથી પહોળું અને નીચે નાની ટોચ હોય તે જાતીના ડાબા ભાગમાં તીરછું રહેલું છે. તેમાં ડાબો અને જમણો એવાં બે ભાગ છે અને તે દરેક ભાગમાં એકએક પેટા ભાગ છે. એ પેટા-ભાગ પેટી ઉપરનો નાનો અને પાતળો અને નીચેનો મોટો અને જડો હોય છે. હૃદય હૃદયમાં આકૃત્યન પ્રસંગી થાય છે. હૃદય આકૃત્યન થાય છે કે એમાંથી જોરથી લોહી બહાર પડે છે તે પ્રથમ મોટી ધોરી નસોમાં આવે છે, ત્યાંથી પછી નાની ગતવાહીનીઓમાં, પછી તેમાંથી અતિશય નાની થના બાળ જોટલી ઝીણી રક્તવાહીનીઓમાં થઈ બધાં શરીરમાં પ્રસરે છે. એવી રીતે લોહી દરેક ભાગમાં જઈ પોતાનામાં રહેલા પોષક દ્રવ્યો દરેક ઇન્ડ્રિયને આપી તાગત તવાના કરે છે. પછી અત્યંત સૂક્ષ્મ અશુદ્ધ નસોમાં થઈ તે અશુદ્ધ શિરોઓમાં

યદિ તે શરીરમાંની ગંદકી લઈ હૃદયના જમણા ભાગ તરફ પાછું ફરે છે, ત્યારે લોહી શુદ્ધ વાહિનીઓમાંથી જાય છે ત્યારે તેના રંગ લાલ અને ત્યારે ગંદકી લઈને પાછું ફરે છે ત્યારે તે લોહી કાળાશ પડતું જુદું એવું હોય છે તેમાં પ્રથમનાં પોષક દ્રવ્યો હોતાં નથી. આ અશુદ્ધ રક્તાપ્રવાહ હૃદયના જમણા ભાગમાં ઉપરના પેટાભાગમાં આવે છે અને ત્યાં આકુચનને લઈને નીચેના પેટાભાગમાં આવી ત્યાંથી હૃદયના ડાયા ભાગ તરફ ન વળતાં તે ફેફસાં તરફ જાય છે અને આ રક્તપિંડોને લાગીને જ વચમાં વચમાં હવાની અનેક ક્રાયાઓ હોય છે. આ ક્રાયાઓમાં જ હવા આવીને ભરાય છે, હમણાં આપણે લોહીનું અને હવાનું શું થાય છે તે જોઈએ.

શ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસ:—અશુદ્ધ લોહીનો પ્રવાહ ઠંડકેલાં અને સૂક્ષ્મ હવાના કુગાઓ વાળાં ફેફસાંના રક્તપિંડમાં સર્વ ફેફસાંમાં પ્રસરે છે એટલામાં આપણે એક શ્વાસ લઈ બહારની સ્વચ્છ હવા અંદર એવી લઈએ છીએ. આ વખતે હવામાં રહેલો ઑક્સિજન પિંડમાંના અશુદ્ધ લોહી સાથે મળી જાય છે. ફેફસાંમાંની સૂક્ષ્મ રક્તવાહિનીઓમાંના પિંડો લોહીને આવવા જેટલા ગાંઠ પાસુ હવાની ક્રિયા થવા જેટલા પાતળા હોવાથી આ સૂક્ષ્મ પાતળા પિંડોમાંથી ઑક્સિજન સાથે લોહીનો સંયોગ થયો, એટલે એક પ્રકારની નવલના-ત્મક રસાયણ ક્રિયા શરૂ થતી હોવાથી લોહી હવામતિ ઑક્સિજન શોષી લે છે અને શરીરમાંના સર્વ ભાગમાંથી લોહીમાં આવેલાં ગંદાં ઝેરી પદાર્થોને કાર્મિકાશ્વના રૂપે ઉચ્છ્વાસ સાથે બહાર પડે છે. ઑક્સિજનના સાથે સંયોગ થતાં જ રક્ત શુદ્ધ, લાયકોળ અને શરીરમાંના સર્વ ભાગોને પુષ્ટિ આપવા લાયક તૈયાર થાય છે. આ પ્રમાણે રક્તાપ્રવાહ શુદ્ધ થયો એટલે ને હૃદયમાંના ડાયા ખાનામાં આવે છે અને ત્યાંથી ધમનીઓમાંથી યદિ ફરીથી તે સર્વ શરીરમાં ફરવા નીકળે છે. એવી રીતે લોહીનું એકસરખું નિયમિત જમણુ થવા કરે છે અને ૨૪ કલાકમાં ૬-૧૦ હજાર ગેલન રક્ત સર્વ ફેફસાંબર બેઠે બાનુએથી સરખી રીતે પ્રસરી ઑક્સિજન સાથે સંયોગ યદ શુદ્ધ થવા કરે છે.

ઑક્સિજન અને કાર્મિકાશ્વ:—કેવળ ઑક્સિજન વાયુ જો લેવામાં આવે તો તે ઘણો કડક હોવાથી વાતાવરણમાં ખીજ પડાર્થો સાથે તેનું મિશ્રણ હોય છે તે પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે છે.

ગેકડે ૭૬ ટકા નાઇટ્રોજન.

૨૦ ટકા ઑક્સિજન.

૦૪ ટકા કાર્મિકાશ્વ.

જો પ્રમાણે ઑક્સિજન સાથે ખીજ પદાર્થોનું મિશ્રણ થયેલું હોવાથી તેનું કડક પાણું નાણું યદ તે શ્વાસને માટે યોગ્ય એવો બને છે. ત્યારે ઑક્સિજનનો રક્તપિંડોમાંના લોહી

સાથે સંયોગ થઈ રાસાયણિક ક્રિયા થાય છે તે વખતે લોહીમાંથી હેમોગ્લોબીન નામનું દ્રવ્ય ઑક્સિજનનો ધણોખરો ભાગ શોષી લે છે અને તેનો ઑક્સી હેમોગ્લોબીન નામનો પદાર્થ તૈયાર થાય છે. શરીરમાંના સર્વ ભાગમાંના અવયવોની લાંગતોડ દુરસ્ત ઠરી તેને પુષ્ટિ આપનારો પદાર્થ આ જ છે. અને આ પદાર્થ સાથે રક્તપ્રવાહ હૃદયના ડાબા ખાનામાં આવી ત્યાંથી તે સર્વ શરીરમાં ફરતો હોવાથી શરીરના સર્વ અવયવો જોને તેને જોઈએ તે જાતનાં તમામ પૌષ્ટિક દ્રવ્યો તેમાંથી મેળવે છે. નિરૂપયોગી જીર્ણ થયેલા પરમાણુ તેમાં ફેંટા દે છે. આવી રીતે ઝેરી પદાર્થો કર્મિકામ્લ ઉચ્છ્વાસ સાથે બહાર પડે છે. આ બહાર પડતા ઉચ્છ્વાસમાંના વાયુઓનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે છે.

મેંકડે ૭૯ ટકા નાઇટ્રોજન.

૧૬ ટકા ઑક્સિજન.

૪ ટકા કર્મિકામ્લ.

એ સિવાય ખાણીની વરાળનો પણ કેટલોક ભાગ હોય છે. એટલે ઑક્સિજનના ૨૦ ભાગ પૈકી ૪ ભાગ લોહી લેઇ લે છે. યોગ્ય રીતે શ્વાસોચ્છ્વાસ કરી હવામાંના ઑક્સિજનનો લોહી સારો સંયોગ થવાથી ધમનીઓમાં સેંકડે ૨૫ % આ પ્રમાણમાં ઑક્સિજન હોય છે. વાતાવરણમાંથી હવાનો શ્વાસ લેવા પૂર્વે કર્મિકામ્લ ફક્ત સેંકડે ૧૦૪ નું પ્રમાણ હોય છે પણ તે જ ઉચ્છ્વાસ વખતે સેંકડે ૪ ના પ્રમાણમાં થઇ દરરોજ સાધારણ રીતે ૭૦૦ થી ૭૫૦ ગ્રામ એટલે ૨૩ ઓ'સ એક'દર ઑક્સિજન શરીરમાં જાય છે. અને ૮૫૦-૯૦૦ ગ્રામ કર્મિકામ્લ શરીરના બહાર નીકળે છે, એવો અંદાજ છે.

એટલા ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે શ્વાસોચ્છ્વાસની સાથે અંદર લીધેલી હવા અને ઉચ્છ્વાસ સાથે બહાર પડતી હવામાં જમીન આસ્માનનું અંતર પડે છે. પહેલી શુદ્ધ અને આગેઅગાવી હોય છે અને બીજી અશુદ્ધ અને વિષમય હોય છે.

આવી રીતે શ્વાસોચ્છ્વાસ ઉપર લખવા બેસીએ તો એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ તૈયાર કરવો પડે; પરંતુ સ્વજનકાચને લીધે આટલી હદીકત ઉપરથી સર્વેના ધ્યાનમાં આવશે કે શ્વાસોચ્છ્વાસ શું ગીજ છે અને તેનું નિયમિત પાલન કરવાથી શું શું ફાયદા થાય છે તે સહેજે જણાઇ આવે છે. મોટે હું ધારૂં હું કે આપણા યુવકો અને યુવતિઓ એ વિષય ઉપર પૂર્ણ ધ્યાન આપી પોતાનું જીવન અમૃતમય બનાવશે એવી આશા રાખી આ લેખ અત્રે પૂર્ણ કરું છું.

ભોગ અને - રોગ

લેખક :

શ્રી. બાપાલાલ વૈદ

ભૂતદરિએ 'ભોગે રોગમયમ્' એમ લાખ્યું અને પૃથગ્નોએ ખજુ ઉચ્ચાર્યું કે 'ભોગ એટલા રોગ' પરંતુ ભોગની વ્યાખ્યા, ઘણી વ્યાખ્યાઓની પેટે, આપતી મુશ્કેલ છે.

સાધારણ સમાજ તો જીવનના ઉપયોગમાં આવતી ઘણી વસ્તુઓના સેવનને- ભોગ જ લેખે છે. પાનપટ્ટી ખાતી, ચા પીતી, હોટલમાં જઈ લજ્યાં ખાવાં, સિનેમા જોવાં, નાટક જોવાં પાર્ટીઓમાં જવું, ઇત્યાદિનો 'ભોગ'માં સમાવેશ થતો જોવામાં આવે છે. 'ઝારે આ ખાડે અને ચાએ તો દાટ વાળ્યો. જેટલા ભોગ તેટલા રોગ થાય જ ને?' આવો ઉપદેશ એક વૈદ તરીકે મારા સાંભળવામાં ઘણો આવે છે.

ભોગ ભોગવના મનુષ્યો બધા જ રોગી હોય છે એવું જોવામાં નથી આવતું. તદ્દન સાદા માણસો હમેશાં નિરોગી જ જોવામાં નથી આવતા. ભોગથી માણસનું પતન થાય છે કે અ-ભોગથી માણસનું શ્રેય થઈ જાય છે એમ માનવાને માફ મન સાફ ના પાડે છે. જો એમજ હોત તો પછી તુલસીદાસ અને મિસ્ત્રમંગલને ઉદ્ધાર જ ન થયો હોત. આથી ઉલટું પાંડુ-માદ્રીની કથા છે. પાંડુ જ્ઞાની અને સંયમી હતો છતાં છેવટે તે પામ્યો. પાંડુનું પતન અને મિસ્ત્રમંગલાદિનું ઊર્વાશિહણ આ બન્ને પ્રસંગો આપણને વધુ વિચાર કરવા પ્રેરે છે.

સંયમને આપણા જીવનમાં ઉચ્ચ સ્થાન છે અને સંયમી માણસને આપણે સન્કારીએ પણ છીએ. પરંતુ સંયમ પાળવાની જે રીતો અસાર મુઠ્ઠી પ્રચલિત છે તેમાં પોતાની પ્રકૃતિ ઉપર જીલ્મ કરી વૃત્તિઓનો ઉચ્છેદ કરવા માટે મનુષ્યે કેટલીક વાર પોતાનાં કર્મોનો પણ ઉચ્છેદ કરવાની રીત અખત્યાર કરેલી છે. કામવાસનાનો સંયમ કરવા માટે સ્ત્રીપર્યાયી દૂર રહેવાનો કે સ્ત્રીસ્પર્શનો ત્યાગ કરવાનો ઉપાય પ્રચલિત છે. એ વૃત્તિના પર વિરોધ મેળવવા માટે નપુંસકત્વ સ્વીકારવાની પદ્ધતિ પણ પ્રચારમાં હતી. નરમ પધારીમાં મુગાની એટલે કે મુગાળા સ્પર્શમાં આર્તદ લેવાની વૃત્તિને જીવવા માટે ખીત્રાની પધારી પર મુગાની રીન અજમાવવામાં આવેલી છે. આ રીતે સાચો સંયમ ભાગ્યે જ સધાય છે એ કહેવાની જરૂર ન જ હોય. વૃત્તિઓને બળપૂર્વક દબાવી દેવાની ક્રિયાને સંયમ ન કહેવાય. દબાવેલી વૃત્તિઓ જામીનમાં બળતા જ્વાળામુખી જેવી છે. તેઓ પોતાનો લાગ આપનાં એટલા બળ-પૂર્વક બહાર ફાટી નીકળે છે કે તેમનો સંયમ નો શું પણ પ્રતિરોધ કરતો પણ અગ્રહ્ય થઈ પડે છે એ આપણે કાં નથી જાણતા?

“આ લાઇ તો વર્ગોથી મીઠું ખાતા નથી. ફલાણા લાઇ કેવળ ચટાઈ પાથરીને જ સૂએ છે. આ લાઇ તો બારે મદિના દંડ પાણીથી જ સ્નાન કરે છે. આ લાઇને કશું જ વ્યસન નથી.” આતું ત્યારે આપણે વ્યક્તિ વિશે જાણીએ છીએ ત્યારે આપણા સમાજમાં તે વ્યક્તિ ‘તપસ્વી’ તરીકે ઓળખાય છે—પૂરવણ છે. ધણુએ સાધુઓ મદિનાઓ મુઘી કેવળ ચણા ફાફાને જ રહે છે એવું લોકો ગણે છે એટલે લોકો એ સાધુને ‘તપસ્વી’ માની તેની પાછળ ઘેલા બને છે. પરંતુ આને ‘સંયમ’ કહેવો એ સંયમ શબ્દની ઠેકડી કરવા સમાન છે. ‘જીવનની તરંગમય લીલાને’ અને ‘પ્રાણની નિઃસીમ સ્વતંત્રતાને’ જ્યાં સ્થાન નથી હોતું એવા દેખાતા નીતિના અડંગ અનુયાયીઓથી સમાજે ચેતતા રહેતું જોઈએ. આ શુદ્ધ નીતિવાદ વ્યક્તિને અભિમાની બનાવે છે અને એને નીચે પછાડે છે.

મનુષ્યજીવન સીધી લીટી જેવું નથી, એના રસ્તા બહુ અટપટા અને વાંકાચુકા છે. જીવનકાળમાં થઇ ગએલા સંતોનાં જીવન જોતાં પાપાચાર કે ભોગાચાર કેવળ બાધક જ નીવડ્યો છે એમ નથી બન્યું. એ રીતે જોતા તો ભોગો એક દૃષ્ટિએ જ્યમ અંતરાય રૂપ છે તેમ તે સહાયક પણ બનેલા છે. સાચી નીતિને બાલ કમોના આચાર કરતાં માનવના અંતઃકરણ જોડે ધણું વધારે સંબંધ છે. સમાજમાં એક માણસ ડાહ્યો ડમરો, નીતિમાન મનાતો હોય છે પરંતુ તેના અંતરમાં ઘણા છૂપા ચોરા-ભપાનક ડાકુઓ છૂપાઈ રહેલા હોય છે. એટલે બાલ-સ્વૃક્ષ દૃષ્ટિએ દેખાતો નીતિમાન એ સાચા અર્થમાં નીતિમાન ન પણ હોય. પરંતુ ‘બહિર્દર્શિ જાડી જડ જગત પામ્યું પ્રથમથી’ એ સ્વ. બોદાદકરની ઉક્તિ અનુસાર જાડી બહિર્દર્શિ સાચા નીતિકારને ઓળખી શકતી નથી.

ત્યારે ભોગ અને યોગ એ બન્ને એક જ લાકડીના બે છેડાઓ છે શું? ના, એમ પણ કેમ કહેવાય? ભોગો ભોગવીને જ માણસ યોગી થઇ શકે એમ પણ ન કહેવાય, તેમ ભોગમાત્રથી ભાગીને જ યોગી થવાય છે એમ પણ નથી મનાતું. ભોગમાત્ર બંધનરૂપ છે એમ માની લઇ “જે વ્યક્તિ પોતાની પ્રાણશક્તિના ઉપર બહુ દબાણ કરે છે તો પ્રાણશક્તિ જ એક્કરી જાય છે અને તેનામાં રહેલી ભોગશક્તિ ભોગ ભોગવવાની અશક્તિના રૂપમાં ફેરવાઇ જાય છે. જે વ્યક્તિ કે પ્રજાની બાળતમાં આમ બને છે તે વ્યક્તિ અને પ્રજાનું જીવન કુદ્ધિત થઇ જાય છે, તેની મહત્વાકાંક્ષાઓ શગી જાય છે, નિર્જીવ, નિરાશાવાદી ને પરાજિત તેમનું જીવન દરીદ્ર બની જાય છે.”

ત્યારે ‘મોને રોગમયમ્’ એ શું ખોટું છે? જે અર્થમાં ‘ભોગ’ શબ્દ અહિં વપરાયો છે તે અર્થને જ દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીએ તો ભોગ એ રોગનું મૂળ છે એમ કહેવામાં વાંધો ન જ આવે. સમયોગ, અતિયોગ અને હીનયોગ—આ ત્રણમાં જે અતિયોગ કરે છે તેને

આપણે ભોગી મણીએ તો ચાલો શકે ખરું. હીનયોગ પણ ખરાબ છે. આંખો ફાડીફાડીને નેત્રું તેત્રું નામ આંખનો અતિયોગ, આંખો મીઝી જ રાખવી તેત્રું નામ હીનયોગ. પરંતુ આંખનો યોગ ઉપયોગ કરવો તેત્રું નામ સમયોગ. ઇંદ્રિયોના અતિરેકને ભોગ માનીએ તો વાંધો નથી. આ અતિરેક અનેક રોગોનો જન્મ છે. પ્રજાપરાધ એ અતિરેક કે અતિયોગનો મિત્ર છે. ઇશ્વરદત્ત બુદ્ધિનો જે દુરુપયોગ કરી ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓને જે બહેકાવે છે, એવને જુલો જે પ્રેમને વળગે છે એવા અવિવેકી, મૂઢબુદ્ધિવાળાઓ પોતાના ભોગવિશ્વાસો પેટે રોગની શિક્ષા સહન કરે છે.

મહર્ષિ ચરકે આહાર, નિદ્રા અને ધ્વજચર્ચને જીવનના ત્રણ સ્તંભો ગણાવ્યા છે. ઘર ચાંભલાઓ સિવાય ટકી શકે તો આ ત્રણ ઉપસ્તંભો સિવાય જીવન ટકી શકે. આ ત્રણ ઉપસ્તંભો—જીવનના આ ત્રણ અતિ ઉપયોગી સ્તંભો—વિશે આપણે સમાજ તદ્દન અગભણ છે.

પ્રાણિમાત્રના પ્રાણ અન્ન પર નિર્ભર છે. પરંતુ આપણને શું ખાવું, શું ન ખાવું, કેમ ખાવું તેત્રું ભાન નથી. આમ્ય આહાર એ સકલ રોગતું મૂળ છે એમ મહર્ષિ ચરકે કહ્યું છે. આમ્ય આહાર એટલે અયોગ્ય, અપૂર્ણ, દુષ્ટ આહાર. આધુનિક આહારશાસ્ત્રીઓએ જે વાત કોટિ મંથોમાં કહી છે તે જ વાત ચરકે આ નાનારા સૂત્રથી કહી છે. આહાર ઉપર જ પ્રજા, રમૂતિ, પ્રભા, ઓજસ, બલ, વર્ણ, ઉત્સાહ, દીર્ઘાયુષ વગેરે નિર્ભર છે. અન્નને સાક્ષાત્ ધ્વજ કહેનાર આર્યોએ આહારનો મહિમા ખરાબર વર્ણવ્યો છે. આ આહારના દોષથી, પદ્ધ પડતા સ્વાદોથી આપણે તેને બગાડ્યો છે. ચરકે સ્પષ્ટ જ કહ્યું છે કે.

જ તાગાન્નાપ્ય વિજ્ઞાનાદાહારસુપયોજયેત્

પરીક્ષ્ય હિતમશ્રીવાદેહો દિ આહાર સંમય :

ઇંદ્રિયોના સ્વાદને-રસને વશ થઇને નહિ, અજ્ઞાનથી નહિ પણ ખરી પરીક્ષા કરીને મનુષ્યોએ હિત એવો આહાર લેવો જોઇએ; કારણ કે દેહ એ આહારથી જ બધાયો છે. સ્વાદ માટે ખાવાનું નથી પણ દેહના નિભાવ માટે ખાવાનું છે એટલું યાદ રાખીએ તો સ્વાદનો અતિરેક ન જ થાય. ખોરાકમાં સ્વાદ ન જોઇએ એ કહેવાની મતલબ છે જ નહિ; સોનામાં સુગંધ લાગતી હોય તો વિશેષ રૂકું. પણ શુભના ભોગે આપણે સ્વાદ ન કેળવીએ. રત્નોગુણી અને મોહાવૃત મનુષ્યો કેવળ પ્રિયને અનુસરે છે ન્યારે સત્ત્વપ્રધાન, સદસદ્વિવેકસંપન્ન પરીક્ષકો હિતને જ અનુસરે છે. જીવનનાં પ્રત્યેક ક્ષેત્રોમાં સત્ત્વગુણસંપન્ન મનુષ્યો પ્રિયને નહિ પણ હિતને જ અનુસરે છે. એમને મન જીવન એ અખંડ સાધના છે, ધ્યેયદીન યાત્રા નથી હોતી.

પ્રાણિમાત્રની પ્રવૃત્તિ સુખ માટે હોય છે. પરંતુ જ્ઞાનાજ્ઞાનવશાત્ માર્ગમાર્ગ પ્રવૃત્તિઓ દૃષ્ટિએ પડે છે. આર્યોએ આ જ્ઞાનની દૃષ્ટિમાં આસાધના કરી છે.—

સમગ્રં દુઃખમાયાત્મવિજ્ઞાને દ્વયાશ્રયમ્ ।

સુખં સમગ્રં વિજ્ઞાને વિમલે ચ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ (ચરક)

અવિજ્ઞાનમાં જ સમગ્ર દુઃખ રહેલું છે. વિમલ વિજ્ઞાનમાં સમગ્ર સુખ રહેલું છે. ‘વિમલ વિજ્ઞાન’ વિના આર્યોની હાલની દુર્દશા ટળવાની નથી. વ્યક્તિઓ અને રાષ્ટ્રની તપોશક્તિ વધ્યા વિના વિજ્ઞાન પ્રગટવાનું નથી. શુભશુદ્ધિથી યુક્ત કરવા માટે આર્યોએ ભગવાનની ચિરંતન પ્રાર્થનાઓ કરેલી છે. સર્વિત્તદેવતું વરેણ્યભર્ગ આપણી શુદ્ધિને પણ પ્રેરે.

નિદ્રાને ચરકે ‘ભૂતધાત્રી’ પ્રાણિમાત્રની માતા કહી છે. એક તરફ વિકારી, તમોવર્ધક અભપાન લેનારા શેડીઆઓ ‘તમોભવા નિદ્રા’માં ઘેરે છે બધારે બીજી તરફ અપૂર્ણ અને અયોગ્ય આહાર પામતા અને તનતોડ મહેનત કરતા આપણા શ્રમજીવીઓ ‘મનઃશરીર શ્રમ સંભવા’ નિદ્રામાં જીવન પૂર કરે છે. ‘રાત્રિસ્વભાવ પ્રજવા’ એવી ભૂતધાત્રી નિદ્રા આપણામાં ફેટલાને મળતી હશે? તમોભવા નિદ્રાને ચરકે પાપનું મૂલ્ય કહ્યું છે. તમોભવા નિદ્રાને જીતવા સત્ત્વગુણમધાન થવું જોઈએ અને સત્ત્વગુણના ઉદય સાથે જ સાચી નિદ્રા પ્રાપ્ત થાય છે. દેહવૃત્તિ માટે જોડેલા ઉપયોગી આહાર છે તેટલી જ ઉપયોગી નિદ્રા પણ છે. નિદ્રા અને આહાર પર સ્થૂલતા અને કૃશતા નિર્ભર છે. સતત જાગ્રત રહી જે આપ્તોના ઉપદેશાનુસાર જીવન ગુજારે છે તે જ જીવનને ઉચ્ચ ભૂમિકામાં પ્રેરે છે અને સત્ત્વગુણના વિજય સાથે જીવનનાં મૂલ્ય સમજી તેને વિરાટાભિમુખી બનાવે છે. જીવનની શ્રેષ્ઠતા સિવાય સત્ત્વગુણમયી નિદ્રા ન પમાય. હશીકેય સિવાય ગુઝકેય ન થવાય. ‘પરંતપ’ થવા માટે હશીકેય ઇદ્રિઓના હથ થવું પડે છે. ઇદ્રિઓના હથ માટે સતત જાગ્રત રહેવું પડે છે. સતત જાગ્રત રહી જે પોતાની પ્રકૃતિ-વિકૃતિ ઉપર વિજય મેળવે છે, તેને ઉર્જા બનાવે છે, તે જ ધન્ય છે. બાકીનાનું જીવન જીવન નામને યોગ્ય જ નથી.

નોંતે સ્તંભ બ્રહ્મચર્ય : યોગીઓના આ વિધિને આપણે ખરાબ રીતે છપ્પેા છે અને પરિણામે આ પરમ ધનતુલ્ય બ્રહ્મચર્યની મજાક અને મસ્કરી ચાલી રહી છે. આપણી વાંસની લાકડીના માપથી આપણે આ સાગરસમ ગંભીર વિધિને માપવા મથી રહ્યા છીએ. બ્રહ્મચર્યના ઉદાત્ત ભાવને આપણે બાળુ પર રાખી સ્થૂલ અર્થને પણ જો આપણે અનુસરીશું તો આપણા જીવનમાં ધીર્ધ = ઉત્સાહ આવશે.

इन्द्रियजयो नन्दनानाम् । तत्त्वावबोधो हर्षणानाम् । ब्रह्मचर्यमयनानाम् ॥ (ચરક)

જાગૃતમાં જોડેલી વસ્તુઓ મનને આનંદ આપનાર છે તે બધામાં ‘ઇન્દ્રિયવિજય’ શ્રેષ્ઠ છે. ઇન્દ્રિયવિજય વિના ‘આનંદ’નો અનુભવ સક્યજ નથી. તત્ત્વાવબોધ સિવાય ‘હર્ષ’

ક્યાંથી હોય ? સિનેમા બેવાથી ઉપજતો 'દર્શ' એ વાસ્તવિક દર્શ નથી. સમગ્ર માનવ-
ચેતન્ય બ્યારે દર્શ અનુભવતું થશે ત્યારેજ જીવનમાં આનંદ, દર્શ, ઉક્લાસ અને કળાનાં દર્શન થશે.

આધુનિક ભોગપ્રધાન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિએ આપણને ભોગાભિમુખ બનાવ્યા છે. કુષ્ઠના
માનસશાસ્ત્રે આપણી પાશ્વવૃત્તિએને બહેવાવવામાં ઘણી મદદ કરી છે. મનમથને મહાભિમુ
માનનાર આ જમાનામાં ઇદ્રિયવિગ્ન્ય નિતાન્ત આવશ્યક છે. જે રાષ્ટ્ર કે પ્રજા ઇદ્રિયસોહુપ
થશે તેની ઉન્નતિ શક્ય નથી એમ ઇતિહાસ આપણને શીખવે છે. જીવનમાં વેગવિધારણ
સંયમ અથવા *Restraint*ને અગત્યનું સ્થાન છે.

ભલે આપણે જાણે ન પડેગીએ પરંતુ વીર્યરક્ષા જે નહિ કરીશું તો પછી આપણે
અનેક દારૂણ રોગોના ભોગ બનીશું અથવા મરણને શરણુ ચઢશું.

આહારસ્ય પરં ધામ શુકં તદ્રત્નમાત્મનઃ ।

હ્યયે હ્યસ્ય ચઘ્નન્તોગાન્મરણં યાનિયચ્છતિ ॥

આહારના પરમ ધામ રૂપ શુકની રક્ષા મટે જે આપણે ભગ્યત નહિ રહીએ તો પછી
રોગોનું આક્રમણ અને સાથે મરણનો વિપાદ આવશે જ. લોકો જે 'ભોગ એટલા રોગ'
કહે છે તે ઇદ્રિયસોહુપતાને મટે જ છે. ઇદ્રિયોના વેગોને સન્માર્ગે વાળવામાં પુરુષાર્થ છે,
તેના વેગોને વશ થવામાં કાયરતા છે. તેના અતિયોગમાં 'રોગભયમ્' છે-વિનાશ છે.

આહાર, નિદ્રા અને જલધર્મ-જીવનના આ ત્રણ સ્તંભોને વિવેકથી સંરક્ષીશું તો આ
શરીર રૂપી ઘર સુરક્ષિત જ રહેશે. આ સ્તંભોને સડો લાગશે એટલે જીવન દોહડું બનશે.
જીવનની કશુતા જેટલી આ યુગમાં આપણને દેખાય છે તેટલી અન્ય યુગમાં નથી દેખાઈ.
ચોતરડું અસ્થિરતા છે-અસંતિ છે. ખરા ખોટા વિચારોના ઝંઝાવાતો હિંદના માનસ સાથે
અથડાવા લાગ્યા છે. આ ઝંઝાવાતથી આપણું મગજ ફરી જશે તો અનર્થપરંપરા આવશે.
ઇદ્રિયવિગ્ન્યી હૃદયનું તો આ ઝંઝાવાતને આપણે વશ નહિ ચઢએ.

“જીવન શુદ્ધ પણુ ન ભેદએ, તેમ વિલાસી પણુ ન ભેદએ. રસિકતા આપણે
ચાહીશું પણુ રસિક અકલ્યાણુકારી જીવનના કરતાં કલ્યાણુકારી અરસિક જીવનને આપણે
વધારે ચાહીશું. નવ્ય માનસને આપણે ચાહીશું, પણુ નવ્ય ધર્મવિમુખ માનસના કરતાં
ધર્મઅભિમુખ અનવ્ય માનસને આપણે વધારે ચાહીશું. આચારને આપણે ચાહીશું, પણુ
ધર્મવિમુખ આચારના કરતાં આચારવિમુખ ધર્મને આપણે વધારે ચાહીશું. રે ! વિલાસિતાને
આપણે ચાહીશું, પણુ વિલાસી અનીતિના કરતાં નીતિમતી અવિલાસિતાને આપણે અલગત
વધારે જ ચાહીશું. શ્રેયઃસિદ્ધિનાં આ ચાર સૂત્રોને, હું કલ્યાણુના રાજમાર્ગ ગણું છું. વિલાસ
તે વિનાશ છે અને સંયમ તે જ આખરે જીવનનો વિકાસ છે...” *

* અમદાવાદમાં દુરતમાં મહેલા ગુજરાતી સાહિત્ય સમેલનના 'ધર્મ' અને તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના
પ્રમુખ સ. મી. અતિસુખરાકર, ક. ત્રિવેદીના આપણુમાર્થી.

દુઃખી ભારતની દેવા સંયમ છે—સમયોગ છે. રોગોથી અચ્ચું હોય તો સંયમનું શરણ લીધા વિના ચાલે એમ નથી. વૈદ્ય-ડોક્ટરોની દવાઓમાં રોગોનું એસક નથી રહેલું. એ તો બધા ધર્મગ્રાં મારવાનાં માધનો છે. રોગોથી રાષ્ટ્રને બચાવવો હોય તો રાષ્ટ્રની પ્રતાને જામ કરવો પડશે. પ્રતાપગાધને જ સકલ રોગોનું 'કારણ ચરકે માન્ય છે અને એ તપોધન તત્ત્વશીઓએ રોગોનું આ નિવાન ખરેખર તલપર્શી કર્યું છે.

ધી ધૃતિ સ્મૃતિવિમ્નયઃ કર્મ યત્કુરુતેઽગુમમ્ ।

પ્રજ્ઞાપરાધં તં વિદ્યાત્સર્વદોષ પ્રકોપણમ્ ॥

ધી, ધૃતિ, અને સ્મૃતિથી બ્રહ્મ થઈ જે અશુભ કાર્ય કરે છે અને જે સર્વ રોગોને જન્મ આપનાર છે તેને પ્રતાપગાધ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રતાપગાધ ભોગોને જન્મક છે. ભોગો રોગનું મૂળ છે.

વિજ્ઞાનયુગનો શિક્ષણપ્રચાર

લેખક :

શ્રી. ગોવિન્દ જી. ત્રિવેદી.

વિજ્ઞાનના આ યુગમાં પશ્ચિમના દેશોમાં શિક્ષણની વિવિધ સગવડો થયેલી છે. આપણા દેશ માટે હવે એ સમય આવી પહોંચ્યો છે કે જ્યારે એવી સગવડો અહીં પણ કરવી જોઈએ. બ્રોડ કાર્ટ્રિંગ, ચલચિત્રો, અને પ્રોજેક્ટર રેડીયો, એ આ સગવડોમાં ખાસ છે. આમાંથી કયા સાધન વડે જોછા અર્થમાં શિક્ષણપ્રચાર થઈ શકે એ વિચારવું જોઈએ.

બ્રોડ કાર્ટ્રિંગથી બેસક ધણું સાધી શકાય છે. માત્ર શિક્ષણ જ નહિ. પરંતુ સામાજિક કુરિટિઓ, વહેલી પ્રથાઓ આદિ હાંકી કાઢવા માટે તે સમોદ ઉપાય છે. આથી જ ગયા ડિસેમ્બર મહિનામાં અમદાવાદ ખાતે મળેલી અખિલ ભારતમહિલા પરિષદે એક દરાવ પસાર કરીને બ્રોડ કાર્ટ્રિંગના સત્તાવાળાઓને રેડીયો દ્વારા શિક્ષણનું કાર્ય કરવા વિનંતિ કરી છે. પરંતુ પ્રો. કંકનસિંઘ 'ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' માં આ સંબંધમાં કેટલાક આંકડાઓ આપીને બ્રોડ કાર્ટ્રિંગ ધણું અર્થાળ હોવા તરફ ધ્યાન ખેંચે છે. તેઓ લખે છે:—“ આ ઇલાકામાં ૨૬,૮૪૮ ગામડાં છે. એમાંથી ૧૦,૭૬૩ ને રિસિવર પુર્ણ પાડવામાં આવે તો રેડીયો દ્વારા અસરકારક ચળવળ થઈ શકે. ‘ઇન્ડિઅન ક્લિસનર’ માં બતાવેલા અર્થના આંકડા મુજબ દરેક રિસિવર પાછળનું અર્થ રૂ. એક હજાર આવે. એટલે કુલ રૂ. ૧૦,૭૬૩,૦૦૦ જોઈએ. દરેક ગામડાં દીઠ એપ્રેટીંગનું અર્થ, ભાંગદાડ, સમારકામ આદિનું અર્થ અને ‘રિ-સુઅલ’ નું અર્થ એમ છતર અર્થ એકઠાં કરીએ તો વાર્ષિક રૂ. ૪૦૦ આવે એટલે આ અર્થ ઉમેરનાં એકંદરે બ્રોડ કાર્ટ્રિંગનું અર્થ રૂ. ૪૫ લાખ આવે.”

આ ઉપરથી પ્રથમ દૃષ્ટિએ આપણે ગણરાધ જઈએ કે બ્રોડ કાર્ટ્રિંગનું અર્થ કરવું એ આર્થિક મર્યાદા બહારની વસ્તુ છે. પરંતુ થોડાં થોડાં ગામડાંઓમાં એવી શરૂઆત કરવામાં આવે તો રફતે રફતે બ્રોડ કાર્ટ્રિંગના સર્વ પ્રકારના લાભ ગામડાંની પ્રગતિને મળશે. એ જોતાં, અને તેટલી શરૂઆત કરી ગેરવાજબી નથી.

આ બાબતમાં એક વિશેષ ફાયદાકારક ચોજના નીચે મુજબ સૂચે છે. રેડીયો આજકાલ તો શહેરોમાં અને ઘણાં ગામડાંઓમાં પણ ચાલુ થયેલ છે. હોટેલવાળાઓ પોતાના ધંધાની આવક વધારવાના દૃષ્ટિબિંદુથી રેડીયો ખરીદતા રહે છે, અને દરગંજના પ્રોગ્રામોમાંથી દેશી સંગીતના અને એવા લોકમનોરંજન પ્રોગ્રામો વગાડે છે. કેવળુ ખાતું આ સંબંધમાં રેડીયોના પ્રોગ્રામ ગોઠવનારાઓ સાથે એક સુંદર પ્રયત્ન કરી શકે. તેઓ અવાડીઆમાં અમુક દિવસોએ અર્ધો કે પેણો કલાક રિક્ષણ વિષયક બાબતો અપાવે. ખાસ

પસંદ કરેલા શિક્ષકો આ ભાષણો તૈયાર કરીને રેડીઓમાં બોલે અને વિદ્યાર્થીઓને તે સાંભળવાની વ્યવસ્થા કરી આપવામાં આવે.

આ અખતરો અવશ્ય અનુભવવાં જોવાં છે. બ્રાડકાસ્ટિંગનું બહોળું ખર્ચ તત્કાળ થવું જ્યાં મુશ્કેલ છે ત્યાં આ યોજના તો અવશ્ય અમલમાં મૂકી શકાય.

બ્રાડ કાસ્ટિંગ પછી સવાઈ ચિત્રપટો અને મૂકચિત્રપટોનો સવાલ આવે છે. સવાઈ ચિત્રપટો શિક્ષણની દૃષ્ટિથી આપણા દેશમાં દેશી ભાષાઓમાં તૈયાર કરવામાં આવતાં જ નથી, એ મોટી મુશ્કેલી છે. દેશી ચિત્રપટોમાં ગંભીર ખામી તો એ જ છે કે, તે ગંગારપ્રધાન હોય છે. તેમાં વસ્તુગુણથી ઓછાંદારી નથી હોતી, થીંગડાં માપોં હોય એવી હોય છે અને સામાન્ય જનતાને રંજક કરવા માટે જ તે તૈયાર કરવામાં આવે એટલે વિદ્યાર્થીઓને માટે તો મોટે ભાગે તે નિરૂપયોગી ગણાય. પરંતુ ધણાં અગ્રેજી સવાઈ ચિત્રપટો ખાસ શિક્ષણની દૃષ્ટિથી તૈયાર કરેલાં હોય છે અને તે અગ્રેજી વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને માટે ઉપયોગી ગણી શકાય. આ સંબંધમાં એમ કહેવું જરૂરી છે કે-કેળવણી ખાતા નરફથી એવાં અગ્રેજી સવાઈ ચિત્રપટો ગંગાવીને ઉંચા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને બતાવવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ.

મૂકચિત્રપટો અને મેજીક લેંટર્ન દ્વારા શિક્ષણ એ બે લગભગ એકસરખી વ્યસર નીપળવનારાં સાધન છે. શાળાઓમાં મેજીકલેંટર્ન દ્વારા જે ભાષણો કરવામાં આવે છે તેમાં હજી ઘણો વધારો કરવાની જરૂર છે. પરંતુ મેજીકલેંટર્નને બદલે ચિત્રપટો વધારે પ્રમાણમાં ઉપયોગી થઈ પડે. એવાં ચિત્રપટો તૈયાર કરવા માટે ચિત્રપટ કંપનીઓ જે તત્પર થાય તો તે કંપનીઓએ દેશની કેળવણીની ઉન્નતિમાં મદદરવો ફાળો આપેલો ગણાશે.

શિક્ષણ કાર્યમાં ગ્રામોફોન અને ફોનોગ્રાફની રેકર્ડો અગત્યનો ભાગ ભજવી શકે છે. અને ગ્રામોફોન સાથે સિનેમા જોડીને શિક્ષણપ્રચાર કરવામાં આવે તો તેથી વિદ્યાર્થીઓમાં અનન્ય એતન આવે.

આ સંબંધમાં શિક્ષણ સત્તાવાળાઓએ જે કરવાનું રહ્યું તે એટલું જ કે, અમુક અમુક વિષયના નિષ્ણાત અને વિદ્વાન શિક્ષકોને ગ્રામોફોન દ્વારા એક વેળા પાકે ઉતારાવવા મોકલાવવા. એ પાકે રેકર્ડોમાં ઉતારે તે સાથે તેને મૂર્ત સ્વરૂપ આપનારાં મૂક ચિત્રપટો તૈયાર કરાવવાં. એમ થતાં શિક્ષણનો વિષય વધુ રસદાયક બની જશે.

આ ઉપરથી સદજ સમગ્રાઈ જશે કે, આ વિસ્તારનુયમમાં શિક્ષણપ્રચારના કાર્યમાં બ્રાડકાસ્ટિંગ, ચલચિત્રો અને ગ્રામોફોનની રેકર્ડો તેમજ મેજીક લેંટર્નની મદદ યુક્તિપૂર્વક લેવાથી વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણના શુદ્ધ વિષયો રસદાયક લાગશે. એટલું જ નહિ પરંતુ તે દ્વારા શિક્ષણપ્રચારનો વિસ્તાર વધી જશે. આ ઇલાકામાં એ લાભ વધુ પ્રમાણમાં આપવાની કાંઈ યોજના તૈયાર થાય એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે.

ઉર્દુ અખાનકી તરફકીમે ગુજરાતકા હિસ્સા

મઝમૂન નિગાર :

જનાબ મોહમ્મદ ઈઆહીમ “હાર” સાહબ

પર્સિઅન પ્રેફેસર ગુજરાત કૉલેજ : એલુમનાબાદ

અંગર આજ ગુજરાતમે ઉર્દુઅખાનકી હાલતપર નઝર ડાલી જનએ તેમ જેહ માત તસલીમ કરના ઝરા મુશકીલ દીખાઇ દેતા હય. કેહ ઇસ સૂબેને ઉર્દુઅખાનકી તરફકીમે બોહોન બઝા હિસ્સા લીયા હોજા, લેકીન જેહ એક તારીખી હકીકત હય કેહ જેહ ગુજરાત કી હી પાક સરઝમીનથી જહાં સખસે પહેલે ઉર્દુ અખાનકા અદબી તથાકીલ હાસિલ હુઇ, ઇસકે સાથ સાથ ઇસ ખાતકા ઝાહીર કરેના બી બોહોત ઝુરૂરી હય કેહ દરબાર ઓર લશ્કર કે મુકાબલેમે ઉર્દુ અખાનકા તઅલુક ઝિયાદાતર ખાનકાહસે રહા હય. ઓર ઇસ્કી તરફકીમે બઝા હિસ્સા ઓલીયાએ કીરામ ઓર સૂરીયાકા હય.

ઇસ સૂબેકા તઅલુક ઇસ્લામસે બોહોત પૂરાના હય. આમ તેર પર જેહ ખીયાલ કીયા જાતા હય કેહ સખસે પેહલે અરબ બહાદુરને અપને નવજવાન કમાન્ડર મોહમ્મદ બિન કાસમ કી સરદારીમે સિંધપર હમલા કીયા ઓર સિંધકો ક્ષેત્ર કરને કે બાદ મુલતાન ઓર કમોજ પરબી ઇમરે લેકીન તારીખ હમેં બંતલાતી હય કેહ પંદરા (૧૫) હીજરીમે મુસ-લમાનોકો એક જમાઅતને જનકી સરદારીકી બાગ હજરત હમક બિન અલુલઆસ (ર. અ.) કે હાથમેથી ગુજરાતકે સાહીબ પર કદમ રખ્યા ઓર યાનેપર હમલા કીયા જો ઇસવકત એક બંદરગાહકી હેરાયતસે બોહોત મશહૂરથા હજરત હકમને ફુસરા હમલા ભરખ પર કીયા જોસે અરબ મોવરરિખ “બરક” કે નામસે યાદ કરતે હેં અગર જેહ ઇન હમલોમે અરબોકા અદબી ખાસી કામયાબી હાસિલ હુઇ લેકીન બાઝ અસખામકી ખીના પર જેહ જંગી મોહિમો રોકી ગઇ.

“બુનેદ” હાકીમે સિંધકે ઝમાનેસે લેકર રાહાબુદીન ગોરી તક મુસલમાનોને ઇસ સૂબે પર કઇ હમલે કીયે આખરિકાર અલાઉદ્દીન ખીલજીને સ. હી. ૬૯૬ મેં ઇસે ક્ષેત્ર કરકે એક ઇસલામી સૂબા બનાદીયા શેહઝાદી દેવલદેવી ગીરફતાર હોકર દેહલી પોંદચી ઓર વહાં ઉરકી શાદી શેહઝાદા ખિઝરખાન કે સાથ બોહોત ધૂમ ધામસે મનાઇ ગઇ હિંદુસ્તાનકે બેહતરીન ફારસીશાહર હજરત અમીરખુસરુ ને એક મસનવી ઇસ્કીયાકે નામમે લીખકર ઇસ વાકેએકા હમેશાકે લીયે જીન્દા બનાદીયા હય. જેહ મૂબા એક મુદત તક દરબારે દેહલીકે માતેહત રહા. વહાં તક કેહ ઝંદરખાન ને સ. હી. ૮૧૦ મેં અપની બાદશાહી કા એઅલાન કરદીયા. ઓર મુઝફ્ફર શાહકા લકજ ઇખતીયાર કીયા.

મગક્રી હુકમત પેહલેમે હી કમગ્રો હો રીથી છમે બચી ખુચીતાપ્તકા ખાનિમા તયમૂર લગને સ હી ૮૦૧ મે ક દીઠા અમીર તયમૂરમ હમના હિંદુસ્તાનકી તારીખમે એ ખાસ અહમીયત ગખતા હય ઇસકા એક નતીમત ચેદ ફવા એ દેહીકે અમ્મર ગારીન્દે વતન છોડનેપા મગ્રુર દુને ઇનહી છુઝુર્ગી મેમે હઝત શેખ અંહમદ ખદ્દ હઝત ૮૧૫ આલમ એગ મીનાના ખાજગી હી ચે છન્હોને યુગતમે પચહલી ચેદ છુઝુર્ગ અપની જમાન અપને સાથ લાએ એગ ઇસ તરેહ વહા ઉદ્દુ ખોનને વાલો ૧ તેઅ ઈમે ખોહોત મકા ઇત્રાફ હો ગયા

હમારે પાસ ઇસમાતકે લીચે નારીખી શહાન મેલુ દર કેદ યુગતકે મુનવમાન શુરમેહી ઉદ્દુ ખોવતે ગહે હે બાઝ નારીખનીગારોને અપની કીતાબોમે માઝ અપને લુમને દર્જ કીરે હે છન ૧ ઉદ્દુ જમાનસે ખોહોત કરીમી તઅનુજ દર મઅન હઝત શે મ વહયા કે મુતઅકીક ચેદ લુમના ઝગ્ગુન મસન ડીનરેહ મશફ થા રખત મે મ વહયા જરયા પડે તેસા સહે અપની પીડન કમે ન કહે "

હઝત ફરખેઆલમ કી તરફ ચેહ શીર મનસુખ હે

(૧) ચીકનીયોને પઝાઇ અને છુખારીયોને ખાઇ

(૨) હયા હય ? લોહા હય, કેહ લક્કા હય કેહ પતયા હય

હઝત શાહે આલમમે ચેહ શીર તઅ હુક ગખતે હે

(૧) અરે મીયા અનોલક બોનતે કયુ નહી ?

(૨) પડ ડોકરે

(૩) રાજનછ બપરાટે બદલ બકગા

ઝેનકી ઝરજુનમસન મેહમૂદ ઇગરેમે તઅલુ- ગખતી હય

નીચી ખેરી સમકોઈ ગ્રે

ઉદ્દુમે યુગતનાલોમી વિચરસીકા એ પુગના સમૂત મીનાના ફઝલુદ્દીન મોહુ મક ખીન કવામકી ફરહંગ બેહરલ ફઝાઇલ હય આપ કહી કે ઈશીન્દેયે ઉનકી ફઝલ મ તાનમેસે ઝીવાદા ઉદ્દુ અન્દાઝ મીવતે હે જો અગી જોર ફારસી અન્દાઝ કી તશરીફ લીચે ઇસતેઅમાય કીચે ગએ હે

ઉદ્દુ જમાનકી ઇતતીલઇ તારીખક બારમે હમારી માલમાત ખોહોત કમ એગ ના કારી હે. ઇસનીચે યકીનકે સાથ નહી કહા ગસકતા કેહ વેહ છુઝુર્ગ કોન ચે છન્હોને સમસે પેહલે ઇસ જમાનમે સંખર કેહના શુરકીયા તાહમ મવલુ ૧ માલમાતની ડાશનીમે હમ કેહ સકને હે કેહ શેખ બહાઉદ્દીન "બાઝન" ઉન છુઝુર્ગમે પેશ પેશ હે આપ સ હી ૮૧૨ મે છુઝહાનપુરમે વફાત પાતે હે આપ અપની જમાનકો દેહવતી એગ હી ૧ કેહકા પુકારતે હે ઉનકે કવામકા નમુના ઝેનમે દીઠા ગના હય

(૧) ચેહ શીતની ક્યા કિસે ચેહ મીલતી હય,
જગ સીતાની હય તજ ચેહેલતી હય.

(૨) તેર પંથ કોઇ ચઢ ન સકે,
જો ચલે સો ચલચલ થકે.

૧ કાઝી મેહમૂદ ફરિવાઈ ગુજરાતકે મરાહર શુક્રર્મ હેં. આપકા અસલી વતન ખીરપુર થા આપને સ. હી. ૬૪૧ મેં વફાત પાછ આપ અપની છકરીયું કે લીયે બોહોત મરાહર હેં આપકે દીવાનકા એક કક્ષમી નુસખા જનામ સયદ જહાલુદ્દીન સાદગ મરાહદી કે કુતુબ-ખાનેમેં મવલુદ હય.

શાહ અલીછ ગામખની સયદ એહમદખીર રીફાઈકી આગાદ મેંસે હેં. આપને સ. હી. ૬૭૩ મેં વફાત પાછ આપકા મઝાર શહેર એહમદાવાદ કે મોદલ્લે રાયખાં મેં હય. આપકે મજમુઅએ કક્ષામેં તસવ્વુફકા રંગ બોહોત નુમાયાં હય " મીરઅતે એહમદી " કે ખુસનીફકી રાય મેં આપકા દીવાન રવિશોઆખની મેં " મગરિની " કે દીવાનકે બરાખર હય જગ, શેખ બહાઉદ્દીન ખરનાવી ગુજરાત તશરીફ લાતે હેં ઓર શાહઅલીછ કે મેહમાન હોતે હેં તો શાહઅલીછને અપને દીવાનકા એક ઉમ્મદા નુસખા શેખકી ખિદમતમેં પેશકીયા, સાદસાહબકા દીવાન " જવાહિરે અસરાફીહાહ " કે નામસે મરાહર હય. ઇસ દીવાનકો કો ઇશાઅતેં હેં. હરેક ઇશાઅતમેં અગ અલગ દીવાઆ લીખ્યા જયા હય લેકીન ચેહ બાત ફિલ્સયફીસે ખાકી નહીં કેહ દોનોં દીવાઆ નીગાર શાહ અલીછકે દીવાનકો ઝમાનકો ગૂજરીકે નામસે યાદ કરતે હેં ચેહ ઇસતિલાહ ગાલિઅન ઇસલીયે વુલુદમેં આઇ કેહ ઉર્દુ ઝમાનકો ગુજરાતકી ઝમાનસે મુતમિઝ કીયા જાએ. ચેહ ઇસતિલાહ બોહોત જલ્દ મકબૂલ હોકર ફકન પહોચ જતી હય શેખ બહાઉદ્દીન " જાનમ " જો અવલીયાઓ ખીખપુર સે તઅફ્ફુક રખતે હેં ઓર છુનકી તારીમે વફાત સ. હી. ૬૯૦ હય. અપની કીતાબ હુજ્જતુલ અકામે અપની ઝમાનકો ગૂજરી કેહતે હેં ગૂજરીકી ઇસતિલાહ બોહોત દેર તક ઇસતેખમાલ હોતી રહી હય. યદાતક કેહ મોહમ્મદઅમીન અપની મસનવી મુસુફુસેખા મેં છાસે વોહ એમરગઝે મ કે અહદમેં સ. હી. ૧૧૦૯ મેં તસનીફકરતા હય અપની ઝમાનકો ગૂજરી કેહતા હય.

શાહઅલીછ ગામખની કે બાદ હમેં હઝરત ખૂખમોહમ્મદ સાદગ ચિસ્તીકા નામ મીલતા હય. આપ બોહોત ગડે સફી ઓર શાઇયે આપકા ઇતીકાલ સ. હી. ૧૦૨૩ મેં હવા. આપને એક હિંદી મસનવી ખૂખતરગ કે નામસે લીખ્ખી ઓર ઉસ્કી ફારસી સરહ બી લીખ્ખી. આપ અપની ઝમાનકો અરબી વ ફારસી આમેઝ ગુજરાતી કેહતે હેં. હઝરત ખૂખમોહમ્મદ ચિસ્તીકે બાદ તકરીમન એક સદી તક ગુજરાતમેં કોઇ ઉર્દુ શાઇર નઝર નહીં આતા ઇરકી વજેહ ગાલિઅન હમારી માલુમાત કી ઝમી હય મુજે યકીન હય કેહ જગ તેહકીકાતકા દાખાઝ ઓર વસી હોગા તો હમેં બોહોતસે અથસે શુક્રર્મ મિલેગે છન્હેને ઇસ ઝમાનકી ખીદમત કી હય લેકીન વો અઝીઝ ગોશએ ગુમનામીમેં પડે હુવે હેં.

શેખ મોહમંદ અમીનને જસકા ઝીક હમ ઉપર હુ આવ્યે હે એક મસનની યુમુદ-
જુલયખા કે નામસે ઓરંગઝેબ આલમગીર કે એહલ મે સ હી ૧૧૦૯ મે તસનીફકી
અગર એહ નઝમ કે એઅતીયાસે ઇસ મસનનીકા પાયા બોહોન યનદ નદી હય તાહમ
ઇસકી ઝમાન બોહોત સાફ હય દકની હઝગતકા ખીવાલ હય કેહ મોહમંદ અમીન દખની
થા લેઘન મોહમંદઅમીન અપની ઝમાનકા સાફ સાફ ગૂજરી કેહતા હય ઓર બાઝ
ખાલીસ ગુજગતી અનફઝ મસલન “ગામ” ઓર “પાપટ” ઇસતેઅમાલ હતા હય
ઇસી જમાનેકે કરીમ કરીમ ફીકાહુ પર ઉદુ રીસાલે લીખ્તે ગયે ઓર ઇસકે અનાવા કઇ
મિસ્સો કો ઝેરે નઝમસે આ ગણતા ક્રિયા ગયા નસાઅરસીમિયાન કે તર્જ પર હી કોનામે
લીખ્તી ગઇ ઇન કોતાબો કે નયુને મૌવાના સૈયદ મુલેમાનનદવી ને સતમર સ ઈ.
૧૯૩૬ કે મોઆરીફમે દીયે હે ઇનમેમે અકસર ગદિગે કુલુખખાનેમે મનલુ હે.

અમ હમ ઉદુ ગાધરીકે બાના આદમ હઝગત રામસ વલીઉલ્લાહ “વલી” કા ઝીક
કરે જે વલીકો ઉદુ ઝમાનસે પુઠી નીસલન હય બે ચોસરકો અગ્રેજ ઝમાનમે ઓર ફદકી
કો ફાગસીસે આપ શાહુ વજીહુદીન કે ખાનદાનસે હે “વલી” ને અપની ઉત્તરકા એક
બડા દિસ્સા સેરા સીનાહતમે યુઝાગ હય ઓર ઇસી સેરા સીનાહત કે હોગનમે બોહ
બરસો ઓરગાખાદ મે લો ગહે ઇસી ખીના પર ઉનકે મુતઅવ્વિક ઝગડા શરૂ હો ગયા
દકની કેહતે હે કેહ ‘વલી’ દકની હે ઇસકે ખિવાર ગુજગતીથો કા દાના હય કેહ બોહ
બોહોત હલ્તક ઇસ ખાતમે કામયામ રહે હે કેહ આપ વલીકો શાહવજીહુદીનકે ખાનદાનકા
એક હર્ફ સાખીત કર દીખાએ “વલી” કા ઇત્તીકાન સ હી ૧૧૧૮ મે એહમદામાદ મે
પુવા ઓર ઇન્હી કે ખાનદાની હમગસ્તાનમે બે નીલી યુમદકે નામસે મશહૂર હય દફન કીયે
ગયે “વલી” કા દાનાન બમમઇ, પેરીસ, હયફરામાદ ઓર હોગર મુકામાત પર છાપા
ગયા હય

ઇસ સીયરસીમે મુજે તઝકીરએ મખમુલુશૌઆઅરા કા ઝીક વરતા હય ઇસ તઝકીરમે
યુજરાત કે શાહરોકા મુખતસરસા હાલ દર્જ હય ઇસકે મુસન્નિફ લાફઝકે મશહૂર કાઝી
નૂરદીન મહમંદ હે તખરીયન એકસોહસ (૧૧૦) શૌઅગકા તઝકીગ હય ઝીયાદતર બારવી
સદીકે આખીર ઓર તેરની સદી કે શૌઅગએ યુજરાતકા ઝીક હય ઇસમે સમસે બડી
મિલચરપ ખાત એહ હય કેહ ફાઝિન દીમાયા નિગાર લીખતે હે કેહ આગકવ ફા નીકા
શૌક બોહોત કમ હય ઓર તમીયતે ઝીયાદ તર ઉદુકી તર્ફ માઇન હે એહ શૌક ઓર
મેનાન અમલી રોઝઅફઝ હય એહમદામાદ ઓર બકાદ મે આવેદિન મશાહરકી મન્જલીસે
મુનઅકદ દી ગતી હે જીનમે ઉસ્તાદ ઓર તનામીઝા હાઝેરીનસે ખીરાબે તેહરીન હાસિન
કરતે હે એહમદામાદકી મેહરીલે જનામ “ફૂઝ” સાહમ ઓર જનામ “ફૂરીદી” સાહમકે
દમમે કાયમ હે ખુદા ઇન હઝરાતકો તોરીક દે કેહ એહ ઉદુ ઝમાનકી બેગ અઝ બેશ
ખિદમત કર સકે.

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਮੁਸ਼ਤਰੇਕਾ ਅਧਾਨ

ਅਨੁਮਾਨ ਨਿਗਾਹ :

ਜਨਾਬ ਸੈਯਦ ਹੁਸ਼ੀਯੁਰਰੇਹਮਾਨ "ਹੁਸ਼ੀਯ" — ਜੀਤਨਵੀ ਸਾਹਿਬ
ਮੁੰਮ — ਵੀਰਮਗਾਮ — ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ — ਐਲਮਦਾਯਾਦ.

ਅਧਾਨ ਦੇ ਮੁਤਅਦਿਲਕ ਫੁਕਮਾਏ ਵਿਸ਼ਾਨੀਯਾਤਕਾ ਕੌਯ ਹੁਯ ਕੇਹ "ਅਧਾਨ ਹਮਾਰੀ ਜੀਨਗੀਕਾ
ਐਕ ਲਾਜ਼ੀਮੀ ਲੁਜ਼ਵ ਹੁਯ." ਖ਼ਿਸ ਮਕੁਯੇਕੀ ਤਸਦੀਕ ਖ਼ਿਸ ਤਰੇਹ ਹੋ ਸਕਤੀ ਹੁਯ ਕੇਹ ਖ਼ਿਨਸਾਨ
ਦੇ ਅਸ਼ਰਫ਼ੁਯ ਮਾਮਲਕਾਤ ਹੋਨੇਕੇ ਸਿਫ਼ ਹੋ ਸਮਯ ਹੋ.

(੧) ਅਕਲ (੨) ਅਧਾਨ ਅਨੁਯ ਐਕ ਅਧਮੀ ਗੇਰਮਅਦੀ ਸਯ ਹੁਯ ਭੁਰਕਾ ਲੁਲੂਫ਼ ਹਮ
ਆਨੇ ਸਿਵਾ ਫੀਰੀ ਦੁਸਰੇਕੇ ਦਮਾਗਏ ਤਸਲੀਮ ਨਹੀ ਕਰ ਸਾਨੇ ਖ਼ਿਮਲੀਏ ਕੇਹ ਵੋਹ ਕਾਫ਼
ਨਾਭ ਆਨੇ ਵਾਲੀ ਸਯ ਨਹੀ ਹੁਯ. ਸੁਨਾਯੇਹ ਅਮ ਹਮੇਂ ਅਗਰਯੁਲ ਮਾਮਲਕਾਤਕੇ ਸੁਮਤਾਤ ਦਰਜੇ
ਪਰ ਰੇਗਨੇ ਵਾਧੀ ਸੀਫ਼ ਐਕ ਸਯ ਰੇਹ ਜਾਨੀ ਹੁਯ ਐਗ ਵੋਹ ਅਧਾਨ ਹੁਯ

ਅਧਾਨ ਅਦਮਸੇ ਲੁਯੂਹਮੇਂ ਕੇਸੇ ਆਖ਼? ਖ਼ਿਸਕੇ ਮੁਤਅਦਿਲਕ ਫੁਕਮਾਏ ਧੁਨਾਨਕਾ ਕੌਯ ਹੁਯ
ਕੇਹ ਅਧਕਾਤ ਖ਼ਿਲਫ਼ਾਮੀ ਤੋਰ ਪਰ ਵਿਯਮੇ ਪਾਨਾ ਹੋਨੇ ਹੋ. ਮਤਯਮ ਯੇਹ ਹੁਯ ਕੇਹ ਅਧਾਨਏ
ਵੇਦਸ਼ਤੋ ਘਰਮਰੀਯਤਏ ਖ਼ਿਨਸਾਨ ਅਧਮੇ ਖ਼ਿਯਾਵਾਨਕਾ ਜੀਮੀ ਦੁਸਰੇ ਪਰ ਆਗਿ ਦਰਨੇ ਕੇ ਲੀਏ
ਕਾਫ਼ ਨ ਕਾਫ਼ ਲਾਜ਼ ਧਾਨੇ ਪਰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਨਾ ਹੁਯ ਯਵਾਹ ਵੋਹ ਮੋਹਮਯਵੀ ਕਧੁ ਨਹੋ. ਜਾਮ
ਦੁਸਰੇ ਉਸ ਲਾਜ਼ਕਾ ਕੁਲੁਖ ਕਾਵੇਨੇ ਹੋ ਤੋ ਵੋਹ ਅਧਾਨਯ ਲੁਜ਼ਵ ਯਨ ਜਾਨਾ ਹੁਯ ਯੇਨੀਯ ਯੇਹ ਅਧਾਨ
ਉਸੀ ਖ਼ਿਜ਼ਤਏ ਅਮੀਨ ਤਕ ਮੋਹਫ਼ ਹੋਨੀ ਹੁਯ ਜਾਹਾ ਖ਼ਿਸਕੇ ਮੂਟਦੀਨ ਅਸਨੇ ਹੋਨੇ ਜਾਮ ਖ਼ਿਸ ਖ਼ਿਜ਼ਤਕਾ
ਮਾਫ਼ ਸਾਫ਼ਸ਼ ਕੀਮੀ ਦੁਸਰੇ ਖ਼ਿਨਾਕੇਏ ਯਵਾ ਜਾਨਾ ਤੋ ਵਾਹ ਉਏ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਸੁੰਗਾ ਐਗ ਯੇਹਗ
ਯਨਨਾ ਪਤਾ, ਯਹਾਂ ਐਕ ਯਾਤ ਯੇਹ ਲੀ ਯਾਦ ਰਾਜ਼ੀ ਆਦੀਏ ਕੇਹ ਉਸ ਵਕਨ ਅਧਾਨਕੇ ਅਧਕਾ-
ਤਕਾ ਅਖ਼ੀਗ ਮੋਹੋਨੇ ਹਮ ਯਾ. ਖ਼ਿਸ ਲੀਏ ਖ਼ਿਨਸਾਨਕਾ ਅਧਕਾਤ ਕੇ ਸਾਥ ਯਾਥ ਖ਼ਿਗਾਰਾ ਤੋ
ਕਿਨਾਯਾਤ ਸੇ ਲੀ ਕਾਮ ਲੇਨਾ ਪਤਾ ਯਾ. ਲੇਖੀਨ ਅਮ ਯੇਹ ਯਾਨੇ ਯਵਾਮੋ ਖ਼ਿਯਾਯ ਹੋਕਰ ਰੇਹ
ਗਫ਼ ਐਗ ਉਸ ਅਮਾਨੇਕੇ ਮੋਹਮਨ ਅਧਕਾਤ ਆਜ਼ ਐਕ ਮੁਸ਼ਤਨਫ਼ ਅਧਾਨ ਯਨ ਗਏ

ਮਾਹੇਰੀਨੇ ਵਿਸ਼ਾਨੀਯਾਤ ਕੇ ਨਾਜ਼ਦੀਕ ਅਧਾਨਕੇ ਸਮਸੇ ਯਾਤੇ ਹੋ ਤਮਕੇ ਹੋਂ ਅਨੁਲ ਅੰਰੀਯਨ
ਦੁਲੁਮ ਸਾਮੀ. ਐਰੀਅਨ ਸੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਪੇਹਲਵੀ, ਪਰਤੋ ਕੇ ਅਨਾਯਾ ਯੁਰਪਕੀ ਮੁਤਅਦੀਦ
ਮਸ਼ਹੂਰ ਅਧਾਨੇ ਪਧਾ ਦੁਹ ਐਗ ਸਾਮੀਏ ਅਰਬੀ, ਫ਼ਿਯਾਦੀ, ਅਸ਼ਰੀ, ਖ਼ਿਅਰਾਨੀ ਵਧਾਗਾਹ ਅਧਾਨੇ
ਨੇ ਜਨਮ ਲੀਯਾ. ਮੇਰਾ ਮੋਮੂਏ ਸੁਖਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨਕੀ ਮੁਸ਼ਤਰੇਕਾ ਅਧਾਨਕੇ ਮੁਤਅਦਿਲਕ ਹੁਯ ਖ਼ਿਸ
ਲੀਏ ਮੇ ਸਿਫ਼ ਐਰੀਯਨ ਅਧਾਨਕੀ ਪਰ ਕੁਭ ਗੈਲੀ ਡਾਲੁਗਾ

ਕਦੀਮ ਐਰੀਯਨ ਕੌਯ ਹੋ ਦਿਸ਼ੇਏਂ ਮੁਨਕਸੀਮ ਹੋ ਗਫ਼ ਯੀ ਐਕ ਮਸ਼ਰੇਕੀ ਐਗ ਦੁਸਰੀ
ਮਸ਼ਰੇਖੀ ਖ਼ਿਸਵੀਏ ਅਧਾਨਕਾ ਲੀ ਹੋ ਸਾਮੀਏ ਤਕਰੀਮ ਹੋ ਜਨਾ ਯਦੀਨੀ ਐਗ ਲਾਜ਼ੁਏ ਯਾ.

મગરિયમે' ટ્યુટાનિક, સ્ટેલિક, ઓટલીક, હેલિક' જ્યાંનેત્રી કાશી વુચઅત ઇખતિવારકી એટલિકમે પુતુગાલી, ઇતાલવી અસપાનવી. ક્રાન્સીસી, આન્સીઅન એરલાતાતીની જ્યાને આયમે લુલુએ' આઈ જો ટ્યુટાનિકમે જર્મની, અંગ્રેઝી, ડચ, સ્વીડિશ, ડેનિશ જોગ નેવે' જ્યાને' પચા હુઈ. એસ્ટેલિક સે વેલિશ, સ્કાથ, એર આયરિશ જ્યાને' નીટલી એર હેલિક'કે ધનાની જ્યાન બની. અજ રહી ઝંગીયનકી મશરેકી શાખ. એન્ડોઝેરીયન યુનાયેદ ગ્રેહ શાખ બી દો દિસ્સે લનાગોલક એર બાહોટાસ્ટેલિક જે મુનાઝીમ હો ગઈ. જનમે અલઆનવી, બિગગરવી, રૂસી, બાંદીશ એર લીધા-આઇનન જ્યાને' પચા હુઈ. કિંગ ઇમ એન્ડોઝીયન જ્યાન કે દો દિસ્સે હો ગએ. (૧) એન્ડકે (૨) ઇરાનીયન. એન્ડકે અસ્કન જોગ નાન સંસ્કૃત જ્યાને' પચા હુઈ, એર ઇગીનીયનસે પશ્તો, ફારસી, ઇંદી પેલયવી બહોઝી. ફૂઢી એર અરબની જ્યાને' નીકલી એન્ડકે કી ફસરી શાખદાને ફનિયાકી દવા ગસ ન આઈ જોર વેલ બાંઝકી મગર્મ અયખતા પેલવી શાખ અજ ફવી ફવી પ્રમસે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અદારાપૂરી, મશ્મીઝી, પંજબી, સિંધી, મરેઠી, બોહીવા બિહારી, બંગાલી, આસામી, હિંદી-બાકા ઉદ્દે રાજસ્થાની, ગુજરાતી, નેપાલી, મગધી, સૂરસેની એર ચંદ દોગર છોટી છોટી જ્યાનેત્રી જનમ લીયા જનમેત્રી હિંદુસ્તાનકે રાખે રાખે પર કમજા કરલીયા

ઇખતિલાફે અલમુના ફનિયામે' દરજગેલ મોલુદ દય એર હિંદુસ્તાન સુ'કેલ મુખનવિકે અકવામકા વતન દય ઇસ લીયે યહાં ઇખતિલાફે અલમુના કા વુલુ ફાઈ ગેર તમર્ક યા જોગ કુત્તી નહીં રહા જનમના. માઝીફરીઅમે' જગકે આમદો ગુનકે વમાઇન બોહોન મેદફાથે બહો' વજેલ બાહેરીયને જ્યાન દર છોટાસા જ્યાકા એક મુચનકીય મુધસે કીરી નરેલ કમ ન સમજ બતા યા લેખન હિંદુસ્તાનકે એકલી કુકુમતકે એરેનગી આપને એર આમદો ગુનકે વાસાઈઅમે' વુચઅન હોને હોને હિંદુસ્તાનકી જ્યાનેકો બાદગી ઇખતિલાફકા મીઠા મીયા એર તમામ જ્યાને' અયન મયન હોને લગી' આજ દમે' ઇસી ઇખતિલાફે અલમુના કે બાઈમ મુલકકા એકે મુશનરેકા જ્યાનકી ગુરેન મેદસમ હો રહી દય, લેખન ઇસ ગુરેનસે યુરપ બી મુનઅસ્કા હુવે બગેર નહીં રહા વહાંબી પેલ ગુરેન લાદિક હો. મુધી દય યુરપકે માહેરીને લીયાનીયાત ને બાદમ મર લેકકા યુરપકે લીયે એક મુગનરેકા જ્યાન બનાનેકી કાશીય કીથી મગર ઉનકા તરીકએ કાર ગેર કુરેતી હોને કે બાઈમ કામપાત્રી ઉનસે કાસોં ફૂગ રહી તકરીઅન મેકી દાલન આજ હિંદુસ્તાનકી દય કેલ, ગુગમે' બર અકસ હિંદુસ્તાનમે' જ્યાનસાઝીકા કામ માહેરીને લિયાનીયાત કી બનએ શીરકા પંડન માહેરીને ગીયાસીયાતને અપને દાથોં જે' લીયા દય જોગ તઅબલુગ દય કેલ મેલ ચંદ ગીનતીકે અકરાલ કીરી " એકેડગી હોલ " યા કીસી અન્દમનકે દક્તરમે' જમા લેકર તીગ કરાઃ અકરાલકે લીયે એક મુચતરેકા જ્યાન બનાનેકે ના મુખકી ઇખતિલાફમે' મુનહમિક હે.

અરા ગોરતો કીછયે કેહ ચેહ તરીકા કીસ કદ્ર લગ્ય ઝોર મોહમલ હય. અગર
જ્યાન સાઝીકા ચેહી તરીકયે અમલ મોઅસ્સર ઝોર નતીખખેઝ હોતા તો આજ હમે
યૂરપ-કામયાબો કામરો નજર આતા. મગર યૂરપ કી નાકામી હમે ચેહ સખક દે રહી હય
કેહ હમારે માહરીને સીયાસીયાતકા ચેહ તરીકયેકાર ઝેર નતીખખેઝ ઝોર ગલત હય.

અગર બનઝરે ગાયર દેખા જાયે તો ઉર્દુ હિંદુસ્તાનકી બની બનાઇ મુશતરેકા
જ્યાન હય શીર કયું ન ધેસી કા તરવીજ દી જાયે હમ ઉપર બતા ચુકે હે' કેહ ઉર્દુ
વ ફારસીકા શજરયે નસબ સંસ્કૃતકે સે હોતા હુવા એરીઅન તક પેહોંચતા હય ઝોર
અગર હકીકતે હાલસે કમાહકદ્દ આગાહ હોના હય તો આપ મુત્તાહીઝા કીછયે કેહ ઉર્દુકે
અક્સર વ ખેરાતર મસાદીર હિન્દીહી હે' ઝોર ચેહ મુસલમા અઝ હમ કેહ જ્યાનકી
શુનીયાદ ઉસકે મસાદીર પરહી હોતી હય, અંદરી હાલત ઉર્દુકા રસમુસલમાત ફારસી હોનેકી
ખિના પર ઉસે સિફ મુસલમાનોંકી જ્યાન કરાર દેના ઉનલોગોંકા ખિયાલે ખામ હય ને
જ્યાનકી નારીખસે મુતલક નાવાકિફ હે'.

એહડે શાહજહાનીમે' મુખતલિફ અકવામકે દરખ્યાન ને આલમગીર યંગાનગત પયદા
હે ગઇથી. ઉર્દુ ઉસીકા નતીખ હય.

જસ તરેહ એક ખચ્ચોકા સિફ ઉરકી મા યા સિફ ઉસકે બાપકા ખચ્ચા કેહના
સરીહ હીમાકત હય ધસી તરેહ ઉર્દુકો સીફ હિંદુઓંકી યા ફકત મુસલમાનોંકી જ્યાન
કેહનાબી ગલતી. ઝોર નાદાની હય.

ઉર્દુ કુરને વુસતા કી એક યાફગાર હય ઇસમે' ઇસ કદર સલાહીપત મૌલુદ હય કેહ
ઇસે ઇદમેઅદબ ઝોર સાયન્સ કે તમામ નઝરીયાત કે લીયે ઝરીઅયે ઇઝહાર બનાયા
જાયે. ઇસમે' ખોહોતસી જાનાનોંકા હુસ્ન ઝોર કુબ્જત મૌલુદ હય ઝોર આમ ફેહમ વ
કસીફલ ઇસતેઅમાલ હોનેકી ખીના પર મુદ્દકી આલમગીર જ્યાન બનનેકી કુદરત
રખતી હય ચેહ વોહ જ્યાન હય જીરકી કોઈ ઝાત નહીં જીરકી કોઈ મઝહબ નહીં ચેહ
અવામ કી જ્યાન હય.

કેહલી ઝોર લખનઉ ઉર્દુકે દો બડે મરકઝ માને ગયે હે' ઇસ્કે અલાવા હિંદુસ્તાનકે
દર ઇલાકિને ઉર્દુકી કુછ ન કુછ ખિદમત મુરેર કી હય. તારીખી શવાહિદસે માલુમ હોતા
હય કેહ ઇસ ખિદમત કે મુઆમલે મે' ગુજરાતકા ઇલાકાબી કીસી ઝોર ઇલાકેસે કમ નહીં
રહા બલકે ગુજરાતકી સરઝમીનને બી ઉર્દુ કે જલીલુલ કદ્ર અલમખરદાર ઝોર ખસદ પાયા
અલીખ ઝોર શાધર પયદા કીયે હે' "વલી" ગુજરાતી ને ઉર્દુ શાધરીકે મુજદ હે' દીગર
"અનવર કાઝી" વજેરકુમ કે નામ ગુજરાતમે' આજબી શાસન હે. લેફ્ટનન્ટ ફુનવલી મચાગીલ

વ મરાઠ્ઠાસે બોજાને ઉન્હે કમાલકદ શોહરતકા ગૌકા ન દીયા. અગર મૌજુદા ઝમાનેમે' દેખા જાય તો “કૃષ્ણ” એહમદાબાદી, “અફસર” બડોદવી, “શાદ” ખત્રી (ભુખાઈ) વગેરેનુમે નામ પેશકીયે બસકતે હે' છનપર એહલે ગુજરાતકો બજતોર પર દૃષ્ટ દય.

એહમદાબાદ ગુજરાતકા સખસે બકા ઝોર કદીમી શેહેર દય કીસી ઝમાનેમે' યહાંબી ઉર્દુકા બોલ બાબાયા મગર ઈમતીદાદે ઝમાનેને યહાંસે ઉર્દુકો કલઅદમ હી કરદીયા થા કે:- “મરદુમે અઝગેબ બેઈ' આયદો કારે બ કુનદ” કે મિસદાક એહમદાબાદ કી ઝમાને તાઅલીમ શ્રી. પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઈ સાહબકે દાયમે' આ ગર્ષ. બસ અબ કયા થા ઉર્દુ ઝમાન એક મરતબા ફિર અંગળાર્ષ લેકર ખવાબે ગીરાંસે બેદાર હુર્ષ.

મૌસુફરસદ એહમદાબાદ મુનિસીપલ સ્કુલબૉર્ડ' કે ઍડમિનિસ્ટ્રેટીવ ઍડીસર હે' આપ ઉન ઉપબસેકેતઅબ પાક સાદે હે' ને આમતોરસે આજકલ દર રીસેકે અફરાઈમે' નઝર આતે હે'. ઈમો હુનરકી નેને ગીરાંકર ખિદમાત આપને અનગમ દીહે' વોદ અઝદર મિનશશમ્સ હે' દહીન તો ચેલ દય કેલ અપમે આલા ઝોર મુમતાઝ ઍહાદે કે લીયે આપ અપસા ઈમદોસ્ત રહેમદિલ મુનસફમિઝાજ ઝોર ગેર મુનઅરસીમ અફસરહી હોના ચાહીયે. આપને જબ તાઅલીમી કામ સંભાલા ઉસવકત એહમદાબાદમે' તમામ મિલકર સિફ' પાંચ સાત ઉર્દુકે મદારિસ થે મગર આપકી મુદખીરાના દીકમતે અમલી ઝોર ઈમ પરવરીકા ચેલ બેપન સુખત દય કેલ ચેલ કલીલ તેઅદાદ બતદરીજ તરકી કરે આજ ચાલીસ પેંતાકીમ તક પહોંચ ગર્ષ દય. ઝોર આએ દિન બદલી જ રહી દય.

આપકો અદબે ઉર્દુમેબી ખાસા રાગકે દય. ઉર્દુશાધરીકીબી આપ બોહોત કદ કરતેહે'. મુનાંચેદ એહમદાબાદ મુનિસિપાલીકી સદસાસા ન્યુબિમી કે વકત આપને જનામ મુન્શી સેવદ દૃષ્ટદીન “કૃષ્ણ” કાદરીસે એક નઝમ સિખવાઈથી ને શેહેરબરકે તમામ ઉર્દુ' મદારિસકે તલખાસે જશને ન્યુબિંકીમે' પલવાઈ ગર્ષથી.

ઇસ નઝમને ખાતીર ખવાદ મકબૂલીવત દાસિલકીથી મગર મુકેદ મુનિ. મદારિસકે નન્ને નન્ને તલખાકે લીયે કહી ગર્ષ દય. ઇસલીયે ઇસ નઝમમે' સલાસત ઝોર સાદગી કા કમા દક્કા' સિદાઝ રખખા ગયા દય.

ઇસ મૌકે પર જનામ “કૃષ્ણ” સાદબકે મુખતલિકે કલામ...ખતસર નમુના બરાએતદરીકે નાઝીરોન પેશ કરતા હું છરે પદનેસે જનામે ચેલ...રાના ઝોર...ચાલીમાના કાબેલીબન કા કુલ અંદાઝા હોયા.

નમુનએ કલામ

લિલ તસદુકે કમુકે દમ જન કુર્ના

જિન્દગી લગકી કમાઈ નુઝરે અરમાં

દીગર

સાકીકી ,ચરમે મરત મેં તકતા હી રેહ ગયા,
સાગર છલક રહ્યા યા છલકતાહી રેહ ગયા.
રાહેં મકાને ચારકી પેચીદા હો ગઈ
અરપે ખિયાલે ખામ ભટકતાહી રેહ ગયા.

દીગર

નાલા ચમેફિરાક કોઈ રાએમાં નહીં
એહલે ,ઝમીં સમજલે કે અખ આસમાં નહીં
અય “કૃષ્ણ” દર કયાલ હે કોશિયપે મુનદસિર
દેહલીમેં બે રહે વુહી એહલે ઝપા નહીં.

દીગર

એક શુતે કાર્ફિઅદાસે આજ ચારના હુવા
કોખએ મકસદ હમારા સગે શુનખાના હુવા
જાનતે હે “કૃષ્ણ” શુજરાતી કો અચ્છી તરફ સખ
શાહરે ખુશગો હુવા મુન્શીએ ફરજાના હુવા.

દીગર

દય સુલહે ઝખ્શીમેં મમ શામે જવાનીકા
રાતેં ગઈ ઇશરતકી દિન આએ મુસીખત કે

દીગર

ખયરાતે નિગદતે શુલ્હ લાઈ કરામે શુલ્હશુલ્હ
શુનચોને ખોલદી હેં કયા મુદ્દીયાં ચમનમેં

દીગર

“કૃષ્ણ” કેદતે હેં મુન્શે લોગ મેં શુજરાતી હું
એહમદાબાદ વતન દય મેરા આગાદ રહે.

દીગર

શોકે નગ્ગારા હે ચરમે આસિકે ભં ખાઝકો,
આજ મે પરદા રહે કેદદો દરીમે નાઝકો.

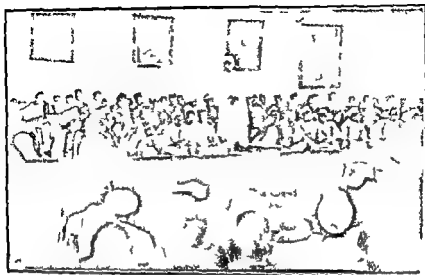
દીગર

તુમે સીજદા કરેં યા તેરે દરેકા,
 મૂર્ખા કેહદે કહાં રખદું મેં સરકો.
 નિયાના બનકર મેરે જીગરકો,
 ઈધરહી ફેંકદો તીરે નઝરકો.
 હસીનોં કો ખુદાને હુસ્ન બખશા,
 રખા ચકકરમેં ખુરશીદો કમરકો.
 શમે અન્દોહ એક માતમ બપા હય,
 મેં દિલકો ગે રદા હું દિલ જીગરકો.
 મોહબ્બત હય હકીકતમેં ખુરી શય,
 બના દેની હય દીવાના બશરકો.
 હય રસ્તા એઝી દેરે હરમકા,
 પદેશાં હું કે મેં બલિં કીધર કો.
 જહાં મેં ચારદિન મેદમાન હેં હમ.
 અમસે "કૃષ્ણ" નીકલે હેં સફરકો.

જનાય શ્રી. પ્રાણશાલ સાદય ખુઃ વિદ્યાન હેં છતનાહી નહીં બલકે ચેદ વિદ્યાનોંહી
 (આલીમોંકી) ઓર શાહરોંકી હમેશા કદો મનઝિયત કરતે રહે હેં.

અફસોસ હય કેહ એક અવસા પ્રિમ દેસ્ત ઓઃ હમદેઈં બનીનોઅ અપની ખિદમત
 સે સુણકોશ હો રદા હય જીને હર કીમ ઓર હર શીરકે કે દિલમેં ધર કરધીયા હય.
 ખુદાવદે કરીમસે દુઆ હય કેહ આપકો ઈસ હુસ્ને ખિદમતકે સીલેમેં ખુશો ખુરરમ રખો.

ઈં દુઆ અઝમન વ અઝ જુમલા જહાં આમીન આદ

મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ શ્રી પ્રાણનાથભાઈને સત્કારે છે

શ્રી ગોવિંદ વાસુદેવ મારવાડ શ્રી પ્રાણનાથભાઈની પોકડિયાના મુખ્યમંત્રે છે

તેમ છતાં પણ આ પ્રસંગે મારે પ્રમાણિક પણે કહુલ કરવું જોઈએ કે માનવવામાં તેમ અસારે થએલાં બાપજોમાં આ શહેરમાં પ્રાથમિક કેળવણીની છેલ્લા દસ બાર વર્ષ દરમિયાન થયેલી પ્રગતિ માટે અને અત્યંત નવી નિશાળો-તેમાં ખાસ કરીને બાળમંત્રિ, ગર્લસ હાઇસ્કૂલ, સિંદી શાળા, અરાહી શાળા, ઉધાડવામાં આવી તે માટેનો યથા મને આપવામાં આવે છે તે યોગ્ય નથી.

એ યથા ખર્ચે જેનાં સ્કુલખોર્ડ તથા મ્યુનિસિપાલિટીની કેળવણી માટેની ઉદાર નીતિ માટે તેમને જ ધટે છે. સ્કુલખોર્ડ ઓશીસ તરફથી માગ માનમાં કરવામાં આવેલા જેળાવડામાં મેં કમી હતી અને અત્યારે ફરી કરું છું કે જે કંઈ થોડું થઈ શકિતમાન થયો હોય તો તેનું કાગળ મારી પાછળ રહેલું સ્કુલખોર્ડ તથા મ્યુનિસિપાલિટી હતું. તેમ છેલ્લા બાર વર્ષમાં સ્કુલ ખોર્ડ તથા મ્યુનિસિપાલિટીમાં સત્તામાં ગહેલો હોવાથી મ્યુનિસિપાલિટીની કેળવણીની બાબતની સરખી જ રહેલી હોવાથી કેળવણીની બાબતમાં આ બાર વર્ષમાં સુંદર છે. સ્કુલ ખોર્ડ તથા મ્યુનિસિપાલિટીએ મારા ઉપર અત્યંત વિશ્વાસ નવાજી બહાગલો મંજૂર કરી છે. સર રમણભાઈ, સરદારશી વલ્લભજી બહાગલ, શ્રીમતી લેડી વિલાબહેન, શ્રીયુત માવલંકર તથા શ્રીયુત મારા પ્રત્યે પ્રેમ અને વિશ્વાસ રાખે તે તો કદાચ સમજી શકાય એમ રીતે મારા વિચારના વિશેષીએ માનવામાં આવે છે તેવા મ્યુનિસિપલ સભાસરો શ્રીયુત હોંસતરામજી, શ્રી. નગમાવાળા, આ. બ. અદાવાળા ઉપર જોડેલો જ પ્રેમ અને વિશ્વાસ ગણેલો છે. સરકારમાં તેમ બી ખોર્ડના એમેન કે મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખની સહીથી મોકલવાના તૈયાર ફરી ત્યારે ત્યારે મેં મોકલાવ્યા છે ત્યારે કોઈ પણ બતના જ માગ અભિપ્રાયોને સંપૂર્ણ માન આપી તેઓ બધાએ એ ખરડા ઉત્તર દેખેલાં ફરી મોકલી છે. કેટલીક વખતે તો હું ૨૬ ખગડાઓ તેમને બન દાખલ કરાવી તૈયાર ફરી પઠાવાળા સાથે તેમની સહીઓ માટે મેં તેમજે તરત જ એ કાગળો ઉપર સહીઓ ફરી યોગ્ય સ્થળેએ રવાના પછા મોકલી આપેલા છે. માગ પ્રત્યેના તેમના આ વિશ્વાસ માટે બધાને ખાસ આભાર મળું છું સ્કુલ ખોર્ડ તથા મ્યુનિસિપાલિટીના ખોર્ડના બધા જ સભાસદોનું મારા પ્રત્યેનું વર્તન એક તાબાના નોકર નહોતું પણ એક બરોજરીઆ મિત્ર પ્રત્યેના વર્તન જેવું હતું. સ્કુલખોર્ડ નિયમોમાં એક નિયમ એવો છે કે પ્રમુખ આજ્ઞા કરે તો જ અને આથી પ્રમુખની પદવાળી રે.બ.વા. ૧૯૬૧થી જ એડમીનીસ્ટ્રેટીવ એક્ટ

મોટાંગામાં બોલી શકાય. આ નિયમનું મેં તો દરેક જાણે છે. એકમીની રહેલી
એકીસર નહિ પણ સ્કુલબોર્ડના હું પણ જાણે એક સભાસદ હોઉં એવી રીતે મેં છુટથી
સ્કુલબોર્ડની સભાઓમાં અનેક પ્રશ્નોની ચર્ચાઓમાં ભાગ લીધો છે અને માત્ર સભાસદોના
અભિપ્રાય વિરુદ્ધ નહિ પણ ખુબ સ્કુલબોર્ડના ચેરમેન તથા મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખના
વિચારોની વિરુદ્ધમાં પણ મારા અભિપ્રાયો મેં વિનાસકાંઠે દર્શાવ્યા છે. મારા પ્રત્યે
અત્યંત પ્રેમ અને ઉદારતા દર્શાવી આ બધું ચેરમેનોએ તથા સભાસદોએ કાંઈ પણ જાતનો
વિરોધ દર્શાવ્યા વિના સહન કર્યું છે. મને સાંભરતું નથી કે એક પણ પ્રસંગે કદી એમ
કહ્યું હોય કે આ મોટાંગામાં તમને બોલવાનો બીલકુલ અધિકાર નથી; તમને પૂછે ત્યારે
જ તમારે તમારો અભિપ્રાય આપવો. સ્કુલબોર્ડના ચેરમેનો તથા સભાસદોએ મારા
પ્રત્યે દર્શાવેલા આ પ્રેમ માટે તેમ તેમની ઉદારતા, સૌજન્ય તથા સહાવર માટે આ પ્રસંગે
ખરા અત્યંત કૃતજ્ઞ છું તેમનો જાહેરમાં ઉપકાર માનું છું.

અને મારા હાથ નીચેના શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓ માટે તો હું શું કહું ? પ્રાથમિક
શાળાઓના શિક્ષકોના દોષો જોવા અને ઢોલ વગાડી એ દોષોને જાહેરમાં મૂકવા એ તો
ધણું સહેલું છે; કારણકે એ દોષો તો સપાટી ઉપર તરી આવે છે તેમના સંબંધમાં ગમે
તેવાં ભેડકણાં જોડી તેમની ઠેકઠી કરવી એ તો એથીએ વધારે સહેલું છે અને ગરીબ
બિચારી શિક્ષિકાઓનાં નામ સાથે ગમે તેવી છુટ લઈ તેમના ઉપર કટાક્ષોના પ્રદારો કરી
મલિન આનંદ ભોગવવો એ તો સૌથી વધારે સહેલું છે. પરંતુ મપાટીથી મહેજ જાડા
ઉતરીશું તો પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોની અંદર વાસ કરીને રહેલા નેમના ગુણો એકદમ
આપણી દૃષ્ટિએ પડશે. તેમના ઉપર આપણે સહેજ પણ ઉપકાર કર્યો હશે, તેમના પ્રત્યે
સહેજ પણ સહાનુભૂતિ દર્શાવી હશે તો તેઓ તે કદી પણ જૂની જરો નહિ આજનો
આ ભવ્ય મેળાવડો એ તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શાવે છે. પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોને પગાર
દલકા આપવામાં આવે તે તો આપણે બધા જાણીએ છીએ તેથી તેઓ સામાન્ય
રીતે ગરીબ હોય તે સમજી શકાય એમ છે તેમ છતાં મને ખબર મળી છે તે મુજબ
મને વિદાયગીરીનું સન્માન આપવાને તેમણે લગભગ ચાર પાંચ દહાસ રૂપિયા પોતાનામાંથી
જ એકઠા કર્યા છે વળી અચાગ્ર ત્રમ લઈ ધંધાદારીઓને પણ શોભા આપે એવો સુંદર
નાટ્યપ્રયોગ પણ આ સમારંભના કાર્યક્રમના એક ભાગ તરીકે તેમણે ભજવી ખતાવ્યો
છે. આ તેમની કૃતજ્ઞતા તથા ગુણાનુરાગનાં દર્શાવે છે જ સાત વર્ષના આરમ્ભે
ઉપ્પટ્ટી એજ્યુકેશનલ પ્રન્ટેક્ટરની મારી હુંકી કારકીર્દીમાં પણ તેમનામાં રહેલા આ સદ-
ગુણની પ્રતીતિ મને તો ઘણીએ વાર ચમેલી છે. તેનું બીજું વર્ણન કરવું અરથાને છે.

કેટલાંક સ્થળોએથી એમ કહેવામાં આવે છે કે મારી અત્યંત ઉદાર રાજનીતિ અથવા

તેમ છતાં પણ આ પ્રસંગે મારે પ્રમાણિક પણે કહ્યું કરવું જોઈએ કે માનવશક્તિ તેમ જાણે યોગ્ય બાબતોમાં આ શહેરમાં પ્રાથમિક ફળવણીની હેતુ સાથે જાર વર્ષ દરમિયાન યોગ્ય પ્રગતિ માટે અને અમૂલ્ય નથી નિશ્ચય-તેમાં ખાસ કરીને બાળમંદિર, ગર્ભસ દાદરકુલ, દિંદો શાળા, મરાઠી શાળા, ઉધાડવામાં આવી તે મારેનો યશ મને આપવામાં આવે છે તે યોગ્ય નથી.

જો યશ અર્થે જોનાં રકુલજોડ તથા મ્યુનિસિપાલિટીની ફળવણી માટેની ઉદ્દેશ નીતિ માટે તેમને જ ધટે છે. રકુલજોડ ઓશીસ તરફથી મારા માનમાં કરવામાં આવેલા મેળાવડામાં મેં કહ્યું હતું અને અત્યારે ફરી કહું છું કે જો કંઈ થોડું થઈને કરવાને હું શક્તિમાન થયો હોઉં છું તો તેનું કારણ મારી પાછળ મહેલુ રકુલજોડ તથા મ્યુનિસિપાલિટીનું પીઠબળ હતું. તેમ જોનાં જાર વર્ષમાં રકુલ જોડ તથા મ્યુનિસિપાલિટીમાં એક જ પક્ષ સત્તામાં મહેલો હોવાથી મ્યુનિસિપાલિટીની ફળવણીની આગતની રાજનીતિ એકધારી સરખી જ રહેલી હોવાથી ફળવણીની આગતમાં આ જાર વર્ષમાં મુદ્દર કાર્ય થઈ શક્ય છે. રકુલ જોડ તથા મ્યુનિસિપાલિટીએ મારા ઉપર અત્યંત વિશ્વાસ મુજા મારી સોંપાથી નવાજી જામામજો મંજૂર કરી છે. સર રમણભાઈ, સદાશી વલ્લભભાઈ પટેલ, શ્રીયુત બલુભાઈ, શ્રીમતી લેડી વિલાબહેન, શ્રીયુત ભાવલકર તથા શ્રીયુત મણીલાલ મનુરભાઈ મારા પ્રત્યે પ્રેમ અને વિશ્વાસ ગમે તે તો કદાચ સમજી શકાય એમ છે પણ જમને જોડી રીતે મારા વિચારના વિરોધીઓ માનવામાં આવે છે તેવા મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખો અને સભાસદો શ્રીયુત દેવલરામભાઈ મી. નરમાલાળા, ખા. બ. ચંદાલાળા તેમજે પણ મારા ઉપર એટલો જ પ્રેમ અને વિશ્વાસ ગમેલો છે. સરકારમાં તેમ બીજે સ્થળોએ રકુલ જોડના એગ્રેમેન્ટ કે મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખની સહીથી મોકલવાના પત્રોના ખરડાઓ તૈયાર કરી જ્યારે જ્યારે મેં મોકલ્યા છે ત્યારે કોઈ પણ જાતના વહેંચ કે શંકા વગર મારા અભિપ્રાયોને સંપૂર્ણ માન આપી તેઓ બધાએ જો ખરડા ઉત્તર પચંગીની સહી લેખેશ કરી મોકલી છે. કેટલીક વખતે તો હું ગઈ ખરડાઓ તેમને જતા-યા વગર કાગળો ટાપપ કરાવી તૈયાર કરી પઢાવાળા સાથે તેમની સહીઓ માટે મેલવી આપતો તો પણ તેમજે તગત જ એ કાગળો ઉપર સહીઓ કરી થોડા સ્થળોએ રવાના કરી દેતા મારા તરફ પછા મોકલી આપેલા છે. મારા પ્રત્યેના તેમના આ વિશ્વાસ માટે આ પ્રસંગે હું તે બધાનો ખાસ આભાર માનું છું રકુલ જોડ તથા મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખોનું તેમ રકુલ જોડના બધા જ સભાસદોનું મારા પ્રત્યેનું વર્તન એક તાબાના નોકર પ્રત્યેના વર્તન જેવું નહોતું પણ એક બરોગરીઆ મિત્ર પ્રત્યેના વર્તન જેવું હતું. રકુલજોડની સભાઓ માટેના નિયતોમાં એક નિયમ એવો છે કે પ્રમુખ આજ્ઞા કરે તો જ અને જરૂર જણાય તો ક્રમસરથી પ્રમુખની પરવાનગી રેળવ્યા પછી જ એગ્રીનીન્ટ્રેટીવ ઓશીસથી રકુલજોડની

મોડેગામાં બોલી શકાય. આ નિયમનું મેં તો દર્મેશ ઉલંપન જ કર્યું છે. એકમીનીરૂટીવ એકીસર નહિ પણ રકુલબોર્ડનો હું પણ જાણે એક સભાસદ હોઉં એવી રીતે મેં છુટથી રકુલબોર્ડની સલાખોમાં અનેક પ્રશ્નોની ચર્ચાઓમાં ભાગ લીધો. અને માત્ર સભાસદોના અભિપ્રાય વિરૂદ્ધ નહિ પણ ખુદ રકુલબોર્ડની ચેરમેન તથા યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખના વિચારોની વિરૂદ્ધમાં પણ મારા અભિપ્રાયો મેં વિનાસક્રાંતિ દર્શાવ્યા છે. મારા પ્રત્યે અત્યંત પ્રેમ અને ઉદારતા દર્શાવી આ બધું ચેરમેનએ તથા સભાસદોએ કાંઈ પણ જાતનો વિરોધ દર્શાવ્યા વિના સહન કર્યું છે. મને સાંભરતું નથી કે એક પણ પ્રસંગે કદી એમ કહ્યું હોય કે આ મોડેગામાં તમને બોલવાનો બીલકુલ અધિકાર નથી; તમને પૂછે ત્યારે જ તમારે તમારો અભિપ્રાય આપવો. રકુલબોર્ડના ચેરમેન તથા સભાસદોએ માગ પ્રત્યે દર્શાવેલા આ પ્રેમ માટે તેમ તેમની ઉદારતા, સૌજન્ય તથા સદ્ભાવ માટે આ પ્રસંગે ખરા અંતઃકમ્પથી હું તેમનો જાહેરમાં ઉપકાર માનું છું.

અને મારા હાથ નીચેના શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓ માટે તો હું શું કહું? પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોના દોષો જોવા અને ટોલ વગાડી એ દોષોને જાહેરમાં મૂકવા એ તો ઘણું સહેલું છે; કારણકે એ દોષો તો સપાટી ઉપર તરી આવે છે. તેમના સંબંધમાં ગમે તેવાં જોડાણો જોડી તેમની ઠેકડી કરવી એ તો એથીએ વધારે સહેલું છે અને ગરીબ બિચારી શિક્ષિકાઓનાં નામ સાથે ગમે તેવી છુટ લઈ તેમના ઉપર કટાક્ષોના પ્રદારો કરી મહિન આનંદ બોમવવો એ તો સૌથી વધારે સહેલું છે. પરંતુ મપાટીથી મહેજ જોડા ઉતરીશું તો પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોની અંદર વાસ કરીને રહેલા તેમના શુભો એકદમ આપણી દૃષ્ટિએ પડશે. તેમના ઉપર આપણે સહેજ પણ ઉપકાગ કર્યો હશે, તેમના પ્રત્યે સહેજ પણ સદાનુમતિ દર્શાવી હશે તો તેઓ તે કદી પણ ભૂલી જશે નહિ આજનો આ ભવ્ય મેળાવડો એ તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શાવે છે. પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોને પગાર દલકા આપવામાં આવે છે તે તો આપણે બધા જાણીએ છીએ તેથી તેઓ સામાન્ય રીતે ગરીબ હોય છે તે સમજી શકાય એમ છે તેમ છતાં મને ખજર મળી છે તે ધ્રુજા મને વિદાયગીરીનું સન્માન આપવાને તેમણે લગભગ ચાર પાંચ દગ્ગર રૂપીઆ પોતાનામાંથી જ એકકડા કર્યા છે. વળી અધ્યાગ શ્રમ લઈ ધંધાદારીઓને પણ શોભા આપે એવો સુંદર નાટ્યપ્રયોગ પણ આ સમારંભના કાર્યક્રમના એક ભાગ તરીકે તેમણે બજાવી બતાવ્યો છે. આ તેમની કૃતજ્ઞતા તથા શુભાનુરાગનાં દર્શાવે છે. જ સાત વર્ષના આર્મિસ્ટન્ટ ડેપુટી એન્સુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરની મારી હુંકી કારકીર્તિમાં પણ તેમનામાં રહેલા આ સદ્-શુભની પ્રતીતિ મને તો ઘણીએ વાર ચમેલી છે. તેનું અત્રે વર્ણન કરવું અરથાને છે.

ઠેટલાંક સ્થળોએથી એમ કહેવામાં આવે છે કે મારી અત્યંત ઉદાર રાજનીતિ અમલી

તો સ્પષ્ટ લાપાખાં કહીએ તો મારી નમળી રાજનીતિને પરિણામે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીની શાળાઓમાં શિક્ષકોમાં શિસ્તપાલન બહુ જ શિથિલ થઈ ગયું છે. આ આસેપ સ્વીકારી લેવાને હું તૈયાર નથી. કેટલીક સ્કુલબોર્ડોમાં ચાલી ગયેલી વસ્તુચિત્રિતી હું માહિતગાર છું. ત્યાં તો બમારે એડમીનીસ્ટ્રેટીવ ઓફીસર તરફથી શિક્ષકોની બદલીઓના હુકમો નીકળે છે ત્યારે જે શિક્ષકોની બદલીઓ કરવામાં આવેતી હોય છે તે શિક્ષકો ચાર્જ છોડી બાઈકોએને રથાને જતા નથી પણ સ્કુલબોર્ડના સભાસદોને ઘેરેઘેર બટકી બદલીઓ બંધ કરાવવાના પ્રયાસો કરે છે, ચેરમેનો અને એડમીનીસ્ટ્રેટીવ ઓફીસરો સામે ગમે તેવા આસેપો મૂકી અપીલો કરે છે અને અનેક જાનની ખટપટો કરે છે હું અભિમાનથી એમ કહી શકું છું કે મારા દાય નીચેના શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓએ મારા હુકમોનું કદી પણ ઉલ્લંઘન કર્યું નથી. માગ નિર્ણયો મામે એક પણ વખતે સ્કુલબોર્ડને કે સ્કુલબોર્ડના ચેરમેનને તેમજે અપીલ કરી નથી તેમ મારી વિરૂદ્ધ તેમજે સ્કુલબોર્ડના ચેરમેનને કે સ્કુલબોર્ડને કદી કોઈ પણ જાનની ફરિયાદ પણ કરી નથી. મેં કદાચ વખતે બોર્ડની મંજૂરીની અવેક્ષાએ નવું બદલીઓના હુકમો મોકલવા દશે; તે શિક્ષકોના જાણવા છતાં તેમજે કોઈ પણ દિવસ મારી પાસે એ બદલીઓ માટે સ્કુલબોર્ડના હરાવ નંબરો માગ્યા નથી, મારી સત્તાની મર્યાદા ક્યાં પુરી થાય છે તે જાણવાની પણ તેમજે કદી દરકાર કરી નથી. અને આપજે શિસ્તપાલન નહિ કહીએ તો બીજું શું કહેવાય તે હું જાણતો નથી. હું તો છાત્રી ઠોકરીને કહેવાની દિંમત ધરું છું કે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના શિક્ષકોમાં જેવી આગામીનતા છે અને અર્દોઆં જેવું ખટપટ ગદિત વાતાવરણ છે તેવું બીજે કોઈ પણ સ્થળે જાએ જ દશે.

સદેશ કદાચો કે... 'સાહેબની છોકરીને તમારી નિશાળમાં દાખલ કરવી છે માટે તમને સાહેબ તમને ઘેર બોલાવે છે.' આપણી મ્યુનિસિપલ શાળાની મુખ્ય શિક્ષિકાએ જવાબ દીધો કે " તારા સાહેબને કહેજે કે તેમને પોતાની છોકરીને નિશાળમાં દાખલ કરવાની ગરજ હોય તો છોકરીને લઈ જતે નિશાળમાં આવે."

અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ શાળાઓના શિક્ષકો આવી રીતે તેડબાઈથી અમલદારોને ધેર જવાને દેવાયલા નથી. જુના જમાનાના માણસોને શિક્ષિકાનો આવો જવાગ કદાચ અવિ-વેક્રી અને ઉદ્ધત લાગશે. પણ જ્યારે આખીએ વાત અને શિક્ષિકાનો જવામ મેં સાંભળ્યો ત્યારે મને તો મણો આનંદ થયો. બેંકમાં રૂપીઆ જને મૂકવા હોય કે ઉપાડવાના હોય ત્યારે ગેઝીટ્ડ ઓફીસરો પોસ્ટ માસ્ટરોને પોતાને ઘેર બોલાવવાની હિંમત ધરે છે ખરા ? તેમ બીજા કાંઈ ખાતામાં અમલદારોને કામ હોય છે ત્યારે તેઓ તે ખાતાના નોકરોને પોતાને ઘેર બોલાવવાની હિંમત ધરે છે ખરા ? પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોએ આવી જાતની અમલદારોની ખુશામત કરવાની અને તેમને ઘેર ધક્કા ખાવાની અને તેમને વખતે-કે વખતે સલામો ભરવાની ટેવ છોડી દેવી જોઈએ.

હાલના સમયમાં રંક અને દબાયેલા વર્ગો પ્રત્યે સમાજની સહાનુભૂતિ પ્રગટી નીકળી છે. ખેડુતો અને મજૂરોને સહાય કરવા દેશસેવકો અને સ્વયંસેવકો નીકળી પડેલા છે. દરિજનોને સહાય કરવાને પણ દેશસેવકો અને સમાજસેવકો બહાર પડેલાં છે. ગેંદારી માન્યતા પ્રમાણે આપણા દેશમાં અત્યારે-તો પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકો પણ એક રંક અને દબાયેલા વર્ગ જ છે પરંતુ સમાજની તેમના પ્રત્યે દુઃખ જોઈએ તેટલી સહાનુભૂતિ પ્રગટી નીકળી નથી. તેમને ઓછામાં ઓછું વેતન આપી તેમની પાસેથી વધારેમા વધારે કામ લેવા આપણે ઇચ્છા ધરાવીએ છીએ. પ્રાથમિક શાળાઓ કરતાં માધ્યમિક શાળાઓમાં સમૂહશિક્ષણ વધારે સહેલાઈથી આપી શકાય છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં તો વ્યક્તિ-ગત શિક્ષણની ખાસ આવશ્યકતા છે. તેમ છતાં પણ માધ્યમિક શાળાઓમાં એક વર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાની હદ ખાસ નિયમથી ડેપ ની નક્કી કરવામાં આવી છે અને આ નિયમનું પાલન બહુ જ કડક રીતે કરવામાં પણ આવે છે. જે શાળાઓ આ નિયમનું ભંગ કરે છે તે-શાળાઓને સરકારી કેળવણીખાતું સ્વીકારવાની પણ સાફ ના પાડે છે. ત્યારે પ્રાથમિક શાળાઓમાં એક વર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓની હદ નિયમથી ૪૦ કરાવવામાં આવેલી છે અને એવી પણ છુટ મુકવામાં આવી છે કે એન્યુકેશનલ ઇન્સપેક્ટરની મંજૂરી મેળવી એક વર્ગમાં ૫૦ વિદ્યાર્થીઓ પણ રાખી શકાય. પ્રાથમિક કેળવણીના બહોળા પ્રચાર કરવાની ધૂનમાં કેટલાક કેળવણીકારો એ હદ ૬૦ સુધી પણ લઈ જવાની ભલામણ કરે છે. મારા અનુભવથી હું કહેવાની હિંમત ધરું છું કે બાળવર્ગમાં અને પહેલા

ધોરણમાં એક વર્ગમાં ૨૫ થી વધારે બાળકો મૂકવામાં આવે અને બીજા, ત્રીજા અને ચોથા ધોરણોમાં એક વર્ગમાં ૩૦ થી વધારે બાળકો મૂકવામાં આવે તો અસરકારક શિક્ષણ દીધે આવી શકાય જ નહિ. તેનાથી તો નાણાંનો, વિદ્યાર્થીઓના સમયનો અને શિક્ષકોની શક્તિઓનાં દુર્વ્યય થવાનો. પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકો જાણે મનુષ્ય ના હોય પણ યંત્ર હોય અને શરીરશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્રના નિયમો તો તેમને લાગુ પડતા ના હોય એમ માની લઈ તેમની પાસેથી યંત્રોની માફક ડબલ શીફ્ટવી કામ લેતુ એવી પણ સૂચના ઠેકઠાક કેળવણીકારો તન્કથી ચાલે છે એટલે અમુક ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને તેઓ સવારના ત્રણ કલાક ભણાવે અને બપોરના ત્રણ કલાક તેઓ કોઈ બીજા જ ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને ભણાવે. આવી ગોઠવણથી શિક્ષકોને અતિશય થ્રમ પડશે એવો ભાગ્યે જ કોઇને ખ્યાલ આવે છે.

શિક્ષકોને પણ શારીરિક અને માનસિક થાક છે. અતિશય માનસિક થ્રમથી તેમની માનસિક અને શારીરિક શક્તિઓનો ધસારો ચાલે છે અને તેનું પરિણામ મંદવાક, ક્ષયરોગ કે વહેલું મરણ એ જ આવે. પ્રાથમિક શિક્ષકોનો બહોળો પ્રચાર ચાલે તે જોવાને બીજા કોઈ પણ મનુષ્ય કરતાં હું વધારે ઇતગર છું. દેશનો એક પણ બાળક લખતું, વાંચતું, તથા સહેજસાજ ગણિત શીખ્યા વગર રહે નહ એ સ્વપ્ન હું પણ નિરંતર સેવ્યા કરું છું; પરંતુ બોટી કરકસર કરી પ્રાથમિક શિક્ષકોની શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓના બોલે પ્રાથમિક કેળવણીનો બહોળો પ્રચાર કરવાની હું વિરૂદ્ધ છું. આપણે પ્રથમિક શિક્ષકોનો બહોળો પ્રચાર કરવો હોય તો તેને માટે જરૂરી નાણાં ગમે ત્યાંથી મેળવનાં જ પડશે.

હમણાં હમણાં સરકારે પણ પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોની વિરૂદ્ધની રાજ્યનીતિ મહણ કરી હોય એમ જણાય છે. લોકલમોર્ડો તથા મ્યુનિસિપાલિટીઓ પ્રેવીડેન્ડ હતા શિક્ષકોને વધારે આપવા તૈયાર હોય છતાં સરકાર તેનો વિરોધ કરે છે. પ્રાથમિક શિક્ષકોને આપવાની રાજ્યોના સંબંધમાં પણ સરકાર સખત ને સખત નિયમો કરતી જાય છે. અને જૂના નોકરોને પણ નવા નોકરો ગણી તેમને ઓછા ઉદાર એવા રાજ્યના નવા નિયમો લાગુ પાડવાને લોકલમોર્ડો તથા મ્યુનિસિપાલિટીઓ ઉપર ફરમાનો મોકલે છે. હાલમાં જ વળી મારા ચાર્જ હોડયા પછી સરકાર તરફથી નવો જ ફત્વો બહાર પાડવામાં આવ્યો છે કે પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકો ટ્રેનિંગ કોલેજોની ઉંચી પરીક્ષાઓ પાસ કરી વધારે લાયકાત પ્રાપ્ત કરે તો પણ તેમને ઉંચાં સરદીશીક્ટો પ્રમાણે પગારમાં વધારે લાભ આપવો નહ. હું માનું છું કે આપણી મ્યુનિસિપાલિટી આવી જાતના સરકારી ફતવાની દરકાર ના કરતાં શિક્ષકો પ્રત્યેની પોતાની ઉદાર રાજ્યનીતિ ચાલુ જ રાખશે.

હાજના તેમ ભવિષ્યના એડમીનીસ્ટ્રેટીવ ઓફીસરો, સુપરવાઇઝરો, સ્કુલબોર્ડના ચેરમેનો તથા સભાસદોને મારી એક જ વિનંતિ છે કે શિક્ષકો પ્રત્યે ઉદારતા અને સહાનુભૂતિ રાખજો. તેઓ પશુ મનુષ્યો છે, તેમને પણ લાગણીઓ હોય છે તે કદી વિમરશો નહિ. શિક્ષકોનો વર્ગ કોઈ ગુનેગારનો વર્ગ નથી કે તેમના કામ ઉપર દેખરેખ રાખવા આપણે પોલીસની કે ડીટેક્ટીવો જેવી કાર્યનીતિ રાખવી જોઈએ. જો તેમના તરફ પ્રેમ અને વિશ્વાસ રાખશો તો તેઓ જરૂર સાફ કામ આપશે. હવે ઉપરાંતના સુપરવીઝનથી કદાચ તમે તેમની પાસેથી એક યંત્ર જેવું કામ મેળવી શકશો પણ ખરા હૃદયનું કામ તો તેઓ પ્રેમ અને વિશ્વાસથી જ આપશે.

શિક્ષકજન્યુઓ અને શિક્ષિકાજન્યુઓ, અંતમાં મારે તમને એકજ સંદેશો આપવાનો છે. સમાજમાં આપણા જિયારા બની રંક અને દનાવજ્ઞા થઈ ફરસો નહિ. કાછની ખોટી ખુશામત કરશો નહિ. પણ તમારૂં સ્વમાન સાચી કોઈ પડ્યું સેકમાં તથાવા વગર નિડર બની ટટાર ઉભા રહેજો આપણા જિયારા, રંક અને દનાવજ્ઞા તથા ખુશામતીઆ મનુષ્ય ઉપર આપણને ધણીતાર દવા આવે છે. કોઈ કોઈ વાર તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ પણ કદાચ ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ તેમના પ્રત્યે માન તો કદી પણ ઉત્પન્ન થતું નથી. મારે ખીજી વાત તમને એ કહેવાની છે કે તમારી દૃષ્ટિમંદાદા ઇચ્છા બનાવજો. દરેક પ્રસંગે વિચાર અંગત સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ નહિ પણ સમૂહના સામાન્ય હિતની દૃષ્ટિએ કરજો. ચાકી-ચુગલી, નનામા કાગળો અને નનામી અરજીઓ અને એવી ખીજી માલિન ખટપટોયાં ફર રહેજો. એકબીજા પ્રત્યે પ્રેમ અને વિશ્વાસ રાખી સમાવૃત્તિ તથા ઉદાર ભાવના કેળવજો, રાજ્ય તથા સમાજ તમારા ધંધાને બને હક્કો ગણે, તમને બંને યોગ્ય માન અને પ્રતિષ્ઠા ના આપે પણ તમે તો હંમેશાં એમજ સમજજો કે સમાજમાં તમે અતિ ઉપયાગી કામ કરો છો, તેથી તમારું સ્થાન ઉચ્ચ હોવું જ જોઈએ. તમારો ધંધો કોઈ પણ રીતે હક્કો નથી પરંતુ ગૌરવ બરેલો છે; કારણ કે ભવિષ્યની પ્રગતિ ધડતર તમારા હાથમાં જ રહેતું છે.

હું ધારું છું કે મેં તમારા બધાનો ધણો સમય લીધો છે, એટલે મારૂં ભાવજી હવે મારે બંધ કરી દેવું જોઈએ. શિક્ષકજન્યુઓ અને શિક્ષિકાજન્યુઓ, મને આવું અદ્વિતીય માન આપી તમે મારી પ્રતિષ્ઠામાં જો વધારો કર્યો છે તેને માટે ફરીથી એકવાર હું તમારો આભાર માનું છું. મ્યુનિસિપાલીટીના સભાસદો તેમ અમલવાદ શહેરના અન્ય નાગરિકો, જેઓએ મને માન આપવાને યોગ્યતામાં આવેલા આ મેળાવડામાં હાજર રહી મારા પ્રત્યે સહભાવ દર્શાવ્યો છે તેમનો પણ હું આ પ્રસંગે આભાર માનું છું. નડીઆદ મ્યુનિસિપા-લીટીના સ્કુલબોર્ડ એડમીનીસ્ટ્રેટીવ ઓફીસર મિ. મણીલાલ શાહ તથા સમસ્ત ગુજરાત પ્રાથમિક શિક્ષક સંઘના ઉપપ્રમુખ શ્રીયુત નારાયણાઈ પટેલ જેઓ આ સમારંભમાં ભાગ

સેવા ખાસ નડીઆદથી અહીંયાં આવેલા છે તેમનો તથા સુગન્ધવાના નિવૃત્ત યજ્ઞેલા આસીસ્ટન્ટ ડેપુટી એન્જીનેયરના ઇન્સ્પેક્ટર મારા મિત્ર મી. કસનજી વશી, જેઓ પણ આ સમાજમાં ભાગ લેવા ખાસ સુગન્ધથી અહીંયાં આવેલા છે તેમનો હું ખાસ આભાર માનું છું.

અંતમાં આ પ્રસંગે શિક્ષકજીઓ અને શિક્ષકાજીઓને હું ખાતરી આપું છું કે મારી શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓ જ્યાં સુધી કાયમ રહેશે ત્યાં સુધી મારા નિવૃત્ત જીવનનો મુખ્ય ભાગ હું પ્રાથમિક શિક્ષકોની સેવામાં જ અર્પણ કરીશ.

સ માર્ગે ભો

[મીથિત પ્રાણલાલભાઈ નિવૃત્ત થતાં તેમના માનમાં યોજાયેલા પ્રવિધ સમારંભો]

તા. ૯-૧-૩૭ શાહપુર કન્યાશાળા નં. ૨ તરફથી નાનો મેળાવડો ને પાર્ટી.
સોનેરી અક્ષરથી લખેલું હસ્તલિખિત માનપત્ર અર્પણ.
મનોરંજક કાર્યક્રમ

તા. ૯-૧-૩૭ રકુલબોર્ડ ઓફીસ તરફથી નાની પાર્ટી.

તા. ૧૧-૧-૩૭ રકુલબોર્ડ ઓફીસ તરફથી જાહેર મેળાવડો, માનપત્ર.
પ્રમુખ : શ્રી. બાળવંતરાય ઠાકોર રૂપાની કાસકેટ અર્પણ, તથા રૂપાના ટી-સેટની બેટ

તા. ૧૩-૧-૩૭ શાહપુર ઉર્દુ શાળા નં. ૨ તરફથી મેળાવડો, પાર્ટી તથા
પ્રમુખ : રૂપાનાં પ્યાલા રકાબીની બેટ. મનોરંજક કાર્યક્રમ.

શ્રી. ગણેશ વાસુદેવ આવલંકર

તા. ૧૪-૧-૩૭ રતનપોળ, ઝવેરીવાડના શહેરીઓ તરફથી માનપત્ર-જાહેર
પ્રમુખ : મધાભાઈ શેઠ મેળાવડા સમક્ષ માનપત્ર તથા પાનાનીના સેટની બેટ.
છબી લેવાવી.

તા. ૧૬-૧-૩૭ કાળુપુર કન્યાશાળા નં. ૩ તરફથી જમણ.

તા. ૧૬-૧-૩૭ મ્યુ. ગ્રાન્ડ હાઇસ્કૂલ તરફથી જાહેર મેળાવડો, માનપત્ર
પ્રમુખ : અર્પણ તથા ચાંદીનો આદ્યસક્રીમ સેટ, ટ્રે વગેરેની બેટ.

લેડી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ

તા. ૨૮-૧-૩૭ ખાડીઆ કન્યાશાળા નં. ૬ તરફથી પાર્ટી તથા પીજળીની
યોજનાવાળું ચાંદીનું ફક્લાવર પાટ બેટ. મનોરંજક કાર્યક્રમ.

તા. ૩૧-૧-૩૭ બદમાં રહેતા મહારાષ્ટ્રવાસીઓ તરફથી જાહેર મેળાવડો,
પ્રમુખ : શ્રી. મણીલાલ ચતુરભાઈ માનપત્ર અર્પણ.

તા. ૧૭-૧-૩૭ મ્યુ. ઓફીસર્સ કલબ તરફથી જમણ.
રકુલબોર્ડ ઓફીસ તરફથી જમણ
અંગત મિત્રો તરફથી જમણ

- તા. ૨૦-૧-૩૭ મ્યુનિસિપલ શિક્ષકો તથા શિક્ષિકાઓ તરફથી જાહેર
પ્રમુખ : શ્રી. બળવંતરાય ઠાકોર મેળાવડા સમક્ષ માનપત્ર સમર્પણ
- તૈલચિત્ર નિર્દર્શન મુંબ કારીગરીવાળો ચાંદીની ફેમમાં જડેલી રવિ-દ્રનાથ
પ્રમુખ : ટાગેરની મોટી છબી બેઠ તથા તૈલચિત્રની ઉદ્ધાટન
આચાર્ય આત્મદર્શકર દ્રુત દિવા
- તા. ૨૨-૧-૩૭ તથા નાટ્યપ્રગોગો, ભારતભુવન ધિમેટર
તા. ૨૬-૧-૩૭
- તા. ૧૧-૨-૩૭ લાલચંકર મદિયા પાકસાળા તરફથી મેળાવડો-પાર્ટી.
પ્રમુખ : શ્રીમતી શારદા મહેતા
- તા. ૬-૩ ૩૭ મ્યુ નોકરમંડળ તરફથી જાહેર મેળાવડા સમક્ષ માનપત્ર
પ્રમુખ : આર્ષ. રૂપાનો પાત્રો સેટ બેટ
- શ્રી મણિલાલ ચતુરભાઈ
- તા. ૧૪-૩-૩૭ મ્યુ. નોકરમંડળ તરફથી જમણ ..
રકુમ્મોડ્ આશીમ તરફથી છબી
- તા. ૧૨-૪-૩૭ બાળમંદિર તરફથી જમણ
- તા. ૮-૫-૩૭ મ્યુ સાળાઓના ખ્રિસ્તી શિક્ષકો તથા શિક્ષિકાઓ તરફથી
પ્રમુખ : દેવરંડ માનપત્ર આપવાનો જાહેર મેળાવડો, માનપત્ર આર્ષ,
ચાંદીની ફેમમાં પોતાની છબી તથા ચાંદીની ટ્રે તથા
રજુછાડભાઈ ભગવાનભાઈ ક્રાવરપાટ બેટ
- તા. ૧૧-૫-૩૭ રકુમ્મોડ્ આશીમ તરફથી છેવટની ત્રિદાસગીરીની પાર્ટી.

